

Barcode : 99999990880018

Title - Abhinava Pathaval Vol 2

Author - Bokil V.P and

Language - sanskrit

Pages - 186

Publication Year - 1937

Barcode EAN.UCC-13

99999990880018

LIBRARY.

Class No. — 891.247

Book No. — B68 A.V.2.

Accession No. — 8710
8711

अभिनवा पाठावलिः

द्वितीया

८

‘मास्तर ओँक् आर्ति’ इति ‘सेकंडरी ट्रेनिंग कॉलेज डिप्लोमा’ इति च
उपपदद्वयसमलहुतेन मुंवापुरस्थ—‘सेकंडरी-ट्रेनिंग-कॉलेजा’ भिषे
राजकीयविद्यापीठे प्रधानसंस्कृताध्यापकपदधारिणा
योकीलकुलोत्पन्नेन पांडुरंगसूनुना विनायकरामणा
विरचिता

मैक्सिलन् अॅण्ड कंपनी, लिमिटेड,
इति प्रथितया श्रेष्ठ्या प्रकाशिता

१९३७

अभिनवा पाठावलिः

द्वितीया

Abhinavâ Pâthâvalî

Vol. 2.

‘मास्तर ऑफ् आर्ट’ इति ‘सेकंडरी ट्रैनिंग कॉलेज डिप्लोमा’ इति च
उपपदद्वयसमलङ्घुतेन मुंबापुरस्थ—‘सेकंडरी-ट्रैनिंग-कॉलेजा’ भिधे
राजकीयविद्यापीठे प्रधानसंस्कृताच्यापकपदधारिणा

वोकीलकुलोत्पन्नेन पांडुरंगसूनुना विनायकर्शमणा
विरचिता

मॅक्सिलन् अँण्ड कंपनी, लिमिटेड,
इति प्रथितया श्रेष्ठा प्रकाशिता

प्रकाशकैः सर्वेऽधिकाराः
स्वायत्तीकृताः

१९३७

मूल्यं द्वादशाणकाः

V.2.

According to
the original
→

First Edition . 1928
Revised Edition 1929
Reprinted . . 1931
Reprinted . . 1932
Reprinted . . 1932
Reprinted . . 1934
Revised Edition 1937

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
Chira Bazar, Bombay 2,
and Published by F. E. Francis, Manager, Messrs. Macmillan &
Co., Ltd., Fort, Bombay.

P R E F A C E

This is the Second Book of the series that has been undertaken to be written under the title of "New Sanskrit Readers," and it is intended for second year in Sanskrit or Standard V in Secondary Schools. Personal experience has been the guide in putting together the subject-matter in this book, which will be found to be sufficient in quantity and suitable in quality for the class for which it is intended. The pupils who have been trained on the lines of the First Book are expected to read this book with ease and interest. The stories, the biographical sketches, the dialogues, the poems and the letters have been so chosen as to supply a variety of material for reading. The language in these lessons is increasingly classical; so that after finishing this book the pupils may find themselves in a position to read extracts from real Sanskrit Classics and to understand them with a little help from the teacher.

The exercises at the end of the lessons suggest the method to be followed. Trained teachers should use the conversational method, while the untrained ones may translate the lessons and add a little conversation to them; but in either case reading and reciting aloud should be taught with special attention to pronunciation and intonation. The pupils should be drilled in the use of new words and phrases appearing in the lessons, and the teacher should not only solve the exercises but add some more of his own. The pupil's vocabulary also has to be increased and this can be done successfully with the help of 'homonyms,' 'synonyms,' 'opposites,' 'words-of-the-same-family,' 'derivatives,' etc.

Appreciation of the characters in prose lessons and of the style and thought in poetry is very important. Pupils should be gradually led to it by discussions which may go on in the vernacular. A certain amount of grammar can be effectively taught in the application steps of the lessons: e. g., simple compounds, numerals, participles and indeclinables. Such drill always pays, and the teacher should spare no pains in getting this sort of groundwork learnt thoroughly.

The grammar lessons at the end of the book cover the portion in the first twelve lessons of Dr. Bhandarkar's Book II. They should be taught inductively and in association with literature as far as possible. Pupils must learn by heart the ready-made forms of nouns, pronouns and roots, but not the rules that govern their formation. They will, however, be expected to analyse a particular inflexion and to show the stages through which it has passed. When the conversational method is recommended, it is not intended that grammar should be neglected; on the other hand, it is suggested that the Pathshala method of reciting forms in chorus in a sing-song fashion should be followed.

Second-year pupils can now be expected to do some simple exercises in composition; for by this time they will have had enough practice in sentence-building to enable them to put together a few simple sentences in a connected manner. At first, they may be asked to reproduce short stories read from the book itself; then some pictures may be placed before them for description and later short exercises in letter-writing may be set. The teacher should take care that the proper forms of decorum which are considered the real signs of Sanskrit culture are rightly observed in letter-writing. Translation from English or Vernacular into Sanskrit seems to be unnecessary when our pupils can freely write a few lines in Sanskrit.

Professor A. B. Gajendragadker and Pandit Rangacharya Raddi have given me much valuable help in preparing this book, and I owe a great deal to the friendly guidance throughout of Principal H. R. Hamley. I cordially thank these gentlemen and also the authors of the various books which I had often to consult. My thanks are due particularly to Pandit Hemchandra Roy, M. A., of Pabna (Bengal) from whose Pandava-Vijaya lesson 38 has been extracted.

*October, 1928 }
Bombay }*

V. P. BOKIL

Quotations from the Amarkosha are newly given at the end of several lessons for the pupils to learn; and in the grammar portion many forms are analysed for their clear understanding.

*Dhulia,
24th July, 1937 }*

V. P. BOKIL

अनुक्रमणिका

—○○○○○○○—

पाठः ।	पृष्ठम् ।	पाठः ।	पृष्ठम् ।
१ सद्गे शक्तिः कलौ युगे । ...	३	२१ भुजङ्गमसत्यम् । ...	५८
२ कीलोत्याटी वानरः । ...	५	२२ अगम्या विधियोजना । ...	६०
३ दर्पान्नाशो नयात्सुखम् । ...	७	२३ कथाप्रियस्य महीपालस्य ।	६३
४ दानशीलः शार्दूलः । ...	१०	२४ क्रौञ्च-प्रश्नाः । ...	६६
५ लुभ्यक-कपोतानाम् । ...	१३	२५ दमयन्त्याः स्वयंवरः । ...	७०
६ उद्यमशीलः कृषीवलः । ...	१६	२६ बुद्धचरितम् । ...	७३
७ स्वच्छन्दिनो मेषपोतस्य । ...	१९	२७ पाण्डवानां द्यूतकीडा । ...	७६
८ गृथ-मार्जारयोः । ...	२१	२८ सीतारामयोर्विंवाहमङ्गलम् ।	७९
९ द्रूयोः कलहे तृतीयस्य लाभः ।	२४	२९ रामचन्द्रस्य वनवासः । ...	८२
१० शशकेन निपातितः सिंहः ।	२७	३० पम्पा सरसी । ...	८५
११ स्वार्थपरः केसरी । ...	३०	३१ सीताहरणम् । ...	८७
१२ अमर्षिणां कपीनाम् । ...	३३	३२ वर्षा-वर्णनम् । ...	९१
१३ अन्धानां निरीक्षणम् । ...	३६	३३ जातिधर्मः सुदुस्त्यजः । ...	९३
१४ अनृतभाषिणो मेषपालस्य ।	३९	३४ कालियमर्दनम् । ...	९८
१५ युक्तिः शक्तेगरीयसी । ...	४१	३५ पत्रलेखनम् । ...	१०१
१६ उद्यमे सिद्धिः प्रतिवसति ।	४५	३६ पत्रलेखनम् । ...	१०२
१७ आज्ञानुवर्ती हीरकः । ...	४७	३७ पत्रलेखनम् । ...	१०४
१८ शठे शाक्यं समाचरेत् । ...	५०	३८ दुयोधिन-भीमयोर्युद्धम् ।	१०६
१९ दीर्घसूत्री विनश्यति । ...	५३	सङ्खीर्ण-पद्यानि । ...	११०
२० राजार्थिनां भेकानाम् । ...	५५	व्याकरण-पाठाः । ...	११८
तडागवर्णनम् । ...	५७	शब्दकोशः । ...	१५६

—○○○○○○○—

अभिनवा पाठावलिः

द्वितीया

प्रथमः पाठः ।

सङ्गे शक्तिः कलौ युगे ।

पुरा किल कस्मिंश्चिदाथ्रमेऽवसत् कोऽपि महर्षिः । सोऽतीव
चतुरो यहुश्रुतश्चासीत् । कुशलोऽयमध्यापक इति तस्मिन्नपदे
सोऽभवत् सर्वेषां पूजास्थानम् । गच्छता कालेन स मुनिर्वृद्धत्व-
मापन्नः । तत एकस्मिन् दिने स्वनिधनकालमासनं ज्ञात्वा स

आत्मनस्तनयान् समाहृयावदत् । अयि वालकाः, प्रस्थितोऽह-
मस्मान्मृत्युलोकादेवलोकम् । न केनापि शोचनीयं मे मरणम् ।

ईशकृपया सुखेनैव तनुमेतां त्यक्तं समर्थोऽस्मि । युष्माभिः पुनरस्मिन्नाथ्रमपदे सद्भर्मण व्यवहृतव्यम् । न कदापि मतिभेदो जायतां मम पुत्रेषु युष्मासु । ऊक्तं हि—

संहतिः श्रेयसी पुंसां विगुणेष्वपि वन्धुषु ।
तुषैरपि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ १ ॥

अपरं च ‘संहतिः कार्यसाधिका’ इति संप्रत्येव दर्शयामि । इत्युक्त्वा स महर्षिः प्रादिशत् पुत्रान् काष्ठभारमाहृत्युम् । तैस्तथानुष्टुते सति सोऽभाष्टत । अयि वालाः, एनं काष्ठभारं खण्डयत यूयमेकैकश इति । तदनुसारेण तैख्निभिः पुत्रैस्तस्य भञ्जने प्रयत्नाः कृताः । किन्तु नैकोऽपि समर्थोऽभवत् तं खण्डयितुम् । ततो भारादुन्मोचितानि काष्ठानि भड्कुं तानाशापयत् स वृद्धः । तदनुरोधात्तानि सर्वाण्यपि काष्ठानि पृथक् पृथग् लीलयैव भग्नानि तैः पुत्रैः । एतदालोक्यासौ मुनिः प्राह । पश्यतैनं संहत्याः प्रभावम् । तथैव यावद्यूयं संहतास्तावन्न कोऽपि शत्रुर्युष्माकं विनाशायालम् । परं व्यस्ताश्वेद्यूयं हेलयैव विनश्येत । अत एवोपरिनिर्दिष्टं कविवचनं मनसि निधाय सर्वथा व्यवहृतव्यं तदनुरोधेन । इत्युपदिश्य पञ्चत्वं गतः स महर्षिः ।

प्रश्ना:—कथं भवति पुरुषः सर्वेषामादरणीयः ? किमुपदिष्टं महर्षिणां ? संहतेः फलं कथं दर्शितम् ?

अमरकोपे—महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

विद्वान् विपश्चिद्दोपज्ञः सन्मुधीः कोविदो बुधः ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सद्गुर्वावान् पण्डितः कविः ।

र्धीमान् सूरीः कृती कृष्णर्लब्धवर्णो विचक्षणः ॥

कथान्तरम्—अन्यां कामपि कथां कथय यस्यां ‘संहतिः कार्यसाधिकेति’ भावो निर्दिश्यते ।

शब्दप्रयोगः—(अलम्)—१. सत्यभाषिणि वयस्ये कोधेनालं यतः स एव व्यसने तव रक्षणायालम् ।

२. दुर्योधनस्य वधाय नान्यः ।

३. ब्रिभीषणो रावणं प्रतिभाषते ‘अधुना पापचरितेन सीतापतिस्तव अलम् । राक्षससेनां संहर्तुं कपिवराः ।
(भज्) १. काष्ठानां ते पुत्राः असमर्थाः ।
किंतु काष्ठमेकैकशस्ते लीलयैव ।

२. गदायाः दुर्योधनस्योरुः इति कृष्णो भीमं प्रादिशत् ।
३. शिवचापस्य कर्तुं रावणोऽक्षमः परं रामेण तद्वेलया ।

द्वितीयः पाठः ।

कीलोत्पाटी वानरः ।

अथैकस्मिन् जनपदे कश्चिद्दनिको गृहं निर्मातुं प्रारभत ।
तस्मिन् कर्मणि तेन नियुक्ता वहवः कर्मकराः । दारुखण्डने
तक्षका भूमिखनने भूतकाः शिलातक्षण आशिमका भित्तिरचने
लेपका इत्यादयः पुरुषा निरता आसन् स्वे स्वे कर्मणि ।
प्रतिदिनं प्रातः स्वकार्यं ते प्रारभन्त मध्याहुपर्यन्तं चाविरतं
परिथ्रममकुर्वत । मध्याहे कंचित्कालं विश्रान्तिमनुभूय भोजनं
चासेवन्त । पुनरेव द्विवादनसमये स्वं स्वं व्यापारमारभ्य सूर्यास्त-
पर्यन्तं तमन्वतिष्ठन् । अथैकस्मिन्शुत्सवदिने स्वाद्वशं भोक्तुं ते
मध्याहे गृहमगच्छन् सर्वे कर्मकराः । तदा समीपस्थाद् वृक्षात्
तत्रायातं किमपि वानरयूथम् । ततश्च विविधान्युपकरणानि
वीक्ष्य ते मर्कटाः सकुतूहलं तान्यस्पृशन् । पर्येक्षत कश्चन
वानरः कुठारं, अन्यः ऋकचं, तृतीयस्तक्षणीं, अपरश्च वेधनीम् ।

वालकपयस्तावदुद्भवन्त काष्ठात् काष्ठं प्रस्तराच्च प्रस्तरम् ।
यूथपतिः मुवङ्गवरः पुनर्धर्घपाटिते दारुखण्डे निवेशितं कीलकं
कुतूहलेन पर्यालोचयति स्म । किमिदमत्र निवेशितं किमर्थं च ।

कुतो वा भुद्रोऽयं कीलो मया न चाल्यत इति चिन्तयन् स
कर्पीन्द्रः प्राक्रमत महतावेशेन तं चालयितुम् । तस्येमं
पराक्रममनुयायिनो यावदैक्षन्त तावत्सहस्रैव निर्गतः स कीलः ।
अर्धपाटिते तस्मिन् दारुखण्डे संपीडितं तस्य लाङ्गूलं चूर्णितं
चाभवत् । तदा परमवेदनया स उच्चैराक्रोशत् । अच्चिराच्च पञ्चत्वं
गतः । अन्ये सर्वे वानरास्तेन विभ्रान्ताः पलायिताश्च सत्वरम् ।
यदा ते कर्मकरास्तत्र न्यवर्तन्त तदा तं मर्कटमुपरतं वीक्ष्य
तेऽव्यवन्—

अव्यापारेषु व्यापारं यो जरः कर्तुमिच्छति ।
स तत्र निधनं याति कीलोत्पादीव वानरः ॥ १ ॥

**प्रश्नाः—कीदृशः स्वभावो मर्कटानाम् ? अपि सर्वदैवानुकरणमनुचितम् ?
कीदृशमनुकरणं युक्तम् ? मर्कटस्य सर्वाणि नामानि कथय ।**

अमरकोषे—१. गृहं गेहोदवसितं वेशम सद्य निकेतनम् ।

निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ॥

२. कविष्ठवङ्गपूवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका इति विश्रुताः ॥

स्वभाववर्णनम्—१ यूथपतेः स्वभावं वर्णय । २ वालकपेः स्वभावं वर्णय ।

आलेखनम्—हर्षस्य हृपरेखामालिख तस्य भागानां नामानि च कथय ।

साधितानि क्रियाविशेषणानि—‘स्वभावतः’ इत्येतादशानि क्रियाविशेषणानि कथय । तानि पुनर्वाक्येषु प्रयोजय ।

तृतीयः पाठः ।

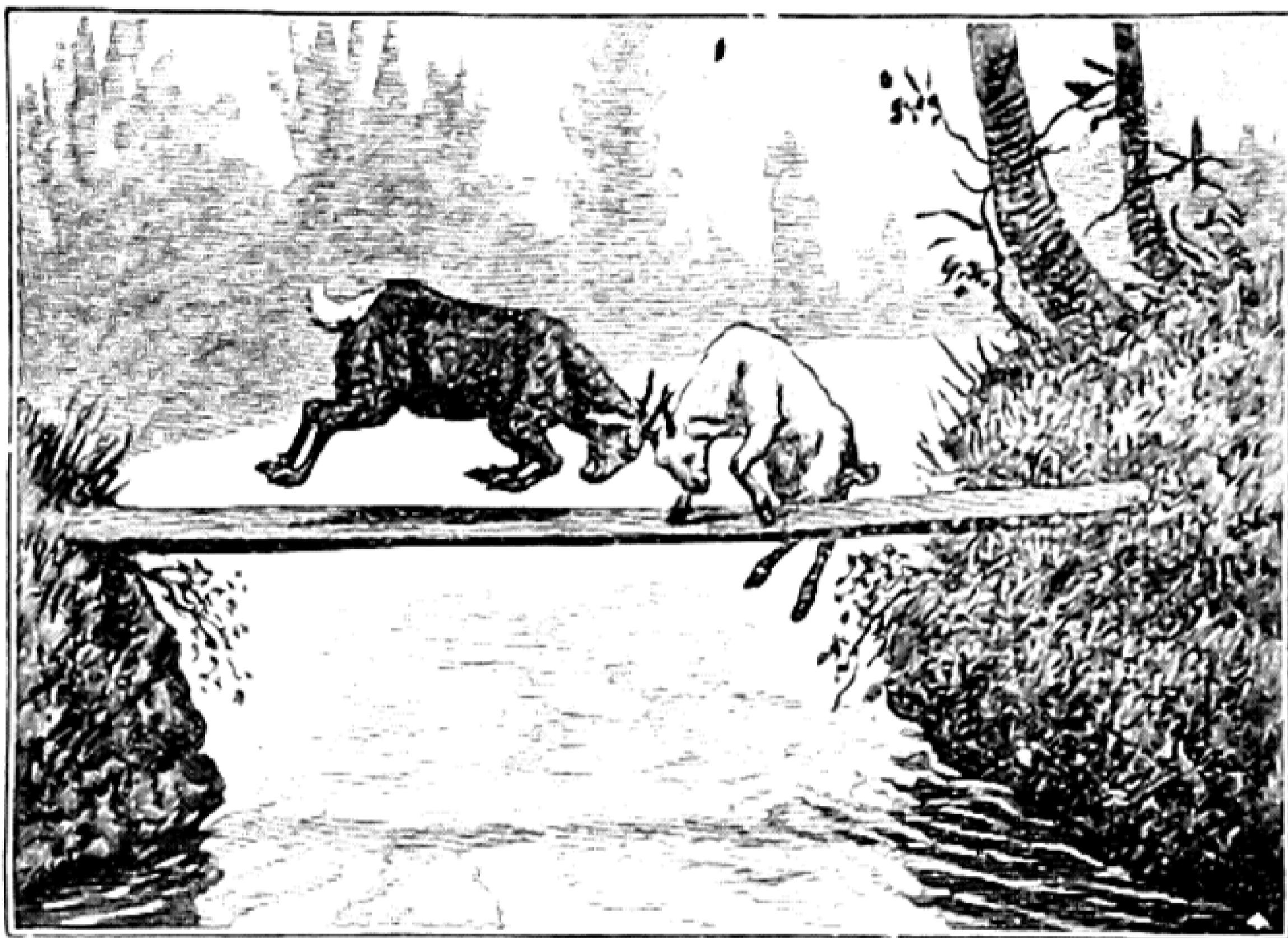
दर्पन्नाशो नयात्सुखम् ।

आसीत् कर्स्मिश्चिद्गोद्देशो विस्तीर्णा तृणभूमिः । तत्राचरन्
प्रत्यहं वहवोऽजा मेषाश्च । तत्पर्यन्ते स्वादुजलावहत् काचिन्नदी ।
तस्या एकस्मात्तदादन्यत्तरं गन्तुं कृत आसीद् दारुफलकेन सेतुः ।
तस्याधस्ताद् गर्भीरो जलाशयोऽवर्तत । जनैः सावधानतयैव
स सेतुराक्मितव्यो यतो हस्तमात्र एव स विस्तृत आसीत् ।
समकाले न द्वौ पशू मनुजौ वा तस्योपरि चलितुं शक्तौ ।

अथैकदा कौचिदजौ परस्परविरुद्धां दिशमुद्दिश्य प्रस्थितौ ।
संमुखमतिष्ठतां च सेतोर्मध्यभागे । कः प्रथमं गमनायाल-
मिति परस्परस्य वलं ज्ञातुमिव तौ मुहूर्तं स्तन्धावास्ताम् ।
ततस्तयोरेकतरोऽन्यं शृङ्गाभ्यां प्रहर्तुमारभत । तदा स द्वितीयोऽपि

तं तथैव शीर्षाद्यातैः पृष्ठतः प्रक्षेप्तुमुद्यतोऽभवत् । एवं समुद्भूतः

तयोः कलहः । दृढं प्राहरतां तौ परस्परं शृङ्गाभ्याम् । ततः

तद्वारा स्वयं फलकाद् भ्रष्टे तयोरेव तरस्य पश्चिमपादौ । तमधः पतन्तं

प्रहरन्नसौ द्वितीयोऽपि सेतोश्चयुतः । एवं द्वावपि तौ छागौ
पतितौ निमग्नौ च तस्मिन् गमीरे जले ।

अन्येद्युः किमप्यन्यदजद्वयं तेनैव मार्गेण परस्परविरुद्धां दिश-
मुद्दिश्य प्रस्थितम् । तावन्योन्यममिलतां सेतुमध्ये । तत्र
स्थलाभावं वीक्ष्य तयोरेकतरो महतावधानेन तस्मिन् फलके
शनैः शनैरूपाविशत् । ततः स द्वितीयस्तस्य शरीरे मन्दं मन्दं
पदानि निधाय पारमगच्छत् । अनन्तरं स प्रथमोऽजः शनै-
रुत्थायात्मनो मार्गं सुखेनाक्रमत । एवं द्वावपि तौ छागौ नदीतटं
क्षेमेण प्राप्नुताम् । विवेको विनयश्च न केवलं जातिमाश्रयतः
किन्तु व्यक्तिविशेषमपि ।

प्रश्ना:—किं स्वादन्ति मेषा अजाश्च ? कुत्रारमन्त ते पशवः ? कथं तरणीयो
जलप्रवाहः ? कस्मात्कारणान्मृतौ प्रथमावजौ ? किं कृतं द्वितीयेनाजद्वयेन ?

अमरकोषे:—आपः स्त्री भूमि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालम्मृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥

कवन्धमुदकं पायः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोर्णस्तोयपानोयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥

शब्द-निर्देशः—(१) कर्मणि-भूतकालवाचकानि, (२) ‘तु’ मन्तानि धातुसा-
धितानि, (३) ‘क्त्वा’ प्रत्ययान्तानि च पूर्वोक्तायां कथायां निर्देश ।

अर्थ-निर्णयः—१. तृणम्— तरणम् । ५. सेतुः— सुतः ।

२. कुलम्— कूलम् । ६. वज्रम्— वर्जयम् ।

३. दिनम्— दीनम् । ७. अजौ— आजौ ।

४. मुहूर्तम्— मुहुर्मुहुः । ८. च्युतः— चूतः ।

वाक्य-रचना—१. सावधानं सेतुराक्रमितव्यः । हस्तमात्र एव स विस्तृत
आसीत् । (एते वाक्ये संयोजय ।)

२. युगपदेव तस्य सेतोरूपरि द्वौ पशू चलितुं न शक्तौ । (‘सेतुः’ इति पदं
कर्तृत्वेन प्रयोजय ।)

३. एकतरोऽजो द्वितीयं शुङ्गाभ्यां प्राहरत् । द्वितीयोऽपि तं शुङ्गाभ्यां प्राहरत् ।
 (एकस्मिन्नेव वाक्येऽभिप्रायो वाच्यः ।)
४. तमवःपतन्तं प्रहरन्नसौ द्वितीयोऽपि सेतोश्च्युतः । ('यावत्-तावत्' इति
 पदे प्रयुज्य प्रकृतार्थो वक्तव्यः ।)
५. सेतौ स्थलाभावं प्रथमोऽजोऽपश्यत् । सावधानतया स तत्रोपाविशत् ।
 (एकस्मिन्नेव वाक्ये भावार्थो निर्देशः ।)
६. द्वितीयमजयुग्मं विवेकं विनयं चादर्शयत् । तदेवाजद्रूयं स्वस्थानं क्षेमे-
 णोपागच्छत् । (एते वाक्ये त्रिभिः प्रकारैः संयोजय ।)

चतुर्थः पाठः ।

दानशीलः शार्दूलः ।

आसीद्दक्षिणारण्ये कोऽपि जराग्रस्तः शार्दूलः । गलितास्तस्य
 नखरा दन्ताश्च । धावनेऽप्यश्वमः स नाशकोद् एकमपि मृगं हन्तुम् ।
 तेन भुधितः स इतस्ततोऽरण्ये विचरन् दैवाद्विभत सुवर्णकङ्कणम् ।
 तद् गृहीत्वा सोऽचिन्तयत् । अहो भाग्येनैतत् प्राप्तम् । अनेन
 वश्यामि कंचिल्लोभाकृष्टं नरं भक्षयामि चेति । ततः स तडागस्य
 तीरे स्नातः कुशाहस्तः सञ्चवदत् । भो भोः पान्थाः, गृह्यतां
 सुवर्णकङ्कणमिदमिति । तदाकर्ण्य कश्चिल्लोभाकृष्टः पथिको-
 ऽचिन्तयत् । अहो परमं मे भाग्यमिति । प्रकाशं स व्रूते । 'कुत्र
 रं व्याघ्रं तव कङ्कणम्' इति । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य तददर्शयत् ।
 पान्थोऽवदत् । 'कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः कर्तव्यः । नेच्छामि
 तव समीपमागन्तुम्' । व्याघ्रः प्रत्यभापत । शुणु रे पान्थ ।
 अतिदुर्वृत्त आसं प्रागहं यौवने । अकरवं च वहूनां मृगाणां
 मनुजानां च वधम् । तेन पापाचरणेन मृता मे पुत्रा दाराश्च

वंशहीनश्चाहमभवम् । ततः केनचिद्वार्मिकेणैवमुपादिष्टोऽहं यद्
दानधर्मादिकं चरतु भवानिति । तस्योपदेशादिदानीमहं साध्वा-
चारः सञ्चातोऽस्मि । गलितं मे नखदन्तं धावनेऽप्यसमर्थोऽहम् ।
कथमधुनाप्यहं न विश्वासभूमिः । मम चेहशो लोभविरहो येन
हस्तगतमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद्वातुमिच्छामि । तथापि

व्याघ्रो मानुपं खादतीति दुर्निवारो लोकापवादः । मया धर्मशास्त्राण्य-
धीतानि । त्वं चार्ताव दुर्गतस्तेन तुभ्यमिदं दातुं सयत्नोऽहम् तदत्र
तडागे श्रात्वा गृहणेदं काञ्चनवलयमिति ।

शार्दूलस्येदं वचनं श्रुत्वा स द्रव्यलुभ्योऽन्तिन्तयन् । अहो
सुवृत्तोऽयं वन्यः पशुः । सत्यमेव पश्चात्तापादग्रधमस्य दुष्कृतम् ।
तेनासौ धार्मिकः संभूतः । गलितं चास्य नखदन्तम् ।
तस्मादिच्छन्नपि मां व्यापादयितुं न शक्नोत्येष इति । ततो व्याघ्रस्य

वचसि प्रतीतो यावदसौ कृपणो लोभात् पल्वलं स्नातुं प्राविशात्
तावनिमग्नोऽभवन्महापङ्के । तं पङ्के पतितं वीक्ष्य व्याग्रोऽवदत् ।
अहह, महापङ्के पतितोऽसि । अतस्त्वामहमुद्धरामि । इत्युत्त्वा शनैः
शनैःसुपगम्य स तं व्यापादयत् ।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।

पान्थो व्याग्रेण संप्राप्तः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ १ ॥

प्रश्ना:—वृद्धत्वस्य कानि लक्षणानि भवन्ति ? कथं कृपणः कङ्कणं
ग्रहीतुमात्मानमन्वनयत् ? कथं विश्वास उत्पादितो व्याग्रेण ? किं
तात्पर्यमस्याः कथायाः ?

शब्दप्रयोगः—१. धावने क्षमः- (अमरकोषे)

अक्षमो वा । धावनाय अलम्-नालं वा । १. अटव्यरण्यं विपिनं । गहनं काननं
२. अर्जने प्रवृत्तिः । अर्जनाय परिश्रमः । वनम् ॥

३. पथ्रात्तापात् दग्धम् । पथ्रात्तापेन २. निःस्वल्तु दुर्विधो दीनो । दरिद्रो
दग्धम् । दुर्गतोऽपि सः ॥

(वाक्येषु प्रयोजयेतान् शब्दान्)

साधितानि विशेषणानि—धर्मः—धार्मिकः पुरुषः । तद्वत्—

घातः ————— । पन्थाः ————— ।

गृत्यम् ————— । मारात्मा ————— ।

वाक्यरचना—

१. वंशहीनोऽहं जातः ('वंशः' इति पदं कर्तृत्वेन वाच्यम् ।)

२. कथमहं न विश्वासभूमिः । ('अहं'-स्थाने 'मयि'-पदं प्रयोजय ।)

३. व्याग्रो मानुपं खादताति दुर्निवारो लोकापवादः ।

(अ) (अधोरेखित-शब्दस्थाने किमपि विशेषणं प्रयोजय ।)

(व) ('दुर्निवारः'-इत्यस्य स्थाने नज्-युक्तः प्रयोगः कियताम् ।)

४. दानमाचरामि । दानात्परो न धर्मः । (एते वाक्ये संयोजय ।)

५. यावत्कृपणः पत्वलं प्रविशति तावत्स महापङ्के निमज्जति । ('यावत्-
तावत्' दूरीकृत्य प्रकृतार्थं विशदीकुरु ।)

६. स्वभावो गुणानतीत्य सर्वेषां मूर्धि वर्तते ('यद्यपि-तथापि-' पदे
प्रयोजय ।)

पञ्चमः पाठः ।

लुभ्यक-कपोतानाम् ।

आसीत्कस्मिंश्चिद्वनोदेशे महान् शाल्मलीतरुः । तत्र कदाचित्
प्रभाते कोऽपि लुभ्यको भूमौ तण्डुलकणान् विकार्य व्यतनोत् तदुपरि
जालम् । एवं प्रस्तावविधि समाप्य स तत्रैव प्रच्छन्नोऽभवद् विटपेषु ।
अन्नान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः परिच्चरैः परिवृत्स्तत्रैवाकाश-
मार्गेण परिम्ब्रमन्नागतः । तदा भूमौ तण्डुलकणान् वीक्ष्य कोऽपि
तरुणकपोतोऽवदत् । महाराज, रुचिरानेतान् तण्डुलकणान् भक्षयितु-
मवतराम इति । तदाकर्ण्य कश्चिद् वृद्धकपोत आह । कुतोऽन्न
धान्यकणानां सम्भवः ? न किमपि क्षेत्रं दृश्यते समीपे । तस्मात्के-
नापि व्याधेनैव विकीर्णा इमे धान्यकणा इति मे मतिः । तेन च
सन्निधावेव भाव्यं कुत्रापि प्रच्छन्नेन । एथैव लुभ्यकानां रीतिः । तदत्र
नावतरणीयम् । अन्यत्र मृगयामहे भक्ष्यम् इति । ततोऽविचारिभिस्त-
रुणकपोतैः कृतः कोलाहलः । वयं भुधार्ता अत्रैव किंचिद्दक्षयाम इति ।
एवं तेषां निर्वन्धं ज्ञात्वा भोजनलिप्सया भूमिमवातरत्
सानुगश्चित्रग्रीवः ।

तत्र विकीर्णान् तण्डुलकणान् यावत्ते कपोताश्चिन्वन्ति ताव-
जाले संलग्नास्तेषां नखाः । तस्मादात्मानं मोचयितुमसमर्थस्ते
तत्रावध्यन्त । तत्सङ्कटमुद्गीक्ष्य स खगपतिः सर्वाननुचरा-
नभापत । अयि वयस्याः, वद्धाः स्मो वयमस्मिञ्जाले । अन्निरादेव
लुध्यकोऽत्रागमिष्यति ग्रहीष्यति चास्मान् । तस्यागमनात् प्रागेवो-

दुयितव्यस्माभिरस्मात् स्थानात् । अत एतज्जालं चञ्चुभिर्गृहीत्वा
सर्वे समकालमुत्पत्त सवेगमिति । ततस्ते कपोता जालमादाय
महतावेशेन समुत्पत्य प्राक्मन्त नभोमागेण । तद् दृष्टा समुद्रिनः
स लुध्यक ऊर्ध्वदृष्टिः कंचित्कालं तानन्वधावत् । किन्तु सुदूरं

गतान् कपोतान् कण्टकितं च भूप्रदेशं वीक्ष्य स छिन्नवदनो गृहं
न्यवर्तत । अथ निर्भयश्चित्रश्रीवः स्वानुचरानव्रवीत् । समीपे वसति
हिरण्यको नाम मूषको मे मित्रम् । ब्रजामस्तस्य सकाशम् । स च
छेत्स्यत्यस्माकं पाशानेतानिति । ततो नभस्तोऽवातरत् सोऽनुगैः
कपोतैः सह सत्वरं तस्य मूषकस्य विलङ्घारम् । चित्रश्रीवस्य शब्दं
समाकर्ण्य विलान्निरगच्छद् हिरण्यकः । तानापद्मस्तान् पाराव-
तान् दृष्ट्वा प्रथमं तेषां पाशानचिछन्त । अनन्तरं च तानवदत् ।
असमीक्ष्यकारिणमेव व्यसनान्यापतन्त्यनिशम् । तस्मात् समीक्ष्य-
कारिभिः सदा युष्माभिर्भाव्यम् । अस्मात्सङ्कटात्सङ्कृशत्यैव रक्षिता
यूयम् इति । चित्रश्रीवोऽव्रवीत् । उपकृताः स्मो वयं भवता ।
अवर्णनीयं खलु भवतो दशनानां कौशलमिति । एवं छिन्नपाशस्ते
पारावता मूषकमामन्त्य क्षेमेण प्राप्ताः स्वस्थानम् ।

लोभेन वुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृष्णाम् ।

तृष्णातो दुःखमाप्नोति जन्तुर्जगाति मोहितः ॥ १ ॥

प्रश्ना:—कीदृशी वृत्तिर्लुङ्घकस्य ? कथं वृद्धकपोतेन सङ्कटमुद्गीक्षितम् ?
तस्मात्सङ्कटान्निर्गन्तुं क उपायश्चिन्तितः खगराजेन ? कथं छिन्नं
तज्जालं मूषकेन ?

सहसा विद्धीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुच्याः स्वयमेव सम्पदः ॥ १ ॥

अमरकोषे—१. व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुङ्घकोऽपि सः ।

२. उन्दुर्मूषिकोऽप्याखुर्गिरिका वालमूषिका ।

शब्द-प्रयोगः—१ लुङ्घकेन सन्निधौ भाव्यम् ।—‘लुङ्घकः सन्निधौ
वर्तते’ इति तर्कः । (तथा चेतरेषां धातूनां तादृशानि कृदन्तानि
वाक्येषु प्रयोजय ।)

२ सपरिवारः, सानुगः, सानुयायी—(एतान् शब्दान् वाक्येषु प्रयोजय ।)

षष्ठः पाठः ।

उद्यमशीलः कृषीवलः ।

अथैकस्मिन्नुटजे निवसति स्म क्षित्कृषीवलः । सततोयमशीलः स न कदाप्यलसोऽतिष्ठत् । गच्छता कालेन वृद्धत्वमापन्नः स उट्जसमीपमेव किमपि किमपि कुर्वन् कालमनयत् । एकस्मिन् दिने निकटवर्तिना मार्गेणागतस्तप्रदेशस्य नृपतिः । तमन्वसरतां द्वौ राजपुरुषौ । अश्वारूढास्ते त्रयः सकौतुकमपश्यन् प्रजानां परिश्रमस्य फलानि । तदुट्जं हृष्टा स भूपतिरवदत्—अहो स्वच्छं सुरचितं चैतदुट्जम् ।

प्र. राजपुरुषः—एवमेतन्महाराज । अपि च लफला हृश्यन्ते वृक्षाः समीपस्थाः ।

द्वि. राजपुरुषः—देव, पीनाश्वैते पश्वोऽत्र चरन्ति ।

ततः पुरतः स नृपस्तं वृद्धं कृषीवलमपश्यत् । स च तं नराधिपं विनयेन नत्वाञ्जलिं च वद्ध्वातिष्ठत् ।

नृपतिः—स्वस्ति ते भोः कृषीवल । तवाश्रमं हृष्टातीव सन्तुष्टः खल्वहम् । किं करोषि तत्राधुना ।

कृषीवलः—अत्र तावन्नृतनमाप्नुमारोपयामि महाराज ।

नृपतिः—रे स्थविर, कियत्ते वयः ।

कृषीवलः—प्रसादितु देवः । अशीतिवर्षीणि व्यतीतानि मम जातस्य ।

नृपतिः—हन्त भोः अशीतिवर्षीयस्त्वम् । साधु रे जरठ

साधु । ननु धन्योऽहं यन्मम प्रजा दीर्घायुरुपभुञ्जते । अपरं च
पृच्छामि । रे वयस्य, अस्य नूतनस्याप्तस्य फलान्यास्यादयितुं
जीविष्यसि किम् ।

कृपीवलः—न तज्जाने महाराज । ईश्वराधीनमेव तद् ।

नृपतिः—किमर्थं तर्हि तवैष परिश्रमो यस्य फलमुपभोक्तुं
तवायुः स्यान्न वेति सन्देहः ।

कृपीवलः—देव, कर्तव्यमिति करोम्येतस्याप्तस्यारोपणं न
कंवलमात्मन उपभोगार्थम् । अहमास्यादये पूर्वजंरारोपितानां

तरुणां फलानि । तथैव मयारोपितस्य तरोः फलान्यास्वादयन्तां
मे पुत्राः पौत्राः प्रपौत्रा अन्ये च वान्धवाः । एथैव जगतः परिपाटिः ।
नृपतिः—रे वयस्य, समीचीना खलु ते मनोवृत्तिः । सुषु
शोभसे कर्तव्यज्ञानेनैतेन । एतत्ते पारितोषिकं प्रयच्छामि । (दश
रूप्यकान् प्रयच्छति)

कृषीवलः—(तद् गृहीत्वा) अहो कृपालुर्गुणज्ञश्च भवान् ।
महाराज, अनुगृहीतोऽस्मि । अद्यारोपणकाल एवैष वृक्षो दश
रौप्यमयाण्यान्नाण्यजनयत् । नूनं सफलो मे प्रयत्नः ।

प्रश्नाः—किमकरोत्स कृषीवलः प्रभाते ? कीदृशानि साधनान्यारोग्यस्य ? तत्क्षेत्रं
दृष्ट्वा कीदृशी मनोवृत्तिस्तस्य राज्ञः ? किमर्थं स जरठ आरोपयन्नवीनमास्रम् ?
कीदृशानि तस्याद्यफलानि ?

अमरकोणे—द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्त्यमृक्यं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं द्युम्रमर्थरैविभवा अपि ॥

शब्द-प्रयोगाः—१ वृक्षाणां सेचने व्यापृतः स कृषीवलः ।

व्यापृताः शिष्याः ।

राज्यशासने व्यग्रः—सोद्योगः—अनलसः ।

निरता वाल्काः ।

२ सुषु शोभते कृषीवलः कर्तव्यज्ञानेन ।

सुषु शोभन्ते नृपतयः ।

सुषु शोभते रजनी ।

३ पथिकानां साहाय्यमकरोत् कृषीवलः ।

गोपालो धेनवे यच्छति ।

देयं वित्तं वानं वा वस्त्रं वा ।

गुरवे दातुकामाञ्छात्राः ।

उपसर्गक्रियाः—‘आप्’-धातोरर्थं उपसर्गः कथं भिन्नो भवति तद्वर्गयो-
दाहरणः ।

सप्तमः पाठः ।

स्वच्छन्दिनो मेषपोतस्य ।

स्वयूथात् क्वचिदपि नापगल्तव्यमिति बहुशो मात्रोपदिष्टोऽपि
कश्चिन्मेषपोतः स्वातन्त्र्याय स्पृहयति स्म । अथैकदा धर्मकाल
आतपेन क्लान्तः पिपासादीर्तो भूत्वा कांचिदल्पसरितं गतः स
एकाकी जलं पातुम् । तत्रोन्नते प्रदेश उदकं पिवन्नास्ते कोऽपि
वृकः । तं दृश्या स मेषशिशुर्निम्नप्रदेशं गत्वा जलं पातुमारभत ।
वृकस्तु दूरात्तं वीक्ष्य सुलभो रुचिरश्चायं कवल इति मनसि कृत्वा
केनापि निमित्तेन प्राक्रमत कलहं समुत्पादयितुम् । तमभिगत्य स
हिंश्चोऽव्रवीत् । आः पाप, किमर्थमाविलयसि रे मम जलम् । कथं
मयाधुना कर्तव्या तृष्णाशान्तिः । कः खलु पातुं शक्नोति
पङ्किलमेतादृशं तोयम् । किन्निमित्तमनुचितमेतदारब्धं त्वया । तूर्णं
निवेदय मे सर्वम् । नो चेद्वध्यो भवसि मयास्मिन्नेव क्षण इति ।

एतच्छृत्वा भीतभीतः स मेषशिशुः सविनयं तमवदत् । भो
वृकघर, असंभावि खल्येतत् । पश्य, त्वमुन्नते प्रदेशे स्थितः । अहं
तु निम्ने प्रदेशे । उन्नतात्प्रदेशात्सर्वदा निम्नं प्रदेशं प्रति वहति
जलम् । तस्मात् त्वत्तो यज्जलं वहति तदहं पिवामि । एवं स्थिते
मया कलुपितं जलं प्रतीपं त्वां प्रति कथं प्रवहेदिति । एतन्निशम्य
वृक आह । अस्तु नामैतत् । नूनं त्वमधमोऽसि । असत्यं तव
वचनमिति किमर्थं मामधिक्षिपसि । दशमासेभ्यः प्राकृ त्वं मामशप
इत्यहमशृणवम् । तत्सत्यमेव । यः खलु प्रत्यक्षं निन्दन् न लज्जते
स परोऽशमवश्यमपभाषेतेति । ततः स मेषशावः प्रत्यवदत् ।
हा कष्टम् । कथमेतत्सम्भवेत् । यतो जातस्य मम मासपद्मपि

न पूर्णम् । सोऽहं दशमासेभ्यः प्राक् त्वामशपमिति नैव शक्य-

मिति । अत्रापि निरुत्तरोऽभवद् वृक्षः । अनेन प्रतिवच्चनेन
निर्जितोऽसौ भृशमकुण्ठ्यत् । नेत्रे विस्फारयन् दन्तान्दन्तैर्विघट्यन्
पादाधातैर्भूर्मि च कम्पयन्नेव स तारस्वरेणागदत् । भो दास्याः
पुत्र, यदि त्वं नाशपस्तर्हि तव पिता मामशपदिति मे निश्चयः ।
न कोऽपि विशेषोऽत्र रे शठ । पितुदोषस्य दण्डं त्वमनुभवितु-
मर्हसीति । ततश्च तेन हिंस्नेण व्यापादितोऽसौ वराकः ।

प्रश्नाः—मात्रा किमुपदिष्टः स मेषपोतः ? कुत्रागच्छत् स एकदा ?
किमवददृक्स्तम् ? कथं वहति जलं सर्वदा ? कीदृशः स्वभावो वृकस्य ?

अमरकोपे—पोतः पाकोऽर्भको डिम्मः पृथुकः शावकः शिशुः ।

विरुद्धाः शब्दाः—उत्तरः— निप्रः । —————— सन्मार्गः ।
कलुषितम्—————— । —————— रक्षणीयः ।

सुशीलः— —— | —— -- दुर्लभम् ।
 स्तुतिः— —— | अन्वोधम्— —— ।
 —— प्रतिकूलम् । प्रत्यक्षम्— —— ।

शब्द-प्रयोगः— १. जन्तवः स्वातन्त्र्याय सृहयन्ति ।
 वृका अजानां मांसाय सृहयन्ति ।
 सज्जनाः सर्वेषां मानवानां हिताय सृहयन्ति ।

(स एवार्थः)—२. जन्तुभ्यः स्वातन्त्र्यं रोचते ।
 वृकेभ्योऽजानां मांसं रोचते ।
 सज्जनेभ्यः सर्वेषां मानवानां हितं रोचते ।
 ३. विंशतितमाद् वर्षात् प्राक् कौमारं भवति ।
 पर्जन्यकालात्प्राक् कृषीवलाः क्षेत्राणि कृपन्ति ।
 विवाहात् प्राक् महत्तपः पार्वत्या तस्मम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र-मार्जारयोः ।

—❀❀❀—

आसीद्गारिरथ्यास्तीरे कश्चिन्महान् पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटे
 प्रत्यवसद् वृद्धत्वाद् गलितनखो विनष्टृष्टिरद्वयो नाम गृधः ।
 अन्ये च यहवः पक्षिणस्तस्मिन् वृक्षे स्वस्वर्नाडेष्ववसन् । ते
 कृपया तस्य जरद्वयस्य जीवनाय स्वाहारात् किञ्चित् किञ्चि-
 दुदृत्य तस्मायददुः । तेनासौ निरवर्तयत जीवितयात्राम् ।
 अरक्षच्च तेषां शावकान् दिवा वहिर्गतेषु पक्षिषु । अथ कदाचि-
 दीर्घकणो नाम मार्जारस्तत्रागतः स्वगशावकान् भद्रयितुम् ।
 तमायान्तं विडालमालोक्य कोलाहलः कृतस्तैः स्वगशिशुभिः ।
 स यदा जरद्वयस्य कर्णपथमागच्छत्तदा तेनोदितम् । ‘कोऽय-

मायाति ।' दीर्घकर्णो गृध्रमालोक्य सभयमचिन्तयत् । 'हा हतोऽस्मि । अधुनास्य सकाशात् पलायितुमश्वमोऽहम् । भवतु । इदानीं तावद्विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपं गच्छार्मीति ।' उपसूत्य मार्जारोऽव्रवीत् । 'आर्य त्वामहं वल्दे ।' परुषस्वरेण गृध्रोऽपृच्छत् । 'कस्त्वम् ।' सोऽवदत् । 'विडालोऽहम् ।' गृध्रो ब्रूते । 'दूरमपसर । नो चेद्गन्तव्योऽसि मया ।' ततः स मार्जारोऽ-

भाषत । 'थ्रूयतां तावन्मे वचनम् । ततो यद्यहं वध्यस्तर्हि हन्तव्यः । यतां जातिमात्रेण न कश्चित् कचिद्वन्यते पूज्यते वा । अवहारं परिशाय वध्यः पूज्योऽथ वा भवेत् ।' गृध्रः पृच्छति । 'ब्रूहि किमर्यमागतोऽसि ।' विडालो न्यवेदयत् । 'अहमत्र गङ्गातांगे वसामि चान्द्रायणव्रतमाचरन् । यृयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमयो गुरव इति प्रस्तुवन्ति पक्षिणः सर्वे ममाये । अतांऽहमिहागतो भवद्भ्यां धर्मं थ्रांतुम्' इति । ततः सौम्य-

स्वरेण गृधोऽवदत् । 'मार्जारो भवति मांसरुचिः । अत्र वसन्ति
च विहगडिम्भाः । तेनाहमेवं ब्रवीमि ।' तदाकर्ण्य विडालो भूर्मि
स्पृष्टा कण्ठौ स्पृशति ब्रूते च । 'मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा दुष्करमिदं
ब्रतमङ्गाकृतम् । 'अहिंसा परमो धर्मः' इति न केवलं मया ज्ञातं
किंत्वाचरितम् ।'

एवं विश्वास्य स्थितः स आखुभुक् तरुकोटरे जरद्वस्य सन्निधौ ।
प्रतिदिनं च विछ्नमपोतानाक्रम्य कोटरमार्नीय खादति स्म विश्वधम् ।
दिनेषु गच्छत्सु येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकातैः पक्षिभिरितस्ततो
जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निभृतं निःसृत्य
वहिः पलायितः । पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्धिः प्राप्तानि कोटरे
शावकास्थीनि । ततोऽमुनैव जरद्ववेनास्माकं शावकाः खादिता इति
सर्वैः पतन्निभिर्निश्चित्य व्यापादितः स गृधः ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
हतो मार्जारदोषेण निरागस्को जरद्वः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—कीदृशः स्वभावो जरद्वस्य दीर्घकर्णस्य च ? कथं विश्वास उत्पा-
दितो मार्जारेण ? किमकरोत्स विडालोऽनन्तरम् ? किमर्थं जिज्ञासारव्या
खगैः ।

अमरकोषे—ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

शब्दाः—‘खग’-वाचकान् ‘अपत्य’-वाचकान् ‘मार्जार’-वाचकांश्च सर्वान्
शब्दान् कथय । तेषामर्थांश्च निवेदय ।

स्पष्टीकरणम्—१ चान्द्रायण-ब्रतम्—चन्द्रो यथा वर्धते तथाहारो वर्ध-
नीयः । किं च स यथा क्षीयते तथाहारः क्षपणीयः । आलेखनस्य साहाय्येन
तदेव दर्शय ।

२ विश्वासभूमिः—विश्वासयोग्यः—विश्वासमर्हतीति ।

धातु-साधितानि—हन्—धात्य, हन्तव्य, हननीय । (विशेषणानि)

तथैव—दा—_____, ____, _____ ।

पूज्—_____, ____, _____ ।

भक्ष—_____, ____, _____ ।

नवमः पाठः ।

द्वयोः कलहे तृतीयस्य लाभः ।

अथैकस्मिन् ग्रामेऽवसतां कौचिद् विडालौ । मित्रभावं प्राप्तौ तौ वहुश एकत्राचरताम् । कदाचिद् भक्ष्यं किञ्चित्प्राप्तुं यतमानौ किमपि गृहमागतौ तौ मार्जारौ । तत्र च निभृतमन्तः प्रविश्य ताभ्यां दृष्टः पृथुलो मोदकः । निर्जनं तत्स्थलं वीक्ष्य सत्वरं तयोरेन्यतरो विडालस्तं मोदकं मुखेन धृतवान् । तत उद्याने विविक्तं किमपि स्थानं गच्छाव इत्युक्त्वा तौ सत्वरं वहिः पलायितौ । तत्र शीतलायां छायायामुपविश्य मोदकं विभक्तुं तौ प्रारम्भेताम् । पार्श्वयोर्धृत्वाकृष्टे द्विधाभूतः स मोदकः । उभाभ्यामपि विडालाभ्यां प्राप्तं मोदकस्य खण्डमेकैकम् ।

प्रथमो विडालः—आपि जातौ समानौ विभागौ ।

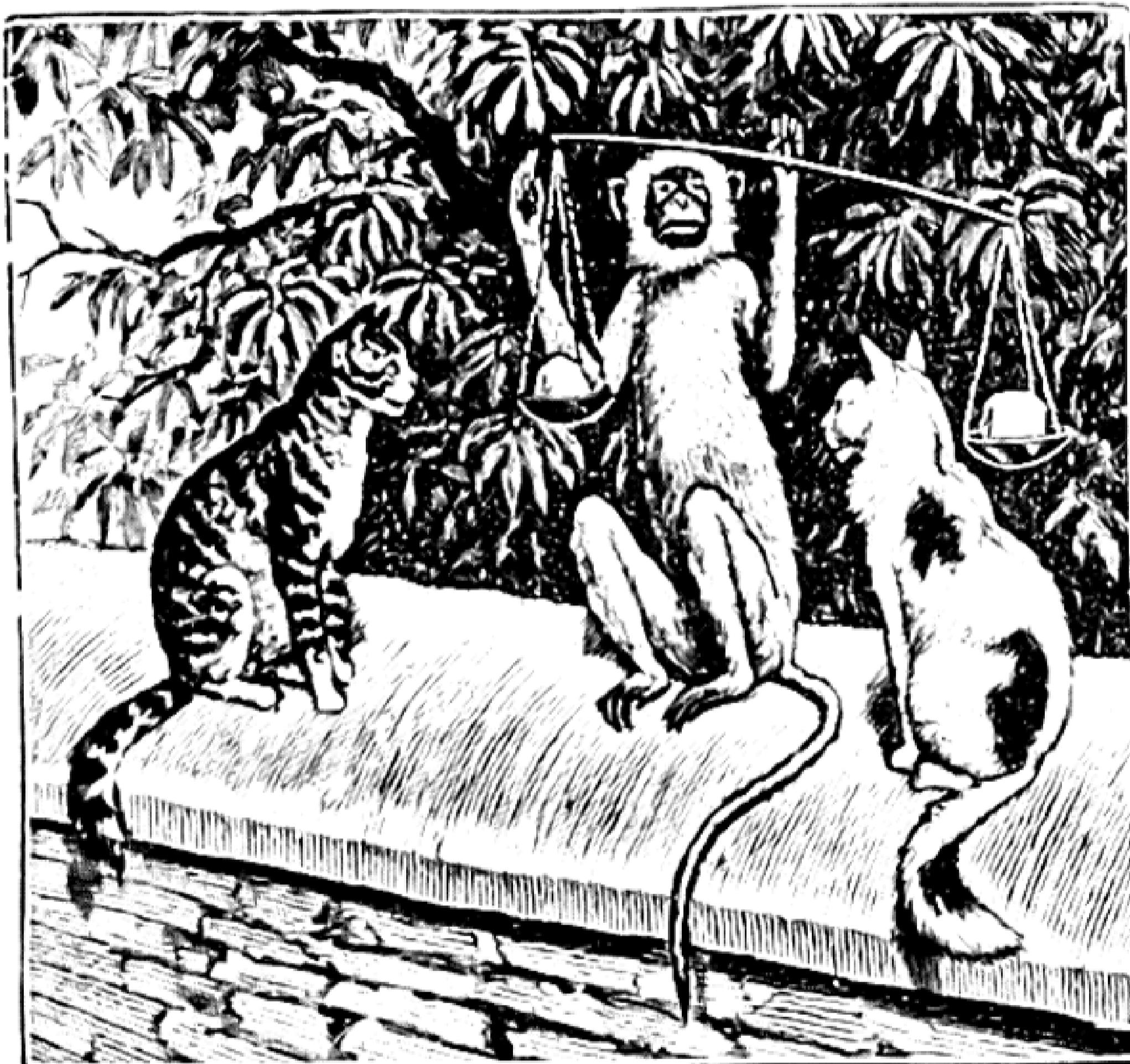
द्वितीयो विडालः—न हि न हि । मर्दीयो भागोऽल्पतरस्त्वर्दीयाद्वागात् । तत् किञ्चिदेहि मह्यम् ।

प्र० वि�०—नैतच्छक्यमधुना । त्वयैवाकृष्टः स शकलो मया चैपः । नाहं दास्यामि स्वल्पमपि तुभ्यं मामकी- नादंशात् ।

द्विं विं—कथं न यच्छसि । त्वतोऽपहरामि तं वलात् ।

प्र० विं—मयैव प्रथमं दृष्टे मोदक आनीतश्चात्र । तदर्थं
किञ्चिदधिकं प्राप्तुमर्हामि ।

द्विं विं—मया च रक्षितो द्वारदेशः । तेनैवात्रागतस्त्वं
विश्रव्धम् । ततः समभागमेवाहं ग्रहीष्यामि ।

इति व्रुवतोस्तयोः कलहः संजातः । तावन्योन्यं महतावेशो-
नाभ्यद्रवतां नखैर्दन्तैश्च केशानलुञ्जतां परस्परस्य । दारुणं
द्वन्द्वयुद्धं समभवत्तयोर्घोरश्च धुर्घुरध्वनिः । तमाकर्ण्य वृक्षस्यः
कोऽपि वानरोऽवर्तीर्यावदत् । किमर्थं भो युध्यते युवाभ्याम् ।
मा मैवं कुरुतं कलहम् । अहं निर्णयामि युवयोर्विवादम् ।
पश्यतमेतां मे सूक्ष्मां तुलाम् । निषुणश्चाहं न्यायाध्यश्च इति ।

ततस्तौ मार्जरौ कलहान्निवृत्तौ स्थापितवन्तौ कपेस्तुलापात्रयो-
मोदकांशौ । एकतरं पात्रमधो गच्छद् दण्ड स न्यायप्रियो
वश्चकोऽभाषत । सत्यमेवासमानौ शकलावेतौ । एष गुरुरन्यश्च
लघुः । भवतु, समानौ विधास्यामि । इत्युक्त्वा गरीयसो भागात्
कियानप्यंशस्तेन सत्वरं दशनैश्चिन्नो ग्रसितश्च । पुनरपि
तुलामुद्भूत्य स निर्णेता सानन्दमब्रवीत् । अये, अयं द्वितीयो
भागोऽधुना भूयाज् जातः । नैतद्युक्तमिति । तस्माद्वितीयाद्
भागात् कियानप्यंशस्तेन हृततरं दशनैश्चिन्नो ग्रसितश्च । अनेन
क्रमेण द्वयोरपि भागयोर्विहंशो भक्षितस्तेन वानरेण । तुलापात्रेऽल्प-
मेवावशिष्टं वीक्ष्य चिन्ताकुलौ तौ विडालौ प्रार्थयेतां तं
न्यायाध्यक्षम् । दीयतां भोः, तदेवावाभ्याम् । आवां सन्तुष्टौ
भवतां निर्णयेनेति । ततः स कपिरवदत् । साधु साधूकं युवाभ्याम् ।
दीयतां तर्हि किंचिद्देतनमस्मभ्यमेतत्परिश्रमस्य । अवशिष्टौ
मोदकस्यैतौ खण्डौ वेतनमस्माकं भवितुमर्हत इति । तत्क्षणमेव
स न्यायनिपुणस्तौ मोदकांशावग्रसत तुलां च गृहीत्वा तरु-
शिखरमुद्गृहत । तेन विषण्णौ तौ विडालौ परस्परं निन्दन्तौ
यत्र कुत्रापि निर्गतौ ।

प्रश्ना:—किं प्राप्तवन्तौ मार्जरौ ? कुत्रागच्छताम् तौ भक्षणार्थम् ? कस्मात्कारणा-
त्कलहस्तयोर्जातः ? कस्तस्य निर्णयं कर्तुमागच्छत् ? किं दर्शयति तुला ?

अमरकोषे:—आरामः स्यादुपवनम् उद्यानं कृत्रिमं वनम् ।

नाट्यम्—एषा कथा त्रिभिः कुमारैर्नाटयितव्या ।

शब्द-प्रयोगः—१. मम मोदकः—मर्दीयः मोदकः—मामकीनः मोदकः ।

२. तव तुला—त्वदीया तुला—तावकीना तुला ।

३. तस्य पात्रम्—तदीयं पात्रम् ।

(तथैव भवदीय-अस्मदीय-युष्मदीय-इत्यादीनां विशेषणानां प्रयोगः ।)

धातु-साधितानि—१. वर्तमान-काल-वाचकम्—(विशेषणम्)

आ. प.	{	यत्—यतमानः पुरुषः । यतमाना नारी । यतमानं सित्रम् ।	}
		भाष—भाषमाणः — भाषमाणा — । भाषमाणं — ।	
प. प.	{	शी—शयानः — । शयाना — । शयानं — ।	}
		वद्—वदन् — । वदन्ती — । वदत् — ।	
	{	चि—चिन्वन् — । चिन्वती — । चिन्वत् — ।	}
		ज्ञा—जानन् — । जानती — । जानत् — ।	

२. भूतकाल-वाचकम् कर्तारि—(विशेषणम्)

वच्—उक्तवान् पुरुषः । उक्तवती वाला । उक्तवत् सित्रम् ।

कृ—कृतवान् — । कृतवती — । कृतवत् — ।

लभ—लब्धवान् — । लब्धवती — । लब्धवत् — ।

(वाक्येषु प्रयोजयेतानि रूपाणि ।)

दशमः पाठः ।

शशकेन निपातितः सिंहः ।

छन्दोऽनुष्ठानः

अथ कर्स्माश्चिद् विपिनेऽवसत् क्रूरकर्मा नाम कोऽपि सिंहः ।
द्विवा स गुहायामस्वपत् सायं चेतस्ततोऽचरत् । प्रतिदिनं वहन्
पशून् स व्यापाद्यदेकैकस्य च शरीरादल्पाल्पमंशं स्वैरं भक्ष-
यित्वा श्रुधानिवृत्तिमकरोत् । अनेन क्रमेण अचिरादेव तेन
शतशः प्राणिनो हतास्तस्मिन् वने । तेन संत्रस्ता वनवासिनो
मृगा एकत्र मिलित्वाचिन्तयन् । हा कष्टं धृणमङ्गरमेव जीवितं
जातमस्माकम् । केनोपायेन व्यसनमिदं समुत्तरेमेति । ततः

कश्चिद् वृद्धो हस्ती व्रूते । जानाम्येकमुपायमन् । अन्वागच्छत
माम् । अधुनैव गच्छामस्तस्य सिंहस्य सर्वापभिति ।

ततस्ते सर्वे सिंहस्य निवासस्थानं गल्वा तत्र च सुखोपविष्टुं तं
दृष्ट्वा माणाहृष्टपातं प्राणमन् । तदा तेषामग्रणीरब्रवीत् । भो मृगराज,
वयं सर्वे वनचरास्तव दासाः । वृथा व्यापादयसि त्वं प्रतिदिनं
वहन् मृगान् यतस्तव भोजनं भवत्येकेनैव । अनेन क्रमेणाचिरादेव
मृगाशून्यं भविष्यतीदं वनम् । किं भक्षयिष्यसि ततस्त्वम् । अतो हे
मृगपते, त्वया सह समयं कर्तुमिन्द्वाम इति । स कूरकर्मापृच्छत् ।

‘कोऽसौ समयः’ । दन्ती प्रत्यभाषत । प्रतिदिनमेकैकं पशुं वयं तव समीपं प्रेषयामः । स चात्र सायंकाल आगमिष्यति । तं त्वं सुखेन भक्षय । अन्यान् मा जहि । एवं विनायासं गुहायामेव भोजनं प्राप्स्यसि चिरं च जीविष्यसीति । ततः स केसरी सानन्द-मवदत् । साधूकं रे जरठ, त्यया । संमत एष समयो मम । तथैवानु-तिष्ठत यूयमिति । ततः प्रभृति यथासमयं प्रतिदिनमेकैकः पशुः सिंहमुपगच्छति तं च व्यापाय स्वोदरं पूरयति स कूरकर्मा ।

अथ गच्छता कालेन समायातो धूर्तवुद्देनाम् वृद्धशशकस्य वारः । स मार्गेण गच्छन्नचिन्तयत् । यद्यवश्यमेव मे मरणं तर्हि किं सिंहस्यानुनयेन । मन्दं मन्दमेव गच्छार्माति । अत्रान्तरे दृष्टः कथित्कृपस्तेन मार्गे । मरणात्प्राक् तृपां निर्वर्तयामि सकृदिति चिन्तयित्वा गतः स कूपतीरम् । तत्र यावत्स जलं पिवति तावत्स्वप्रतिविम्बं तत्र दृष्टाचिन्तयत् । एषा वाप्येव मां रक्षिष्यतीति । ततः प्रस्थितः स शनैः शनैः सिंहाभिमुखम् । कूरकर्मा-गच्छन्तं तं दूराद् दृष्टा कोपादवदत् । ‘किमर्थं रे मूढ विलम्बेन समागतोऽसि’ इति । शशकोऽव्रवीत् । ‘देव, नाहमपराधी । आगच्छन् पथि निरुद्धोऽहं बलादन्येन सिंहेन । तस्याम्रे पुन-रागमनाय शपथं कृत्वा भवते निवेदयितुमन्नागतोऽस्मि’ इति । स मृगेन्द्रः सकोपमाह । ‘आः कथमत्रैव जीवति सिंहान्तरम् । सत्वर-मेहि दर्शय तं दुरात्मानम् । प्रेषयामि तं यमसदनम्’ इति । ततः कूपतीरमनयत् स धूर्तवुद्दिस्तम् । दूरात्तं दर्शयित्वा सोऽवदत् । ‘अत्र निलीनः सोऽपरो बलवान् सिंहस्तिष्ठति’ इति । ततः स कूरकर्मा स्वप्रतिविम्बं वाप्यामपश्यत्तच्च सिंहान्तरं मत्वा न्यक्षिपत् कोधात्तस्योपर्यात्मानम् । जले निमग्नः सन् पञ्चत्वं च गतः ।

युद्धिर्यस्य वलं तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो वलम् ।

पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—किमर्थं सिंहोऽनेकान् पशूनहन्त्रतिदिनम् ? केनोपायथ्रिन्तितः ? कः
समयः कृतः पशुभिः ? कथं सिंहस्य वधोपायः समभवच्छशकस्य मनसि ?
केन प्रतारितः सिंहः ?

अमरकोषे—सिंहो मृगेन्द्रः पश्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरी ।

शब्द-प्रयोगः—१ एकशः, द्विशः, त्रिशः,...सप्तशः,...शतशः, ‘सिंहेन
शतशः प्राणिनो हताः ।’ ‘सेनिका द्विशो मार्गेण गच्छन्ति—कदाचि-
चतुःशो वा ।’

२ द्विविध, त्रिविध,...सप्तविध,...शतविध । ‘तेन समयेन द्विविधं फलं प्राप्तम् ।
सिंहोऽनायासेन भोजनमलभत वनचरात्रं स्वास्थ्यम् ।’

अनया कल्पनया त्रिविधं फलं प्राप्तं शशकेन । स्वप्राणा राक्षिताः, स
कूरकर्मा कूपे पातितः, सर्वे चान्ये पशवो भयान्मोचिताः ।

साधिताः शब्दाः—केसरः—केसरेन् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

प्राणाः—प्राणिन् । वलम् ————— । सुखम् ————— । शशः ————— ।
वनवासः—वनवासिन् । करः ————— ।

एकादशः पाठः

स्वार्थपरः केसरी ।

अथ कस्मिन्नपि विपिनेऽवसत् कश्चित्सिंहः । विनायासं कथं
भोजनं लभेयेति बुद्ध्या स उपायं चिन्तितवान् । तदनुरोधात् स
कांश्चित्पशूनाहृयान्वर्वीत् । भो मित्राणि, अहं युष्माकमधिपतिः ।
न पुनः कदापि वयं कालं नयामः परस्परेषां समागमेन । यूयं

सततं भीतिग्रस्ता नायाथ मत्समीपम् । न युक्तं मित्रं विना
जीवनं जगति । उक्तं च

जाड्यं धियो हरति योजयते हिताय
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अतोऽहमद्यप्रभृति संवृत्तो युष्माकं वयस्यः । एष नः समयो
यदस्माभिः सर्वैरैकमत्येन प्रवर्तितव्यं लब्धमात्रं च समं विभाज्यम् ।

अपि संमतमेतद्युष्माकमिति । वृकशृगालतरक्षवः सविनयं सानन्दं
चावदन् । एवमेतन्महाराज । यद्द्वतो मतं तदस्माकं हितम् ।
अनुगृहीताः स्मो भवतो मित्रत्वेन । ततः स पञ्चाननोऽव्रवीत् ।
आनयत तर्हि मृगमेकं येनाद्यैकत्र भोजनं भविष्यत्यस्माकमिति ।
एतच्छुल्वा तैः पशुभिः कोऽपि पीनो मृगो विश्रवेन वचसा

सिंहस्य मित्रत्वं त्वया प्राप्तव्यमित्यानीतस्तस्य समीपम् । क्षणादेव व्यापादयत् तं स वनराजः । शृगालस्तं चतुर्धा विभक्तुं यावत्पुरतोऽगच्छत्तावदुच्चैवदत् स सिंहः । शृणुत रे सत्त्वाः, मम भागोऽयमिति गृह्णामि प्रथममंशमहम् । द्वितीयोऽपि ग्रहीतव्यो मयैव । यतो मदीयेनैव विक्रमेण हतोऽयं मृगः । एन तृतीयं शकलं कररूपेणार्पयत् यूयं मे प्रकृतयो मह्यम् । तुरीय-श्वासौ खण्डो रक्षणीयो मया । यतो विषमोऽयं कालः । आपदर्थे ननु सद्य एतोपायो विधेयः । श्वो यत्किमपि लप्स्यते तस्य समाना भागा अस्माभिर्ग्रहीतव्याः । गच्छतावुना स्वस्वस्थान-मिति । अन्येद्युरपि तथैवाचरितं सिंहेन । अनेन क्रमेण स पञ्चाननः प्रतिदिनं विनायासं प्राप्नोत् पर्यासं भोजनम् । ततो वृक्षेणांकम् । सखे शृगाल, केयं नीतिः । दिने दिनेऽस्माभिरानीतं भक्ष्यमसौ केसरी खादति स्वयमेव । एतादशेन राजा किमस्माकं प्रयोजनम् । कथयामोऽय तस्मै सर्वोऽयं तव व्यवहारो गर्ह्य इति । तरक्षुशृगालौ ततोऽवदताम् । तथा । सम्मत आवयो-स्तवाभिप्रायः । त्वामनुसरावस्तत्रेति । अन्येद्युस्तेषां तन्मनोगतं ज्ञात्वा स केसरी तानेव व्यापादयत् ।

कुलीनैः सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।

ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३ ॥

प्रश्नाः—किमवदतिस्हः पश्नन् ? को गुणो मित्रत्वस्य ? कः समयः कृतः सिंहेन पशुभिः सह ? किमर्थं चतुरोऽपि भागान् केसरी पर्यगृहात् ? को नामाभिप्रायोऽस्याः कथायाः ?

अमरकोषे—वयस्यः स्तिर्घः सवया अथ मित्रं सखा सुहन् ।

शब्द-प्रयोगाः—१ द्रिधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा..... । पदार्थो

द्रिधा—त्रिधा—चतुर्धा—पञ्चधा.....विभाज्यः ।

२ अन्येद्युः—पर्यासम्—प्रयोजनम् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

३ मित्रम्—मित्रत्वम् । बालः—बाल्यम् ।

स्वामिन्— ——— । जडः— ——— ।

— सेवकत्वम् । ————— कार्यम् ।

उणः—उण्णता । सरलः— ——— ।

द्वादशः पाठः ।

अमर्पिणां कपीनाम् ।

आसीत्कर्स्मिश्चिद्गुणभागे किमपि वानरयूथम् । तस्य कोऽपि
चलिष्टः कपिर्नायकोऽभवत् । ते कपयो न कुत्रापि गृहमरचयन् ।
किंतु भक्ष्यमन्विष्यतां तेषां यत्रैव सन्ध्यासमयोऽजायत तत्रैव
कस्मिन्नपि तरौ नयन्ति स्म ते रात्रिम् । अथ कदाचिद्गेमन्तसमये
सरित्तीरे कस्मिन्नपि वृक्षे तैः कपिभिः कृतो रात्रौ वासः । अभूत-
पूर्वेण हिमवातेन वेष्मानान्यासंस्तेषां कलेवराणि । महता
क्लेशेन तेषां सा रात्रिर्व्यरमत् ।

प्रभातसमये शीततर एव वायुरवहत्तेनासह्यो जातस्तरु-
निवासः । अत्रान्तरे भूम्यां दृष्टानि कानिचिद्रक्तानि गुञ्जाफलानि
तैर्वानैः । तानि वहिकणा इति मत्वा तैः शीतं निवारयितुं
तस्तलमवातरन् सहस्रैव ते प्लवङ्गमाः । गुञ्जाफलानां राशिं कृत्वा
फूलकुर्वन्तः समन्तादतिष्ठुश्च । हासास्पदं तत्तेषां चेष्टिं वीक्ष्य
नीडस्थः कोऽपि विहगोऽवदत् । भो भोः, मूर्खतमा एव सर्वे
यूयम् । न ते वहिकणाः किंतु तत्सवर्णानि गुञ्जाफलानि । न
तैः शीतरक्षा भविष्यति युष्माकमिति । ततः स कपिवरोऽ-

पृच्छत् । ‘कथं रे ज्ञातं ल्वयैतद् ।’ स खगः स्वस्थानात् साटोणं प्रत्यभाषत । युष्माकं हस्तपादं वर्तते । तथापि न कुत्रापि रचितं गृहं युष्माभिः । अहं तु हस्तहीनः सुखं वसामि स्वनिलये ।

तस्मान्कथयामि गुहा वा गिरिकल्दरं वा सेव्यतामिति । ततस्ते धानगः सक्रोधमवदन् । ‘कथं रे वक्रवच्चनेनास्मानुपहससि । कं तवानेन व्यापारंण’ इति । भूयोऽपि स पक्षी ताननाहत्य पुनः

पुनराह । किं वृथा क्लेशेन । गम्यतां देशान्तरं विरक्षयतां वा
गृहमिति । तेन भृशं कुपितास्ते कपयोऽवृवन् । शिष्ठाचारं
किञ्चिदुपदिशामोऽधुना त्वाम् । इत्युत्तमा चीत्कृत्य तैः पूवज्ञमै-
र्नाशितं तस्य विहगस्य निलयं कुलं च । अन्यान्यपि वहूनि
नीडानि तत्रासन् । उत्सादितानि तान्यपि तैः कपिभिः ।

उपदेशो हि मूखाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

पयःपानं भुजज्ञानां केवलं विषवर्धनम् ॥ १ ॥

प्रश्ना:—किमर्थं न कुत्रापि गृहं वानराणाम् ? कस्मिन् काले कपयः पीड्यन्ते ?
कीदृशो वर्णो गुञ्जापलानाम् ? किमर्थं कुपिता मर्कटाः ? किं कृतं वानरैस्तदा ?

समानार्थाः शब्दाः:—अग्निवैश्वानरो वहिवीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

कृषीटयोनिज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥

(अरमकोपे) रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हृव्यवाहनः ॥

वर्णनम्—के स्वगा नीडानि रचयन्ति ? तानि नीडान्यालिख वर्णय च ।

द्विकर्मकाणि क्रियापदानि—

१. याज्ञवल्क्यो जनकं ब्रह्मज्ञानं व्रूते—शास्ति—शिक्षयति—वा ।

गोपालो धेनुं पयो दोग्धि ।

श्रीवामनो बलि वसुधां याचते ।

नृपतिश्वोरान् प्रत्येकं शतं दण्डयति ।

पाथिको ग्रामस्थं पन्थानं पृच्छति ।

मालाकारो वृक्षान् फलानि पुष्ट्याणि च अवचिनोति ।

कौरवाः पाण्डवान् राज्यं भार्या च जयन्ति ।

देवाः क्षीरनिधिं चतुर्दशा रलानि मन्त्रन्ति ।

चोरो धनिकं सुवर्णशतं मुण्णाति ।

२. कृषीवलो ग्राममजां नयति—हरति—कर्षति—वहति वा ।
 [कारिका]—दुष्याच्पच्दण्डस्थिप्रच्छिवृशासुजिमथमुषाम् ।
 कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यानीहक्षब्धाम् ॥

[प्राणुकेषु वाक्येषु ब्रह्मज्ञानं—दुग्धं—वसुधां—शतं—पन्थानं—फलानि—
 राज्यं—रत्नानि—सुवर्णशतं—इत्येतानि प्रधानकर्माणि । इतराणि च
 गौणकर्माणि । चरमे—वाक्ये ‘अजां’—इति प्रधानकर्म । ‘ग्रामम्’—
 इति गौणकर्म ।]

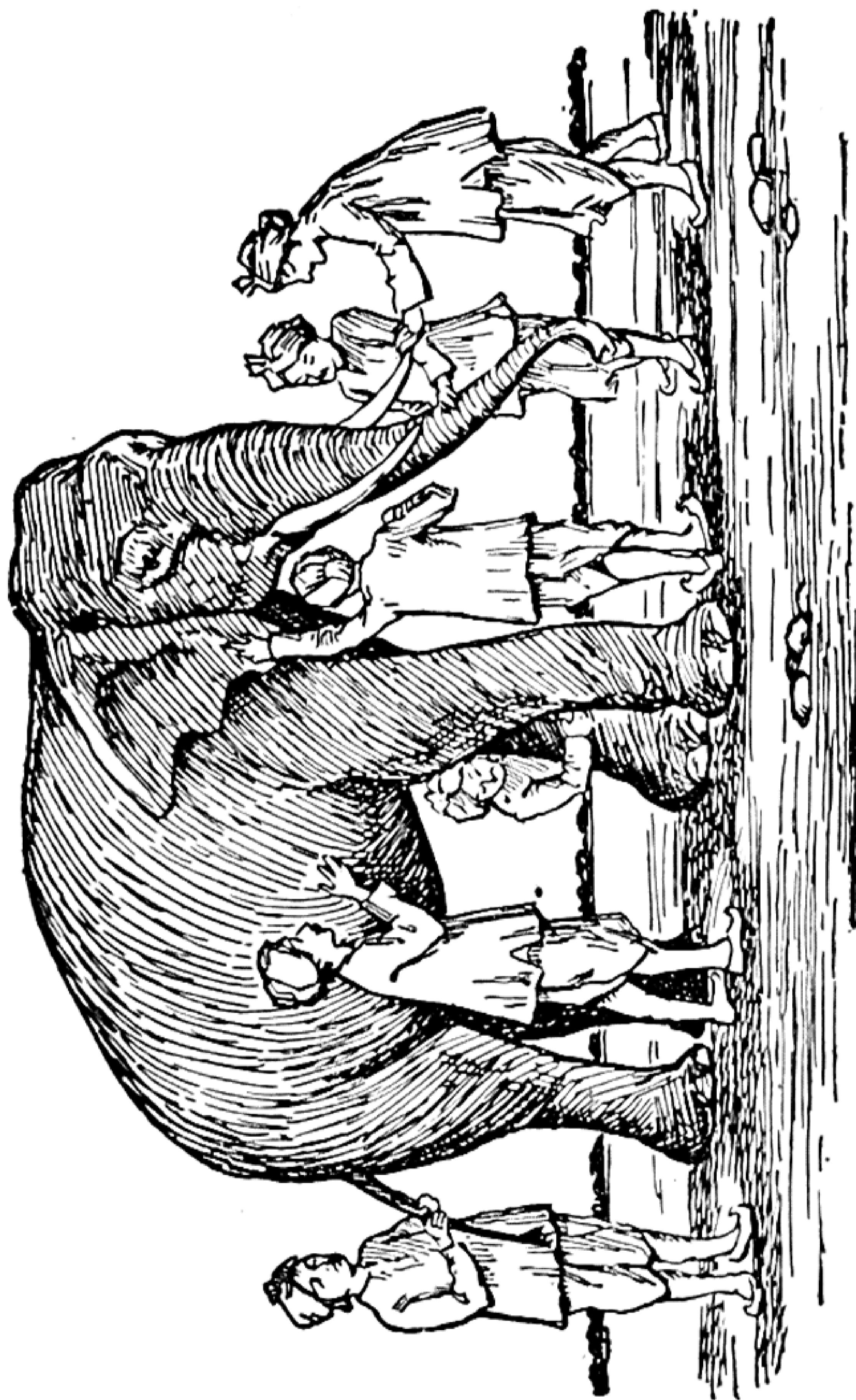
त्र्योदशः पाठः ।

अन्धानां निरीक्षणम् ।

जन्मान्धानां स्पर्शनिद्रियं प्रायः सुतीक्ष्णं भवतीति प्रसिद्धम् ।
 परिचिताः क्रियाः कुर्वन्ति ते ईलयैव । विना स्खलनं च
 गच्छन्ति यप्तिसहायाः स्थानात्स्थानम् । आगामिनः पुरुषस्य
 पादाघातं श्रुत्वैव ते तं संविदते । केचिद् ग्रामिका अन्धा
 गा मेषान् वा इतस्ततो नयन्ति परिपालयन्ति च । अपरे
 नित्याभ्यासेनानुतिष्ठन्ति सौचिकस्यापि व्यापारम् ।

अथ कर्स्मिश्चिद् ग्रामे निवसन्ति स्म पडन्धाः । आत्मनः स्पर्श-
 ज्ञाने प्रावीण्यमुद्दिश्य सञ्चाता कदाचित् तेषामहमहमिका । तत-
 स्तैरेवं प्रतिज्ञातम् । गजस्याकारं यः कोऽपि यथार्थं वर्णयति
 स एवास्मासु श्रेष्ठ इति । स्पर्शमात्रेणैवासौ हस्ती वर्णनीयः । न
 कस्याप्यन्यस्य साहाय्यं ग्रहीतव्यमिति । तदनुरोधात् तेऽन्धाः
 ग्रामा गजस्य समीपम् । प्रथमो यावदुपसर्पति तावत्करिण उदरं
 लोऽस्पृशत् । ततः स उच्चैरवदत् । ‘अहो भित्तिरेवैषा दृश्यते ।
 भित्तिरूपो ननु गजः’ इति । द्वितीयेन धृतस्तस्य पशोः पादः

उक्तं च । ‘अहो स्थूलतास्य स्तम्भस्य । स्तम्भरूपः स्थूलु गजः’
 इति । तृतीयेन करे प्राप्तं हस्तिनो लाङ्गूलम् । तदासादुदगिरत् ।
 ‘आश्र्वय भोः, रज्जुरेवेयमिति मन्ये’ । असंशयं रज्जुरूपोऽयं
 कुञ्जरः’ इति । चतुर्थो हस्तेन गृहीतवान् नागस्य कर्णम् । ससंभ्रमं
 तेनोद्घोषितम् । ‘हन्त, विस्तृतमेतद्यजनम् । व्यजनरूपोऽयं
 मातङ्गः इति मे निश्चयः’ इति । पञ्चमो गजस्य शुण्डामवलम्ब्य
 प्राख्यापयद् दीर्घस्वरेण । ‘अये, विशालौऽसौ सर्पोऽत्र विलुडति ।
 अहिरूपोऽसौ कर्तिति मै मतिः’ इति । अन्ततः षष्ठोऽन्धस्तस्य
 वारणस्य रदं धृतवानुच्छैवदच्च । ‘अहो निशितः कठिनश्चायं
 शूलः । शूलरूप एष द्विरद इति नात्र संशयः’ इति । अनन्तरं
 ते सर्वे व्याचक्षत स्वमतं तारस्वरेण न चामन्यन्त परमतम् ।
 तेन सुचिरं प्रावर्तत तेषां महान् विवादः । एवमपूर्वं किमपि
 तेषां निरीक्षण-कौशलं शात्वा भृशं विनोदमन्वभवन् सर्वे
 ग्रामवासिनो जनाः ।

प्रश्ना:—किमिन्द्रियं सुतीक्ष्णं जन्मान्यस्य ? कीदृशानि कार्याणि कुर्वन्ति
 जन्मान्याः ? कः समयः कृतः पङ्गभिरन्वैः ? कीदृशानि तेषां मतानि
 गजमुद्दिश्य !

अमरकोषेः—दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
 मतद्वजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥

उपसर्ग-कार्यम्—१ वद्-प्रवद्-अपवद्-संवद्-विवद्-प्रतिवद् ।
 २ वृत्-विवृत्-प्रवृत्-निवृत्-परिवृत् ।
 (एतानि क्रियापदानि वाक्येषु प्रयोजय ।)

द्विकर्मक-धातूनां कर्मणि प्रयोगः—

१ याज्ञवल्येन जनको व्रद्धज्ञाने उच्यते-शिष्यते-शिक्ष्यते-अध्याप्यते वा ।

२ गोपालेन धेनुर्दुग्धं दुह्यते । श्रीवामनेन वलिर्वसुधां याच्यते । नृपतिना चोराः
शतं दण्ड्यन्ते । पथिकेन ग्रामस्थः पन्थानं पृच्छयते । मालाकारेण वृक्षाः
फलानि पुष्पाणि च अवचीयन्ते । कौरवैः पाण्डवा राज्यं भार्या च जीयन्ते ।
देवैः क्षीरानिधिश्वरुदश रत्नानि मथ्यते । चोरेण धनिकः सुवर्णशतं मुष्यते ।
(गौणकर्मणः प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते ।)

३ कृपीवलेन ग्राममजा नीयते-हियते-कृष्यते-उह्यते वा ।
(अत्र तु प्रधानकर्मणः प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते ।)

चतुर्दशः पाठः ।

अनृतभाषणो मेषपालस्य ।

—❀❀❀❀—

आसीदेकस्मिन् ग्रामे कश्चिन्मेषपालः । स कदाचित् सुदूरमनयत्
स्वयूथम् । वह्वो वृक्षास्तत्रासन् निविडा च तेषां छाया । रवि-
किरणा अपि कत्रिकाचिदेव प्रवेशमलभन्त तस्मिन्स्थाने ।
मध्याह्नेऽपि सुशीतलं तत्स्थलम् । विपुलानि तृणपर्णानि
निर्मलाश्च वह्वो निर्झरा आसन् स्थाने स्थाने । तत्र कस्यचित्तरो-
मूले विथ्रान्तिमनुभवतस्तस्य यूनो मनसि समुत्पन्नः सहसैवैष
विचारः । निर्जनमेतद्वनम् । यदि कश्चिद्वन्यपशुरत्रापतेत् तर्हि
किं करिष्यामि । असहायोऽहमेतेऽमैषैः सह तस्य भक्ष्यमवश्यं
भविष्यामि । परीक्षे तावद्यदि कोऽपि मानुषोऽत्र समीपे तिष्ठति
न वेति । एवं संप्रधार्य ‘भो भो, वृक इहायातः, वृक इहायातः’
इत्युच्चैराकोशत्स युवा । एतच्छ्रुत्वा समीपस्थाः क्षेत्रपालाः शब्दा-
ण्यादाय तत्र प्राप्ताः सत्वरं साहार्यार्थम् । तान् द्वप्ना प्रीतमनाः
स मेषपालोऽवदत् । नात्र वृकः परं समीपे जनानां निवासो
विद्यते न वेति ज्ञातुमेवाहं तथाकोशमिति । एतद्वचनं निशम्य

यथागतं निवृत्तास्ते कृषीवलाः । अन्येयुस्तथैव विनोदार्थं स
आक्रोशत् । पुनरपि शख्षपाणीन् जनानागतान् दृष्ट्वा सौ
पर्यहसद् वृको नास्तीति चावदत् । इत्थं वहुवारं वञ्चितास्ते
प्रातिवेशिकास्तेन मिथ्यावादिना ।

अथैकस्मिन् दिने परमार्थत एव तत्रायाताः केचिद् वृका मेपाणां
गन्धेनाकृष्टाः । तान्दृष्टा भीतिग्रस्तः स युवा 'वृका आयाता वृका
आगता' इत्याक्रोशत् । यथापूर्वमुच्चैः समाहृयच्च प्रातिवेश्यान् ।
परं तत्राय न यामो यतः स दुर्मतिरस्मान् वञ्चयति परिहसति
चंति तैः प्रातिवेशिकैर्मिथो निश्चितम् । अथ साहाय्यार्थमनागतेषु

जनेषु वृक्मेभक्षिता वहवो मेषाः । स पालकोऽपि किंचित्पीडितः ।
एवमनृतभाषिणस्तस्य प्राप्तो दण्डः ।
नासत्यवादिनः पुण्यं न सख्यं न यशो भुवि ।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटभिवाश्रतः ॥ १ ॥

प्रश्ना:—कुत्र नीता मेषाः पालकेन ? किमर्थमाक्रोशत्स प्रथमम् ? किं कृतं
तैः प्रातिवेशिकैः ? किं चेष्टितं वृक्मैः ? किमर्थ नागताः सहायास्तदा ?

शब्दप्रयोगाः—१ अनागतेषु जनेषु वृक्मेभक्षिता मेषाः ।

सम्प्राप्ते कृष्णसख्ये पाण्डवा यशोऽलभन्त ।

सम्पादिते सुग्रीवसख्ये रामो रावणमहन् ।

२ पश्यतो मेषपालस्य वृक्मेभक्षिता मेषाः ।

रुदतो वालकस्य पिता गृहान्निर्गतः ।

(विशदीकरणम्)—१ यतस्ते जनास्तत्र नागच्छंस्ततो वृका वहन् मेषान्
व्यापादयन् । (इत्यं सर्वेषां वाक्यानामर्थो विशदीक्रियताम् ।)

उपसर्गकार्यम्—‘ग्रह-विश्-पत्’ इत्यादीनां धातूनामर्था उपसर्गेः
कथं भिद्यन्ते तदुदाहरणैर्दर्शय ।

समाप्तः—अनृतं भाषते—इति अनृतभाषी । गुणान् जानाति—इति गुणज्ञः ।
मेषान् पालयति—इति मेषपालः । ग्रामे तिष्ठन्ति—इति ग्रामस्थाः ।
अवन्यां रोहति—इति अवनिरुद्धः । (उपपद-तत्पुरुषः समाप्तः)

पञ्चदशः पाठः ।

युक्तिः शक्तेगरीयसी ।

पञ्चभूतेषु वायुः प्रधानत्वेन प्रसिद्ध एव । तेन विना प्राणिनां
जीवनं न शक्यम् । रविरपि तेजोरूपो जनानामुपकारको वर्तते ।

अथ कदाचित् सञ्जातस्तयोर्विवादः । मम शक्तिरधिका मम शक्तिरधिकेत्येकैकोऽवदत् प्रमाणानि चाकथयत् स्वमतं समर्थ-
यितुम् । मारुतोऽव्रवीत् । अहमुन्मूलयामि प्रवलानपि तरुन् । मया
निर्जिता इन्द्रादयो देवा अपि । मत्पुत्रो हनुमानतीव विक्रान्तो
जगद्विख्यातो वीरः । त्वद्विना जीवन्ति प्राणिनो न पुनर्मष्टिनेति ।

एतदाकर्ण्य चण्डगश्चिमभाषत । तृणान्यपि त्वमुन्मूलयितुं
त समर्थः । अदृश्यं त्वद्रूपम् । अहं पुनर्जगन्नयं प्रकाशयामि
स्वतेजसः । ममोष्णतयैव जीवन्ति जन्तवो रोहन्ति च वनस्पतयः ।
कर्णदियो वीरा मे प्रसादाज्जगजेतुं क्षमा इति । अत्रान्तरे

तयोर्दृष्टिपथमागतः कम्बलवान् कोऽपि पान्थः । ततस्तौ
सममन्येतां यद् योऽस्य कम्बलं निःसारयति स एव श्रेयानिति ।

तदादौ पवनोऽग्रेसरोऽभवत् । स यथा यथा कम्बलमपहर्तुं
प्रबलं प्रावहत् तथा तथा स पथिको दृढतरं कम्बलं प्रावृणोत् ।
ततो महतावेशेन यायुरवहत् । सञ्जिधौ स्थितास्तरबोऽकम्पन्त ।

महीधरा अपि किञ्चिद्चलन् स्वस्थानात् । स पान्थोऽपि
चालितः स्थानात्स्थानम् । परं कम्बलं दृढतममेव धृतवान् ।
एवं चिरेणापि तस्य शरीरात् कम्बलमाकृष्टं नाशकोत्
प्रभञ्जनः । खिन्नवदनः स तदापसृतः ।

ततो मरीची पुरतोऽभवत् । शनैः शनैः स चण्डमतपत् ।
यथा यथा तीव्रतरा अभवंस्तस्य किरणाः, तथा तथासह्योऽभवत्स
शरीरदाहस्तस्य पथिकस्य । अचिरादेव घर्मावृतं शरीरं वीक्ष्य
कम्बलमपाकरोत् स पान्थः । उपाविशद् निकटवर्तिनो वृक्षस्य
छायायाम् । प्राक्षिपञ्च कम्बलं भूमौ । एवं सवित्रा लीलयैव
जितोऽसौ समयः ।

पक्षिणां वलमाकाशो मत्स्यानामुदकं वलम् ।
मारुतस्य वलं वेगस्तरणेरातपो वलम् ॥ १ ॥

प्रश्नाः—कीदृशं वलं सूर्यस्य ? कथं वलवान् भवति वायुः ? कः समयः कृतस्ता-
भ्याम् ? कस्माल्कारणाद्वायोः प्रयत्नो विफलो जातः ? कथमात्मन उद्देशः साधितो
भास्करेण ?

अमरकोपे :—१. सूरसूर्यार्यमाऽदित्य-द्वादशात्मा-दिवाकराः ।

भास्करः सविता भानु-प्रभाकर-विभाकराः ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्वित्रभानुर्विरोचनः ।

सहस्रांश् रविहंसो मार्तण्डारुणपूषणः ॥

२. गन्धवाहानिलौ वायुर्मातिरिश्चा सदागतिः ।

समीरमारुतमरुत्-प्रभजनसमीरणाः ॥

समानर्थाः शब्दाः—‘सूर्यः’—‘वायुः’—इत्यर्थे सर्वान् शब्दान् कथय ।

पुराण-कथा—हनुमतो जन्मनः कर्णस्य पराकमस्य च कथे कथय ।

समासाः— सूर्यश्च वायुश्च—वायुसूर्यौ ।

रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्च-राम-लक्ष्मण-भरत-

द्वंद्वः

शत्रुघ्नाः ।

माता च पिता च-मातापितरौ पितरौ वा ।

मयूरश्च मयूरी च-मयूरौ । (एकशेषवृत्तिः ।)

समाहार-
द्वंद्वः

{ पाणी च पादौ च—पाणिपादम् ।
आहारश्च निद्रा च भयं च—आहारनिद्राभयम् ।
रथिकाश्च अश्वारोहाश्च—रथिकाश्वारोहम् ।
(एतानि पदानि समाहारं दर्शयन्ति ।) }

षोडशः पाठः ।
उद्यमे सिद्धिः प्रतिवसति ।

~*~*~*~*

अथ कदाचित् तृष्णार्तः कोऽपि वायसो जलमधिगन्तुं
सुचिरमभ्रमत् स्थानात्स्थानम् । परं न कुत्रापि तत् प्राप्तवान् ।
ततः शुक्कवदनः परिश्रान्तश्वासौ प्राप्तः किमप्युद्यानम् । तत्र हि

भाग्येन वृप्तवान् जलकुम्भम् । उपविश्य च तस्योपान्ते जलं
पातुमयतत । किन्तु स्वल्पमेव जलमासीत्सिमन् घटे । तेन तत्प्रति
चञ्चुं नेतुं स नाशकोत् । एवमाशानिराशाभ्यां सङ्कुलमभवत् तस्य

चित्तम् । किमत्र क्रियताम् । उपलब्धमण्डुकं पातुं न शक्नोमीति
देवस्य विपरीता गतिः । को नु खलूपायो विधेयोऽत्र । इति विचार्य
तं कुम्भं भूमौ निपातयितुं तेन यत्नः कृतः । परं गुरुरासीत् स
कुम्भः । तेन विफलोऽभवत्स्य परिथ्रमः । तदा भूमौ निःसंज्ञ
इवापतत् खिन्नवदनोऽसौ ध्वाङ्क्षः ।

ततः क्रियतापि कालेन सञ्जां लब्ध्वा पुनरुपाविशत् स वायसो
घटोपान्ते । अन्तर्भागे च यत् स्तोकमुदकमासीत्स्मन्त्रुपलं
चञ्चोदृत्य व्यसृजत् । तेनोत्सारिताः कतिचिज्जलकणा आस्पृशं-
स्तस्य वदनम् । हन्त भौः, अनेनैव क्रमेण जीवनमुपलभेय ।
इत्युक्त्वा जाताशः स ध्वाङ्क्षः पुनः पात्रे व्यसृजत् कांशि-
दुपलान् । अचिरात् कुम्भस्याकण्ठमुदगच्छत् तलस्थं तत्
सलिलम् । तदा परिनुष्टेन मनसा स तदपिवत् । पर्याप्तं जलं
पीत्वा सोऽभाषत । अहो, उद्यमस्येदं फलम् । प्राणिभिः सतत-
मुद्यमशीलैर्भाव्यम् । कदा कथं वा प्रयत्नः सफलो भविष्यतीति
न प्रथमं ज्ञायते ।

उद्यमं साहसं धैर्यं वुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ १ ॥

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म देवमिति सम्प्रचक्षते ।

उद्यमेन तदुपार्जितं चिरादैवमुद्यमवशं न तत्कथम् ॥ २ ॥

प्रश्ना:—केनाकुलः स काको जातः ? किं दृशं तेनोद्याने ? जलं पातुं
किमकरोत्स प्रथमम् ? कथं सापरा युक्तिरूपस्थिता तस्य मनसि ?
केनोदृतं जलम् ?

अमरकोषे—काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोपपरमृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥

परीक्षणम्—‘यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

एवं विना प्रयत्नेन क्वापि दैवं न सिद्ध्यति’ ॥

एषा नीतिरेव कोऽपि निरुपः । तेन परीक्षस्व वायसस्य कथाम् ।

शब्द-प्रयोगः— १ उद्योगं-उद्योगेन-उद्योगात् वा विना दैवं न सिध्यति ।

जलं-जलेन-जलात् वा विना तृपा न शाम्यति ।

चक्रद्रुयं-चक्रद्रुयेन-चक्रद्रुयात् वा विना रथो न गच्छति ।

२ कुम्भे जलम् आकण्ठम् उदगच्छत् । (कण्ठपर्यन्तम्) । सज्जनाः आमरणं सच्छीलम् आचरन्ति । आमध्याहं तपस्तप्यते मुनिभिः प्रतिदिनम् ।

३ जन्मप्रभृति मार्जारस्य गौर्नास्ति । (जन्मनः आरभ्य) । सीताया विवाह-प्रभृति रामरावणयोवैरमापतितम् । स्वप्रप्रभृति बुद्धो मानुषाणां दुःखस्य निवारणमन्वितयत् ।

समासः— १ चतुरश्वासौ वायसः च—चतुरवायसः । (कर्मधारयः)

नीलं च तदुत्पलम् च—नीलोत्पलम् । „

चरणं कमलम् इव —चरणकमलम् । „

मुखम् चन्द्रः इव —मुखचन्द्रः । „

घनः इव नीलः —घननीलः । „

२ जलस्य कुम्भः —जलकुम्भः । (पष्टी-तत्पुरुषः)

नयनस्य पन्थाः —नयनपथः । „

रवेः रश्मयः —रविरश्मयः । „

राज्ञः पुरुषाः —राजपुरुषाः । „

कृष्णस्य सखा —कृष्णसखः । „

विदेहानां राजा —विदेहराजः । „

(एतेषु समासेषु ‘पथिन्’—‘सखि’—‘राजन्’—इत्यादीनां

‘पथः’—‘सखः’—‘राजः’—इति रूपाणि भवन्ति ।)

सप्तदशः पाठः ।

आज्ञानुवर्ती हीरकः ।

अनुशिष्टो गजो भवति सौम्यश्चतुरश्च । राजगृहस्य भूपणं विभवस्य लक्षणमधिकारस्य च मूर्तिरेव स प्रतिभाति । उत्सवे

सङ्ग्रामे च धीरं चलत्यसौ सदैवाग्रभागे । वहवः कथाः श्रूयन्ते

गजस्य चातुर्यस्य विद्यस्य च ।

पुरा किल कस्यापि नृपतेरासीद् हीरको नाम गजः।
 अनुशासनेन सोऽभवदतीव सुशील आशाधीनश्च । यददाश-
 पयत् तस्य पालकः तत्तत् शीघ्रमन्वतिष्ठत् सः । पालकस्य भार्या
 कुमारश्च तस्य सविशेषं परिचितौ स्नेहेन तमपोषयताम् ।
 अथैकदा कोऽपि शत्रुरभ्यद्रवत् तं नृपतिम् । तेन सह योद्धुं
 नगराद्विरनयत् स राजा चतुर्ङ्गयुतां स्वसेनाम् । स्थाने स्थाने
 च स्थापितवान् विकान्तान् योधान् । समरभूमेरुन्नते मध्यभागे
 स्थापितो हीरकः । तस्य पृष्ठे व्यराजत रौप्यमयमासनं राज-
 चिह्नाङ्किता च पताका । हस्तिपको हीरकस्य मस्तकेऽङ्कुशं
 गृहीत्वोपाविशत् । अचिरादेवारब्धं युद्धम् । अत्रान्तरे हीरकस्य
 चालको निशितेन वाणेनोरसि विद्धः सन् तस्मिन्नेव क्षणे मृतः ।
 किञ्चित्पराङ्मुखीभूतं च तस्य नृपस्य सैन्यम् । अरिभिर्वैष्टितो-
 ऽभवद् हीरकः । परं स्वस्थानान्नैकमपि पदमचलत् । चालकस्य न
 काप्याशा तेन श्रुता तस्मात्तत्रैव स्थातन्यमिति तस्य निश्चयः ।
 ततस्तेन नृपतिना दूरात्स हीरको दृष्टः । तदा स्वसैनिकानुदिश्य
 सोऽवदत् । धिग्युष्मान् रे भीरवः । पश्यत पशुरपि स हीरकः
 स्वस्थानान्न चलति । कथं तर्हि पताकां त्यक्तवा समरान्विवृत्ता
 यूयम् । गच्छत पुनरेकदा रिपुसंहारं कृत्वा हीरकं पताकां
 चानयत । इत्येतन्नृपवचनं श्रुत्वा रिपुसैन्ये स्वपताकां च दृष्ट्वा
 सोत्साहं सरभसं च शत्रुं प्रत्यभ्यद्रवंस्ते सैनिकाः । अनपेक्षितेन
 तेनापातेनोत्सादितं तच्छत्रुसैन्यम् । पुनश्च स्वजनैर्वैष्टितोऽभवत्
 स हीरकः । धन्योऽसौ धीरः पशुर्येनैवं निर्जितः शत्रुः ।

गले पाशस्तीवश्चरणयुगले गाढनिगडो
 दृढं स्कन्धे वन्धः शिरसि सृणिपातः खरतरः ।
 नरः पृष्ठारुढो वत मरणयोग्येऽपि विषये
 न जानीमोऽत्यर्थं द्विरद वद कस्मात्तव मदः ॥ १ ॥

प्रश्ना:—कीदृशः स्वभावो वारणस्य ? क उपयोगः करिणः सद्ग्रामे ?

किमासीद्वीरकस्य पृष्ठे ? किमर्थं नाचलस्वस्थानाद्वीरकः ।

वर्णनम्—युद्ध-चित्रस्य वर्णनं किंचित् कुरु ।

अमरकोषे:—युद्धमायोधनं जन्यं प्रथनं प्रविदारणम् ।

मृधमास्कन्दनं सद्गत्यं समीकं साम्परायिकम् ॥

अभ्यामर्दसमाघातसद्गामाभ्यागमाहवाः ।

समुदायः लियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥

शब्द-प्रयोगः:—अविक्षिप् । अभिदु । अनुतिष्ठ । विक् । सह । सम्मन् ।

अवमन् । प्रतिमन् ।—(विविधेषु वाक्येषु शब्दाः एते प्रयोक्तव्याः ।)

समाप्तः:—१. ऋयाणां भुवनानां समाहारः—त्रिभुवनम् । ‘द्विगुः’

नवानां रात्रीणां „ —नवरात्रम् । „

२. वासुदेवं थ्रितः—वासुदेवथ्रितः । (द्वितीया-तत्पुरुषः)

वैभवम् आपनः—वैभवापनः । „

देवलोकं गतः प्राप्तो वा—देवलोकगतः—प्राप्तो वा „

मुहूर्तं सुखम्—मुहूर्तसुखम् । „

वर्ष भोग्यः—वर्षभोग्यः । „

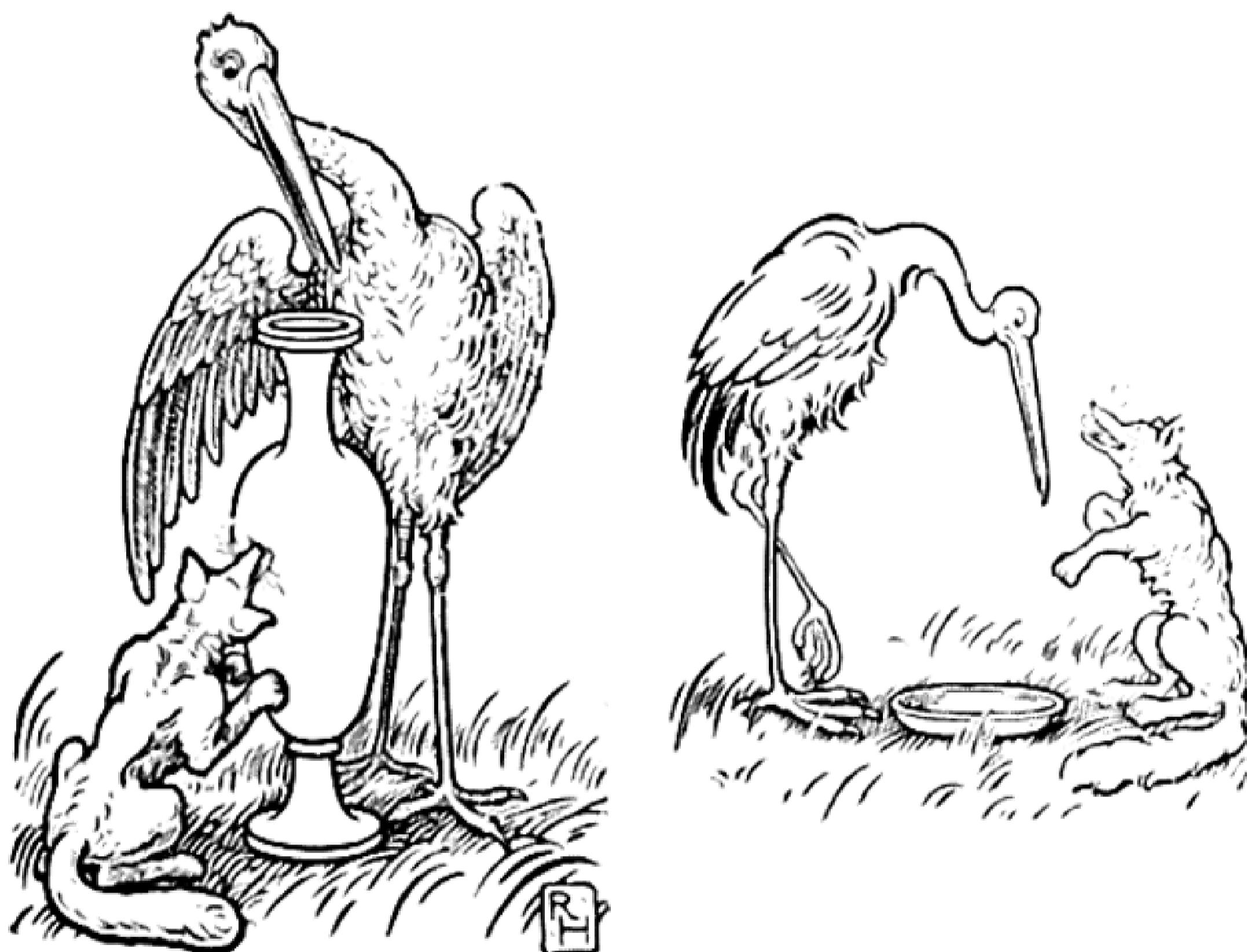
अष्टादशः पाठः ।

शठे शास्त्रं समाचरेत् ।

अथैकदा सरितस्तीरमगच्छत् कश्चिज्जम्बूकः । तत्र च जले
स्थित्वा मुहुर्मुहुर्मत्स्यान् भक्षयन्नासीत् कोऽपि सारसः । तीरस्यं
जम्बूकं दृष्ट्वा स तस्मै प्रायच्छत् कतिपयान् मत्स्यान् । इत्थं
तयोर्जम्बूकसारसयोः सञ्चाता मैत्री । तत्रागच्छज्जम्बूकः प्रत्यह-

मभक्षयच्च मत्स्यान् । अनन्तरं स्वभावकुटिलत्वात् स शृगालः
कदाचिदचिन्तयत् । लघूनेव मत्स्यानसौ ददाति महां स्वयं तु
भक्षयति पृथुतरान् । अतः केनाप्युपायेन नेष्यामि तं जनस्योप-
हास्यताम् इति । तदनुरोधादेकस्मिन् दिने स शृगालस्तं
सारसं गृहे भोजनाय न्यमन्त्रयत । तेन सारसेन स्वीकृतं तद्वचनं
विमलात्मना । ततः किंचित् पायसं स्थाल्यां निधाय स जम्बूकः
परिहासकाम्यया तत्यात्रं तस्य पुरतोऽस्थापयत् । तस्मादुत्तानात्
पात्रात् क्षीरलबमप्यास्वादयितुं न क्षमोऽभवत् स वकः ।
शृगालस्तु क्षिप्रं तत्सर्वमलेद् । तेन व्रीडाभिभूतः सोऽतिथिः
सत्वरं गृहमडयत ।

क्रोपुस्तत् कौटिल्यं न कदापि व्यस्मरत् सारसः । ततः
कतिपयैर्दिवसैः स तं भोजनार्थमाहृतवान् । आप्नरसमालिङ्गे
निक्षिप्य न्यदधाच्च तस्याभ्यागतस्य पुरतः । उन्नतोऽसौ घटः
प्रतनुश्चासीत् तस्य कण्ठः । जम्बूकस्य मुखप्रवेशस्य नाभवत्

तत्रावकाशः । ततः स वक आत्मनो दीर्घा चञ्चुं घटान्तः प्रवेश्यैवं सादितव्यमिति न्यदर्शयत् तस्मै । अनेन क्रमेण स्वयमेव स यथेष्टं निपीतवान् तमाम्ररसम् । तस्य प्राशनकाले ये विन्द्वो घटस्योपरि पतितास्तानेव वारंवारमालिह्य समाहितोऽभवत् स वञ्चकः । परं हृदि कोधेनासीद् भृशं सन्तप्तः । अपि मधुरोऽयमाम्ररसः । पर्याप्तं च तव भोजनं जातमिति सारसेन सोत्प्रासं पृष्ठोऽसौ क्रोष्टा विलक्षो भूत्वा निर्गतस्तस्मात् स्थानात् ।
स्वकृतस्यैव शब्दस्य प्रतिध्वनिः श्रूयते न्यत्र ।

प्रश्ना:—कीदृशात्पात्रात्सुलभं भवति भक्षणं पानं वा चतुष्पदानाम्?

कीदृशात्पुनः पक्षिणाम्? किमर्थं शृगालस्य मनसि मत्सरः सज्जातः?

अमरकोषे:—शिवा त्रियां भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

शृगालवञ्चकक्रोषुकेरवजम्बुकाः ॥

शब्द-प्रयोगः— भक्ष—खाद—ग्रस—पिव—चुष—शुष—लिह—इत्यादीन्

वाक्येषु प्रयोजय । भक्ष्य—पेय—चोष्य—लेह्य—पदार्थानां नामानि कथय ।

समासः— ककचेन पाटितम् — ककचपाटितम् । (तृतीया-तत्पुरुषः)

१. { शरेण विद्म — शरविद्म । „

२. { मासेन पूर्वः — मासपूर्वः । „

{ वाचा कलहः — वाक्लहः । „

लज्जया हीना — लज्जाहीना । „

३. { हरिणा त्रातः — हरित्रातः । „

{ नखैः भिन्ना — नखभिन्ना । „

दन्ता (युक्तः) ओदनः—दध्योदनः । „

नवदशः पाठः ।

दीर्घसूत्री विनश्यति ।

अथ कश्चिन्मार्जारो मूषकाननुधावन् प्राप्तः किमपि क्षेत्रम् ।
तत्र यावदाखुमेकं घृत्वा तिष्ठत्यसौ ग्रसनपरः, तावत्सस्यं
भक्षयितुं तदेव स्थानमुपागतः कोऽपि जम्बूकः । तत आत्मनः क्षुधां
प्रशास्य तौ परस्परमवदताम् । स्वागतं भो मित्र । एतदेकमेव
स्थलमावयोः क्षुधानिवृत्तेः । तेन स्वभावत एव सुहङ्गावो विद्यते
खल्वावयोः । इत्यन्योन्यमभिनन्दन्तौ तौ मूलमायातौ निकट-
वर्तिनो वृक्षस्य । तत्र विविधान् विषयानुद्दिश्य मुहूर्तं तौ गोष्टी-

सुखमन्वभवताम् । कथाप्रसङ्गेन जम्बूकोऽभापत । यदि किञ्चिद्य-
सनमत्रोपतिष्ठेत्तर्हि किं करिष्यसि सखे विडाल । कथमात्मानं
रक्षिष्यसि । अहं तावज्जानामि सहस्रं रक्षोपायान् । परं त्वदर्थे

चिन्तापरं मे मन इति । मार्जारोऽकथयत् । सखे शृगाल, सम्यग्
जानामि युक्तिमेकाम् । सा विफला चेत् प्राप्स्यामि दुर्गतिम् इति ।
तदाकर्ष्य स गोमायुः सखेदमाह । अहह वलवती मे चिन्ता
मन्दभाग्यस्य तव कृते । शिक्षयामि त्वामन्याः काश्चन युक्तीः ।
इति यावत् सोऽवदत्तावत् तत्र प्राप्ताः केऽपि सारमेया व्याधाश्च ।
तान् दृष्ट्वा सत्वरं वृक्षशिखरमारोहत् स विडालः । स वञ्चकस्तु
बुद्धिचातुर्य प्रदर्शयितुं का युक्तिरधुना विधेयेति विचारयन् याव-
चलचित्तस्तिष्ठति तावदाकान्तः स तैः सारमेयैव्यापादितश्च ।

प्रश्ना:—कथं स्वजीवनं साधयति मार्जारः ? किमर्थं सुहृद्भावो विडाल-
शृगालयोः ? कीदृशं तयोः सम्भापणम् ? कीदृशी चिन्ता गोमायोः ?
किमर्थं न शक्तः स्वरक्षणे स कोष्ठा ?

अमरकोषे—कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ।

शुनको भपकः श्वा इयात् ॥

समानार्थाः प्रयोगाः—(कर्तारि) (कर्मणि)

विडालो जीवनयात्रामसाधयत् । विडालेन जीवनयात्रासाध्यत ।
विडालो जीवनयात्रां साधितवान् । विडालेन जीवनयात्रा साधिता ।
[अनेन प्रकारेण 'शिक्ष्'—'रक्ष्'—'कथ्'—इत्यादीनां ताङ्गानि
हृषाणि वाक्येषु प्रयोजय]

समासः—कौपीनाय वस्त्रम्—कौपीनवस्त्रम् । (चतुर्थी तत्पुरुषः)
वालाय इदं (दुग्धम्)—वालार्थ (दुग्धम्) „,
गुरवे रक्षितम्—गुरुरक्षितम् । „

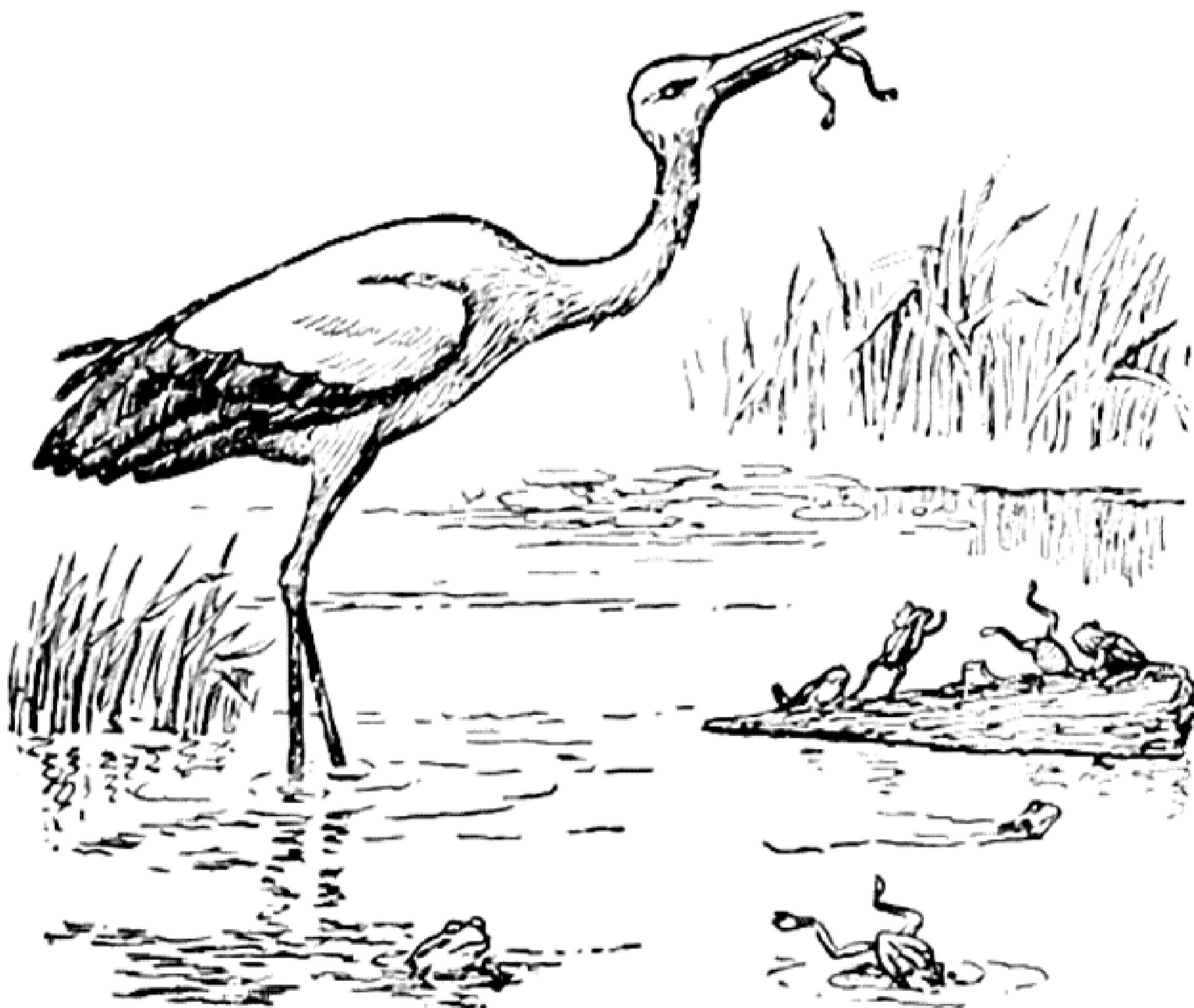
शब्दप्रयोगाः—१. कुकुरेभ्यः प्राणान् विडालो वृक्षारोहणेनारक्षत् । दुर्जना-
स्वरक्षा विवेकेन सम्पाद्य । सुग्रीवं रामचन्द्रो वालेरक्षत् ।
२. विडालस्य कृते चिन्ताप्रस्तः शृगालोऽभवत् । सातायाः कृते सुवर्णमृगं
वर्तु रामोऽधावत् । अमीपां प्राणानां कृते यतन्तेऽखिला जन्तवः ।

विंशः पाठः ।

राजार्थिनां भेकानाम् ।

॥३३३३६६६६॥

कस्मिंश्चित् कासारे न्यवसन् वहवो भेकाः । तेषु केचिदासन्
 स्थूला अपरे च लघवः । अथ कदाचित् समेत्य ते सर्वे
 मिथोऽमन्त्रयन्ति । नैतदुकं यद्यन्यं स्वैरमितस्ततश्चरामो यथेष्टं च
 व्यवहरामः । उक्तं च—

स्वैराचारेण जीवानां न शुभा गतिरीक्षिता ।
 निग्रहेणन्द्रियाणां तु निश्चिता परमा गतिः ॥ १ ॥

तस्माद्यद्यस्माकं कोऽपि स्वामी भवेत्तर्हि समीचीनं स्यात् ।
 वयं वर्तिष्यामहे तस्य तन्त्रेण । स चास्मानुन्मार्गान्विवार्य सन्मार्गे

प्रेरयिष्यतीति । ततस्तैर्दुर्दुरैः प्रार्थितो भगवान् विष्णुः । भोः परमेश्वर, कमपि राजानं प्रेपय योऽस्माकं हिताय भवेदिति । तेषां प्रार्थनामङ्गीकृत्य श्रीहरिर्दारुखण्डमेकं वियतोऽपातयत् तर्स्मिस्तडागे । तस्मिन् पतिते सञ्चातो महानाधातः । उत्कालितं च समन्ताज्जलम् । तेनेतस्ततः कासारतटेऽपूवन्त संत्रस्ताः सर्वे मण्डूकाः । अचिरान्निश्चलोऽभवत् स दारुखण्डः । तदा तं राजानमुपागच्छन् शनैः शनैस्ते दर्दुराः । अनन्तरं तस्योपर्युत्पुत्य ते तत्र स्वैरमक्षीडन् । तथापि निश्चेष्टं तमधिपं वीक्ष्य भेकैर्मन्त्रितम् । हन्त, अचेतनोऽयं खलु राजा । नासावस्माकं निग्रहणायालम् । अस्मात् साधुतरः कार्यक्षमश्च प्रभुर्याचनीय इति ।

ततः पुनरपि लक्ष्मीनायकं ते पूर्ववत् प्रार्थयन्त । तदा भगवता नारायणेन प्रेषितः क्रौञ्चः । आगतमात्र एव स मण्डूकानेकैकशो विदार्यात्तुं प्रावर्तत । प्रत्यहं सोऽभक्षयद् वहून् मण्डूकान् । अचिरात् तेनालोडितोऽखिलोऽसौ तडागः । तं स्वकुष्ठनाशमसहमानास्ते भेकाः पुनश्च प्रार्थितवन्तो देवदेवं श्रीकेशवम् । अयि भगवन्, नाशयत्यसौ क्रौञ्चोऽस्माकं कुस्तम् । इतोऽन्यः कथन राजा प्रेष्यतामिति । तदाकर्ण्य न किंचित् प्रतिवचनं दत्तं भगवता विष्णुना ।

गन्धाढ्यां नवमलिकां मधुकरस्यत्तचा गतो यूथिकां
तां दृष्ट्वा शु गतः स चल्नवनं पश्चात्सरोजं गतः ।
वद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मन्दर्थीः
सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—कत्यवस्था भेकस्य जीवनक्रमस्य? । किमर्थं मण्डूकः श्रीहरिः प्रार्थितः? । कीदृशा गुणा दारुखण्डस्य? । किमकरोत्स वकः?

समासः—चोराद् भयम्—चोरभयम् । (पञ्चमी-तत्पुरुषः)

वन्धनात् मुक्तः—वन्धमुक्तः । „

स्वर्गात्पतितः—स्वर्गपतितः । „

अमरकोषे—भेको मण्डूकवर्षाभूशालूरलवदर्दुरा: ।

तडागवर्णनम् ।

तडागतोयं मधुरं प्रसन्नं
स्थिरं गभीरं घननीलवर्णम् ।
तडागतीरं तरुभिः परीतं
प्रवासखिनान् ह्यतीव पान्थान् ॥ १ ॥
पिवन्ति पद्मेषु मधु द्विरेफाः
खादन्ति वृक्षेषु स्वगाः फलानि ।
जलेषु मत्स्या विहरन्ति नित्यं
छायासु पान्थाः सुखमारमन्ति ॥ २ ॥
रटन्ति भेकास्तटमाश्रिता ये
गुञ्जन्ति भृङ्गाः कमलेषु मञ्जु ।
निन्दां स्तुतिं वाऽगणयन्नमीषां
परोपकारे निरतस्तडागः ॥ ३ ॥

परीक्षणम्—किं वर्णितमेतेषु श्लोकेषु ? एतेषां श्लोकानां पठनेन को
भावः समुत्पद्यते युष्माकं मनसि ? के शब्दाः का वा पद्क्लयो
रम्यतमा हृश्यन्ते ? का नाम स्तुतिस्तडागस्य ? का वा निन्दा ?

अमरकोषे—पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।

समासः—सभायां पण्डितः—सभापण्डितः ।

(सप्तमी-तत्पुरुषः)

सम्भाषणे पदुः—सम्भाषणपदुः ।

”

अग्रौ पक्षम्—अग्निपक्षम् ।

”

कीडायां कुशला—कीडाकुशला ।

”

एकविंशः पाठः ।

भुजङ्गमसर्वयम्

पुरा किल पुत्रवत्सला काचिद्विनितावसदेकस्मिन् क्षेत्रे ।
त्रिवर्षदेशीयस्तस्याः कुमारः कीडापरः सदा खेलन्नास्ते गोवत्सै-
रजाशिशुभिः खगशावैश्च । भोजनसमयेऽपि न तिष्ठति स

एकस्मिन् स्थाने । खाद्यपात्रं गृहीत्वा वहिर्गच्छति निकुञ्जं तत्र च
भुङ्गते मित्रैः सह ।

अथ कदाचित् स वालको मातरमवदत् । ‘अयि अम्ब, नवीनः

खलु कोऽपि वयस्यो मया सहागच्छति संप्रति भोजनाय । अर्तीव मसृणं चिन्तितं च तस्याङ्गं मनोहरं च वदनम् । तदर्थे प्रयच्छ किंचिदधिकं क्षीरम् । तदेव वहु रोचते तस्मै' इति । तदाकर्ण्य सा नारी सकुतूहलमगदत् । 'नैतद्वत्स युक्तं ते सर्वेभ्यो भक्ष्यप्रदानम् । न वयं खलु धनिकाः' । इत्युलवा पुत्रप्रेमणा मोहितया तयाधिकं क्षीरं दत्तमेव । तदादाय निकुञ्जं प्रयातः स कुमारः सहर्षं पुवन-मय्यैव गत्या । अनन्तरं सा ललनाचिन्तयत् । 'ननु द्रक्ष्यास्यद्य कथं मे वत्सो भुइके वयस्यैः सह कीदशश्वासौ नूतनः सहचर' इति । ततोऽसौ निभृतं मन्दं मन्दं पदानि द्विपन्ती तत्रागच्छत् । कस्यचित्तरोः पृष्ठतः स्थित्वा यावत्सा तनयमवलोकयति तावदकस्माद्दीतिग्रस्ताकम्पत । केनापि भीषणेन दृश्येन जातं रोमाञ्चितं घर्माकुलं च तस्याः शरीरं म्लानं च वदनम् ।

तस्य कुमारस्य पुरतो फणामुद्गृत्य दोलायते स्म महान् भुजङ्गः । मुहुर्मुहुरसौ वालकस्तस्य पुरतो हस्तं प्रासारयत् तस्माद्वस्तपुटाच्च दुग्धमपिवत् स उरगः । ततः स कुमारस्तं तृणखण्डेन लीलयाताढयत् 'दूरमपसर' इत्यवदत् स्वयं च किंचिदपिवत् । घटिकार्धपर्यन्तमेष भोजनक्रमोऽवर्तत । तस्मिन् समये भयाभिभूतं तस्या वनिताया हृदयं स्तिमितः श्वासो धनीभूतं च रुधिरमासीत् । युगवदीर्घः स काले निर्जीवितयेव तया कथंचिन्नीतः परमेश्वरस्य प्रार्थनापरया । यदा समाप्तं तद्वोजनं तदा विलं प्राविशद् लीलया ताडितोऽसौ सर्पः । कुमारः पात्राणि गृहीत्वा अथममागच्छन्मात्रा मध्येमार्गं सानन्द-मालिङ्गितः । अश्रुपातैः सा नन्दनमापादशीर्षमस्त्रापयत् । उरगस्य विषवाधा ननु प्रश्नालितेव तयात्मजस्य शरीरात् ।

प्रश्नाः—कुत्रावसत् सा नारी ? कीदरः स वालकः ? कुत्रागच्छत्स
भक्षणार्थम् ? कस्तस्य नवीनो वयस्यः ?

अमरकोषे—सर्पः पृदकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ।

आर्शाविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीसृपः ॥

विलेशयः कुण्डली स्यात् फणी दर्वाकिरस्तथा ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥

समासः—आनन्दः एव वृत्तिः यस्य सः—आनन्दवृत्तिः (वहुव्रीहिः)

प्राप्तं उदकं यं सः	—प्राप्तोदकः ।	„
---------------------	----------------	---

चक्रं पाणौ यस्य सः	—चक्रपाणिः ।	„
--------------------	--------------	---

चन्द्रस्य इव कान्तिः यस्य सः	—चन्द्रकान्तिः ।	„
------------------------------	------------------	---

पुत्रेण सह	—सपुत्रः—सहपुत्रः ।	„
------------	---------------------	---

ईश्वरः कर्ता यस्य तत्	—ईश्वरकर्तृकम् ।	„
-----------------------	------------------	---

वहृयः नद्यः यस्मिन् सः	—वहुनदीकः ।	„
------------------------	-------------	---

कमले इव अक्षिणी यस्य सः	—कमलाक्षः ।	„
-------------------------	-------------	---

अधिज्यं धनुः यस्य सः	—अधिज्यधन्वा ।	„
----------------------	----------------	---

शोभनः गन्धः यस्य तत्	—सुगन्धिः ।	„
----------------------	-------------	---

अभिप्रायः—अस्याः कथाया अभिप्रायो दशभिः शब्दैः कथनीयः ।
(ननु विद्युत्सन्देश एव प्रहेयः)

द्वार्चिंशः पाठः ।

अगम्या विधियोजना ।

अथ कदाचिच्चत्वारः पुरुषाः भार्याभिः सह नौकाविहारार्थ
प्रभाते प्रस्थिताः । नौकाशयं गत्वा तैर्नाविकेन सह कृतः
समयः । योजनद्वयस्यान्तरे वर्तते यत् किमपि द्वीपं तत्र गत्वा
पुनर्निवर्तितव्यं सन्ध्याकाले । तदर्थं च दातव्या दशरूप्यका इति ।

ततः स्वेषु स्वेष्वासनेषु यदा ते सर्वे नौकायामुपविष्टस्तदा
तेन नाविकेन चालिता साग्रिनौका । तस्या अन्तर्भागश्चित्रितो
विभूषितश्चासीत् । तत्रासन् कतिपयान्यालेख्यानि पृथिव्या
रेखारूपपत्राणि दिशानिर्णयस्य यन्त्राणि गुरुणि वलयानि च ।
एतानि वस्तूनि सर्वान् कोऽपि युवादर्शयत्तेषां प्रयोजनं

चाकथयत् । अनन्तरमपरो युवा वदति स्म । अहो रमणीयं
तदृश्यम् । पश्यत भोः, तं वलाकानां समूहम् । श्वेतं वस्त्रं
ननु सागरस्य पृष्ठभागे प्रसारितमस्तीति । तत्र यावत्ते सर्वे
द्विष्टकुर्वन्तावत् सहस्रैवाकाशे युगपदुदयन्त ता वलाकाः ।
तद्वीक्ष्यैकतमा प्रमदोच्चैरवदत् । अहो, उद्भूतं खलु तद्वस्त्रं पवनेन
नभस्तीति । एतादृशैः संलापैरानन्दितं सर्वेषां चित्तम् । अत्रा-

न्तरे सार्धयोजनमागता सा तरणी । समीपमेव च तैर्दृशः
कथिद्विशालः प्रस्तरः ।

यदा तस्य सविधे प्राप्ता नौका तदा ते तत्रावर्तीर्णः सर्वे ।
तद्रमणीयं स्थलं वीक्ष्योपाहारं कर्तुं तत्रैवोपविष्टाश्च । उपाहारो
यावदर्धसमाप्तोऽभवत्तावत् किंचित् किंचिदसर्पत् स प्रस्तरः ।
किं नु खलु भो एतदिति सर्वैरेव समसुदीरितम् । अचिरा-
देवाखिलः स प्रस्तरो न्यमज्जत् सहसैव जले । हा कष्टं, मग्नाः
स्म इति तेषां नरनारीणामाक्रोशस्तेन पोतवाहेन श्रुतः । शीघ्रतमं
स स्वसेवकैः सह जलेऽवापतत् ता मृतप्राया अवलास्तरण्यां
क्रमेणाक्षिपच्च । तेषां यूनामपि पोतमारोदुं साहाय्यमकरोत् ।
ततस्तेन नाविकेन नगरं प्रति निवर्तिता सा नौः । अनन्तरं
लघुसञ्चासु तासु युवतिषु कोऽपि युवाव्रवीत् । अहो विचित्रा
दैवगतिः । कविना यदुक्तं—‘मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र
चिन्तये’ दिति तत् प्रत्यक्षीभूतमधुनेति । एकतमा वनितापृच्छत् ।
कथं स कृष्णप्रस्तरः सहसैव चलितः स्वस्थानादिति । स
नाविकः प्रत्यभाषत । नासौ प्रस्तरः परं विशालस्य कस्यापि
कूर्मस्य पृष्ठमेव । अहमपि मोहितस्तस्य दर्शनेन प्रथममिति ।
तदाकर्ण्य सर्वैस्तारस्वरेणोद्घोषितम् । अहो वृहत्तमोऽसौ कच्छपः ।
अद्भुता खलु सुप्तिरीश्वरस्येति ।

प्रश्ना:—कः ममयः कृतस्तः पुरुषः ? किमर्थं गुहणि वलयानि स्थापितानि
नौकायाम् ? कथं शोभते वक्गणः सागरे ?

अमरकोपे—समुद्रोऽविधरकूपारः पारावारः सारित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समासः—दिने दिने इति	— प्रतिदिनम् ।	(अव्ययीभावः)
द्वीपस्य समीपम्	— उपद्वीपम् ।	"
मार्गस्य मध्ये	— मध्येमार्गम् ।	"
शक्तिम् अनतिकम्य	— यथाशक्ति ।	"
विष्णोः पश्चात्	— अनुविष्णु ।	"
जन्मनः आरभ्य	— आजन्म ।	"

(सर्वदा नपुंसके प्रथमैकवचनम् अस्य सामासिकपदस्य ।)

अभिप्रायः—अस्या कथाया अभिप्रायः पञ्चभिर्वाक्यैर्वक्तव्यः ।

धातुसाधितानि—अस्याः कथाया विश्वार्थानि धातुसाधितानि विचिनु ।

त्रयोविंशः पाठः ।

कथाप्रियस्य महीपालस्य ।

आसीत् कस्मिंश्चिन्नगरे कथाप्रियो नाम कोऽपि राजा ।
राजकार्य उदासीनोऽसौ विनोदेन कालमनयत् स्तुतिपाठकैः सह
सततम् । प्रत्यहं नूतनः कश्चित्पुरुषः कथयति नृपतयेऽभिनवां
कथाम् । कथाश्रवणेन हृष्टः स भूपश्च तस्मै प्रयच्छति वहुमूल्यं
पारितोषिकम् । एकस्मिन् दिने रम्या काचित्कथा तेन श्रुता किंतु
सा सत्वरमेव समाप्तेति स विष्णणोऽभवत् । तदा ऋषवशात्ते-
नेदमुक्तम् । ‘यः कोऽपि सुर्दीर्घां कथां कथयिष्यति
तस्मै प्रदास्यामि राज्यार्धमात्मनः कन्यां च । परं यस्य कथा
शीघ्रमेव समाप्तिं यास्यति तस्य शिरश्चेत्स्यार्मीति’ ।

ततः प्रथमेन कथयित्रादिनान्तं कथिता हास्यरसेन पूर्णा-
ख्यायिका । किंतु यदासौ समाप्ता तदा रोषवशात्स राजा तस्य
वधमकारयत् । द्वितीयः पण्डितो दिनद्वयपर्यन्तमवर्णयद्

वीररसेन युक्तं कांचित्कथाम् । परमवसन्नायामेव तस्यां तस्य
शिरश्चित्तमभवत् । तृतीयाद्वकुः करुणरसप्रधाना कथा श्रुता-
मुना राजा । चत्वारि दिनानि व्यतीतानि तस्याः अवणेन । किंतु
कथायाः कथकप्राणानां च समाप्तिः समकालैकवासीत् । ततः
कश्चिद्गृहो युवा कथामेतां कथयितुं प्रारभत । ‘आसीत् कोऽपि

महान् धनिकः कस्मिंश्चिन्नगरे । चत्वारः पुत्राः द्वे कन्ये च तस्या-
सन् । विशालं धान्यागारमासीत्तस्य धनिकस्य । कस्मिंश्चिद् दिने
तस्यानाच्छादितं विवरं हृष्टा कश्चन चटुक आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् । अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्यकणं च गृहीत-
वान् । ततः कश्चिदपरः खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् ।’

कथाप्तिः—श्रुतमेतद्वगतं च । ततस्ततः ।

युवा—देव, अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—ज्ञातमेतद् । अन्यत् किमपि कथय ।

युवा—अनन्तरं कश्चिदन्यः खग आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—भवत्वेतद् । रे मूर्ख, किमन्यत्कथयितव्यमस्ति ?

युवा—अनन्तरमन्यः कोऽपि खग आगतो धान्यकणं च
गृहीतवान् ।

* कथाप्रियः—ननु मूढमते, कथय कथाया अपरं भागम् । किमर्थं
पुनः पुनः कर्णकटु प्रजल्पसि एकमेव वाक्यम् ?

युवा—देव, विशालं तद्वान्यागाम् । तस्मात् सर्वान्
धान्यकणान् खगाः कथं नीतवन्तस्तदेकैकशः कथनीयम् । पश्चा-
द्धनिकस्य कुमाराणां पराक्रमाः कुमारीणां च चातुर्यं वर्णनीयम् ।
शृणोतु महाराजः । ‘अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्य-
कणं च गृहीतवान्’ ।

कथाप्रियः—विरम, विरम रे शठ । न श्रोतुमिच्छामि नीरसा-
मिमां कथाम् ।

* युवा—यच्छतु महाराजस्तर्हि राज्यार्थं स्वकन्यां च मद्यम् ।
जिता भवतः प्रतिज्ञा मया ।

कथाप्रियः—(चिरं विचार्य) ननु सत्यमेतद् । का वा गतिः ?
गृहाण मे राज्यार्थं कन्यां च । जितोऽस्मि खलु त्वया ।

प्रश्नाः—कीदृशोऽसौ राजा ? का प्रतिज्ञा कृता तेन ? किमभवत् त्रयाणां
कथकानाम् ? कथमजयत्तुरीयो राज्ञः प्रतिज्ञाम् ?

अमरकोषे—राज्ञि राट् पार्थिवक्ष्माभृत्प्रभूपमहीक्षितः ।
भूपतिर्भूमिपालश्वावनीपतिमहीपतिः ॥

समासाः—कथाप्रियः । हास्यरसः । धान्यागारम् । महीपालः ।
दिनद्रयपर्यन्तम् । (एतेषां पदानां विग्रहं कृत्वा नामानि निवेदय ।)

शब्दप्रयोगः—१ { पुरुषेण कथा कथनीया कथयितव्या वा ।
पुरुषः कथां कथयितुमर्हति ।

२ { महीपालेन ————— नयेन कार्यं कर्तव्यं करणीयं वा ।
महीपालः ————— नयेन ————— अर्हति ।

३ { राज्ञा राज्यार्थं दातव्यं देयं वा ।
राज्यार्थं ————— अर्हति ।

४ { ————— धान्यकणा ग्रहीतव्या ग्रहणीया आह्या वा ।
खगाः ————— ग्रहीतुम् ————— ।

चतुर्विंशः पाठः ।

ऋौञ्च-प्रश्नाः ।

पुरा किल राज्यभ्रष्टाः पाण्डवाः कदाचिदितस्ततोऽभ्रमन्
निवासाय स्थलमन्वेष्टुम् । मध्याह्नकाले तैः कृतः कस्यचित्तरो-
राथ्रयः । भक्षितानि च सन्निधौ पतितानि कानिचित्फलानि । परं न
कुत्रापि दृष्टं जलम् । अचिरादेव पिपासया शुष्कमुखीं द्रौपदीं दृष्टा
युधिष्ठिरः सहदेवमाह । ‘अयि वत्स, तस्मिन्स्वरमारुह्य समीक्षस्व

(६५)

परितः कोऽपि जलाशयो वर्तते समीपे न वेति ।' तदग्रजस्य
वचनमाकर्ण्य सहदेवः शीघ्रं वृक्षमारोहत् सूर्यकिरणैः प्रकाशमानं
कासारं चानतिदूरेऽपश्यत् । तं तडागं प्राप्य जलं पातुं
सहदेवो यावद्वस्तौ प्रासारयत् तावदेव रक्तशिखां मस्तके
धारयन् शुभ्रवर्णः कश्चित् क्रौञ्चोऽवदत् । 'विरम रे वत्स,
पयःपानाद्विरम । प्रथमं ब्रूहि मे प्रश्नानामुत्तराणि । अनन्तरं
पिव सुखेन जलम्' इति । तृपाकुलः सहदेव इदं वचनमनाद्वत्य
पर्याप्तं जलमपिवत्तत्क्षणं च तत्र मृतः सन्नपतत् ।

ततश्चिरं सहदेवोऽनागत इति ज्ञात्वा तमेव कासारमागतो
नकुलः । तत्र सहदेवं गतासुं वीक्ष्य शोकार्तः स वहु व्यलपत् ।
क्रौञ्चस्तमपि कथितवान् । 'प्रथमं मा स्पृशोदकम् । महां देहि
प्रतिवचनम्' इति । नकुलोऽपि तस्मिन्नवहितो नाभवत् पिपासा-
दितो जलप्राशनमारभत सपद्येवाद्वियत च । ततो भीमार्जुनावपि
तत्र गतौ । कृतपानौ तावपि च पतितौ गतप्राणौ भूम्याम् ।
तेन चिन्ताकुलो युधिष्ठिरः प्रस्थितः स्वयं जलमानेतुम् । तडागस्य
तीरे चतुरो भ्रातृन् गतासूनवलोक्य भृशं शोकाकुलोऽसौ
तेषां मुखेषु जलसेचनं कर्तुमैच्छत् । ततस्तेन क्रौञ्चेनोक्तं पूर्ववत् ।
तदाकर्ण्य जितेन्द्रियः स धर्मराजस्तं प्रार्थयत । 'उच्यन्ताम् भो
भवतः प्रश्नाः । केनापि महात्मना भवता भाव्यम् । न सामान्याः
खगा एवं भाषन्ते' इति ।

क्रौञ्चः—कथं नु पण्डितो भवेन्मनुजः ?

धर्मः—वेदविद्यायाः खल्वभ्यसनेन ।

क्रौञ्चः—कोऽसौ धनसंपन्नः सुभूषितोऽपि श्रीमान् भवेत् ?

धर्मः—यो नाम दीनेभ्यो न ददाति द्रव्यम् ।

**क्रौञ्चः—किं खलु तत् स्यात्, यद्विश्वस्मादपि गुरुतरं
मेघादपि चोच्चतरम् ?**

धर्मः—नूनं मातपित्रोर्वात्सल्यम् ।

क्रौञ्चः—कस्य नयने न कदापि निर्मीलतः ?

धर्मः—मत्स्यस्य ।

क्रौञ्चः—कोऽसौ सुखग्रातेमार्गः ?

धर्मः—सत्यवचनं भूतदया च ।

क्रौञ्चः—किं नाम ब्राह्मणस्य सत्स्वरूपम् ?

धर्मः—न केवलं वेदपठनं नापि सन्ध्यावन्दनम् । परं सदाचारः ।

क्रौञ्चः—प्रीतोऽस्मि तवोत्तरैः । वरं वृणीष्व जलं च पिव ।

धर्मः—जीवन्तु मे चत्वारो भ्रातरस्तव कृपया ।

क्रौञ्चः—तथास्तु ।

तत्क्षणं सज्जां लज्जोदतिष्ठन् युधिष्ठिरस्यानुजाः । सर्वे
यथेष्टुं तन्निर्मलोदकं पीत्वा द्रौपद्यै किञ्चिदानयन् सुखेन च
तत्सरःसमीपे निवासमकुर्वन् ।

वर्णनम्—उपरिगतस्यालेख्यस्य विस्तरेण वर्णनं क्रियताम् ।

प्रश्नाः—किमर्थं पाण्डवा वनमगच्छन् ? कथं वीक्षितं जलं तः ?

कीदृशोऽसौ क्रौञ्चः ? कीदृशः स्वभावो युधिष्ठिरस्य ?

समासाः—शुष्कमुखी । रक्तकलापः । क्रौञ्चप्रश्नाः । तृषाकुलः । पयःपानम् ।

पिपासादिता । गतासून् । तृषाशान्तिः । महात्मा । भूतदया । सत्य-
वचनम् । धनसंपन्नः । सुवेषः । (एतेषां पदानां विग्रहान् कृत्वा
नामानि कथय ।)

पञ्चविंशः पाठः ।

दमयन्त्याः स्वयंवरः ।

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो वली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टे रूपवानश्वकोविदः ॥ १ ॥
 अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्धि देवपतिर्यथा ।
 ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ॥ २ ॥
 तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
 शूरः सर्वगुणैर्युक्तो वत्सलः संयतेन्द्रियः ॥ ३ ॥
 दमयन्ती तस्य कन्या रूपेण तेजसा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप्नोत् सुमध्यमा ॥ ४ ॥
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ।
 न देवेषु न यक्षेषु तादग्रूपवती क्वचित् ॥ ५ ॥
 नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ ६ ॥
 तस्याः समीपे तु नलं प्राशंसंस्ते कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे च दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ ७ ॥
 अथैकदा विहाराय नल आसीद्वनं गतः ।
 तत्रैकं स्वर्णदेहं स हंसं हस्ते गृहीतवान् ॥ ८ ॥
 ततोऽन्तरिक्षगो दीनो नलं वाच्मुदैरयत् ।
 “हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियम् ॥ ९ ॥
 दमयन्त्याः सकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंसपति कर्हिचित् ” ॥ १० ॥

एवमुक्तस्ततो हंसमुञ्चत्स महीपतिः ।
 स तु सत्वरमुत्पत्य विदर्भान् गतवान् खगः ॥ ११ ॥
 दमयन्ती तदा हंसं दृष्ट्वा हृष्टा मनोहरम् ।
 ग्रहीतुं प्रमदाधावत् खगं तं ललितागतिः ॥ १२ ॥
 स मानुषीं गिरं कृत्वा भीमकन्यामथाग्रवीत् ।
 “दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ॥ १३ ॥
 कन्दर्पे इव रूपेण रामवद्वन्विनां वरः ।
 तस्य वा यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ॥ १४ ॥
 सफलं ते भवेजन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ।
 रामेण सङ्गता सीता विष्णुना च यथा रमा ॥ १५ ॥
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ” ॥ १६ ॥
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती तमग्रवीत् ।
 “नृवराय नलाय त्वं कथ्यस्व तथैव माम् ” ॥ १७ ॥
 तथेत्युक्तवाऽण्डजः कन्यां भीमस्य मृदुभाषिणीम् ।
 निषधान् पुनरागम्य नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥
 अथ काले श्रुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आहृयत् स महीपालान् भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १९ ॥
 तदा सर्वे क्षितीशा हि दमयन्तीमभीप्सवः ।
 आविशन् मण्डपं दिव्यं महार्सिहा गुहामिव ॥ २० ॥
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्राविशत् सा शुभानना ।
 मुण्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुंषि च मनांसि च ॥ २१ ॥
 नैपथं वीक्ष्य भैर्मी तु लज्जमानायतेक्षणा ।
 स्कन्धदेशोऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २२ ॥

भावार्थः—अस्य पाठस्य भावार्थं पञ्चमिर्वाक्यैः संक्षेपेण कथय ।

प्रश्नाः—कैर्गुणैरूपपत्र आसीन्नलः ? के गुणा अत्र वर्णिता दमयन्त्याथ ?
को दूतः प्रेषितोऽत्र नलेन दमयन्तीं प्रति ? को नाम स्वयंवरः ? के
मिलिताः स्वयंवरार्थम् ?

अमरकोषे—क्षी योपिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना वामलोचना ॥

परीक्षणम्—कैः श्लोकैराकृष्टते तव मानसम् ? तच्च केन कारणेन ?
द्वितीये श्लोके केनोपमितो नलः ? किमक्षरं तत्रानेकशो वर्तते ? किं च
तस्य कार्यम् ?

पञ्चमे षष्ठे च श्लोके क्योपमिता दमयन्ती नलश्च केनोपमितः ? अष्टमे श्लोके
द्वितीयायां पद्मक्यां किमक्षरं वहुधा दृश्यते ? कस्तस्य परिणामः ?
द्वादशे श्लोके दमयन्त्याः किं विशेषणं भावार्थं सम्यक् पोषयति ?
एकविंशतितमे श्लोके किं पदं रम्यतमं हेतुगम्भं च वर्तते ?

प्रयोगविशेषाः—१ दमयन्त्याः सकाशे त्वां कथयिष्यामि ।

२ राजन् न हन्तव्योऽस्मि ते ।

३ मानुषीं गिरं कृत्वा ।

४ विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ।

५ दमयन्तीमभीप्सवः क्षितीशाः ।

[एतेषामयों विशदीक्रियताम् ।]

षड्दिंशः पाठः ।

बुद्धचरितम् ।

पञ्चविंशतिः शतानि संवत्सराणां व्यतीतानि गौतमकुलो-
त्पञ्चस्य सिद्धार्थस्य जन्मनः । भागीरथ्या उत्तरे तीरे कपिलवस्तु

नाम किमपि नगरमासीत् । तत्र नयेन राज्यमकरोत् शाक्य-
वंशोत्पन्नः शुद्धोदनो नाम नृपतिः । तस्य सिद्धार्थो नाम पुत्र-
रत्नमजायत । स राजसूनुर्वहुसुवृत्तो विवेकशीलश्चासीत् ।
धनुर्वेदं वेदविद्यां दण्डनीर्ति चासावध्यैत । परमेतेषु विपर्येषु

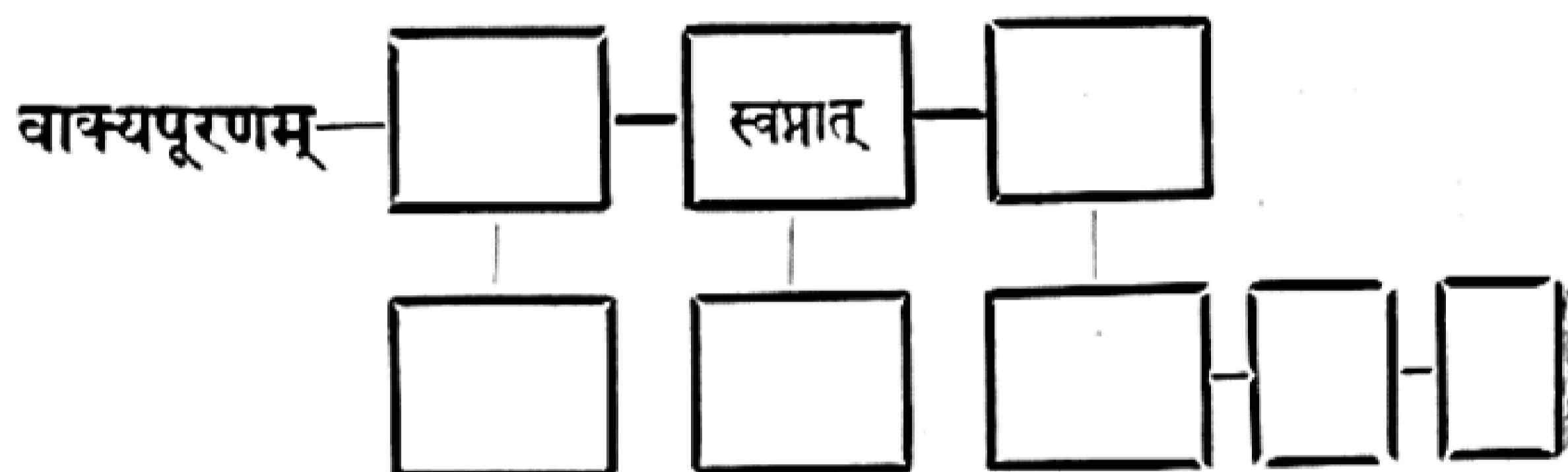
प्रियतमा तस्याध्यात्मविद्या । यदा यदा स मृगयायै वन-
मगच्छत् तदा तदा 'किमर्थमेते मृगा हन्तव्या' इति भूत-
दययाद्रवत्तस्य हृदयम् । कथंचिद्दनुपि संहितोऽपि वाणः
प्रत्याहृतस्तेन न च निक्षिप्तः पुनः पशुपु । इत्थं वहुवारं विपिने
नगरे वा विहरन्नसौ दुःखितोऽभवत् परदुःखेन । 'किमर्थ
शारीरिणो दुःखमनुभवन्ति कथं च तस्योपशमो भवेत्'
इत्यासीदनिशं चिन्ताकुलं तस्य मानसम् ।

अष्टादशवर्षीयस्य सिद्धार्थस्य विवाहः पित्रा सम्पादितः । यशोधरा नाम तस्य पत्नी सुर्शाला सुरूपा चार्सीत् । नववर्षा-नन्तरं तयोः पुत्ररत्नमजायत । महानासीत्तस्य जन्मोत्सवः । सन्तुष्टाश्च सर्वे प्रजाजनास्तेन । आनन्दस्य परां कोटिमभजत् तदा नृपकुलम् । किंतु सिद्धार्थः सदान्तर्दृष्टिः समभावेन दिनान्यनयत् । अथैकस्यां निशायां स्वप्नेऽसौ क्रमेणापश्यद् गलिताङ्गं वृद्धजनं रोगग्रस्तं पुरुषं गतप्राणं नरं स्थितप्रक्षं मुर्विं च । तदा द्वैवी वाणी चैवमन्तः प्रादुरासीत् । ‘सखे सिद्धार्थ, एषु दशानां प्रथमत्रिकेषु दुःखमेव भोक्तव्यं मत्येन । तस्योपशमस्तु भवेत् तुरीयायां दशायाम् । ततो यदुचितं तत् क्रियताम्’ इति । अनेन स्वप्नेन व्यग्रचित्तः सिद्धार्थो दिनमेकं प्रासादे कथंचिन्नी-तवान् । अपरस्यां रात्र्यां स गृहान्विरगच्छत् सुसेष्याप्तजनेषु । तपोऽतपच्च दूरस्थेऽरण्ये । दशवर्षपर्यन्तं तेन सेविताः कतिचित् सिद्धाः । अभ्यस्तं चात्मज्ञानम् । ततो विदितवेद्योऽसौ वुद्ध इति प्रथितोऽभवत् । अचिराच्च जनानां पूजास्थानमजायत ।

अमुना वुद्धेन तदनन्तरं स्वानुभवो लोकेभ्यो निवेदितः । धर्मतत्त्वानि च निरूपितानि । ‘निष्फलं यज्ञकर्म वर्णभेदा निराधाराश्च’ इति तेन प्रदर्शितौ सनातनधर्मस्य दोषौ । सत्यनिष्ठा भूतदया सदाचारः संसारत्यागश्चेति निर्दिष्टानि चत्वारि स्वधर्मस्य तत्त्वानि । लौकिक्या पार्लीभाषया भगवान् वुद्ध एवमुपादिशत् । तस्मात्सामान्यैर्जनैः सोत्साहं स्वीकृतस्तस्य धर्मः । संस्कृतज्ञाः पण्डिताः प्रथमं तमवारूप्यन् । परं पश्चाद्राजाश्रयं लङ्घ्वा विविधेषु देशेषु स धर्मो विस्तारमलभत् । सोऽयं धर्मप्रवर्तकः शाक्यमुनिर्वयसोऽशीतितमेऽव्दे जडदेह-मुत्सूज्य संप्राप्तो ‘निर्वाणम्’ ।

प्रश्ना:—कुत्रावसत् सिद्धार्थः? किमधीतं तेन? किमर्य स गृहान्निर्गतः?
कुत्र कथं च प्राप्तमात्मज्ञानं तेन? वौद्धर्मस्य कानि तत्त्वानि
प्रसिद्धानि?

समासा:—गौतमकुलोत्पन्नः । भूतदया । चिन्ताकुलः । सुवृत्तः । सोत्सा-
हम् । (एतेषां विग्रहान् कृत्वा नामानि कथय ।)

इत्थं 'धर्मतत्त्वानि,' 'पूजास्थानम्,' 'अद्रवत्' इत्यादीनि पदानि
वाक्येषु प्रयोजय ।

सप्तविंशः पाठः ।

पाण्डवानां द्यूतक्रीडा ।

अथ द्रुपदसंवन्धिनः पाण्डवा हस्तिनापुरं यदा न्यवर्तन्त तदा
द्यूतराष्ट्रस्तेभ्यो राज्यार्धमयच्छत् । तत्र संस्थापितं तैरिन्द्रप्रस्थं
नाम नगरम् । राजनीत्यां कुशलो युधिष्ठिरः सततं प्रायतत
प्रजानां कल्याणाय । अचिरात्समृद्धमभवत् तेषां राज्यं विक्रमश्च
प्रसिद्धिमभजत् । तच्छ्रुत्वा मत्सरेण सन्तप्ताः कौरबास्तेषां नाशो-
पायं चिन्तितवन्तः । द्यूतकर्मणि प्रसक्तं धर्मराजं समाहयन्त ते
शकुनिप्रेरिताः । तत्र च धनं धान्यं राज्यं भार्या पाण्डवांश्चा-

जयन् । तदा द्रौपदीमाकर्पन् मदावलिप्तः कौरवा राजसभायाम् ।
तस्मिन्प्रसङ्गे तस्या रक्षणं कृतं भगवता वासुदेवेन । ततः

पाण्डवा द्रौपद्या सह वनमसेवन्त् । निर्जने वनं तर्नीतानि त्रयांदश
वर्याणि । तत्र समये समये योगेश्वरः श्रीकृष्णस्तानरक्षत् ।
तेऽपि सच्छीलाः सदा भक्तिपरायणास्तं वह्नमन्यन्त् । अनेन क्रमेण

अज्ञातवासात्प्रत्यावृत्ताः पण्डुपुत्राः स्वराज्यं धृतराष्ट्रमयाचन्त ।
परं सूच्यग्रमात्रामपि भूर्मि दातुं नैच्छन् दुर्योधनादयः कौरवाः ।
ततः कृष्णसहायाः पाण्डवाः कौरवैः सहायुध्यन्त कुरुक्षेत्रे । दारुण-
तमः स सङ्ग्रामोऽष्टादश दिनान्यभवत् । भीष्मादीनां वीराणां
दुर्योधनादीनां च राजपुत्राणां सहस्रशा आहुतयस्तस्मिन् रणयक्षे
पतिताः । भगवतः कृष्णस्य वुद्धिचातुर्येण भीमार्जुनयोर्वाहुवलेन
च पाण्डवा विजयिनोऽभवन् प्रभूतं कालं च हस्तिनापुरे राज्य-
मशासुः ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीविंजयो भूतिर्वृत्ता नीतिर्मतिर्मम ॥ १ ॥

वाक्यानि संयोजय— १ पाण्डवा द्रोणेन शिक्षिताः । कौरवा द्रोणेन
शिक्षिताः । ते दण्डनीत्यां कुशला अभवन् । ते धनुर्विद्यायां कुशला
अभवन् ।

२ युधिष्ठिरो यूतकर्मणि प्रसक्तः । तं कौरवा यूतकीडार्थं न्यमन्त्रयन्त ।
तेभ्यः शकुनिः साहाय्यमयच्छत् ।

३ लाक्षागृहं कौरवै रचितम् । तत्र पाण्डवा दग्धप्राया आसन् ।
तस्मात् सङ्कटात् विदुरस्तानरक्षत् ।

४ अज्ञातवासात् पाण्डवाः प्रतिन्यवर्तन्त । ते धृतराष्ट्रं राज्यार्थ-
मायाचन्त । दुर्योधनादयस्तेभ्यो न किमपि दातुमैच्छन् ।

वर्णनम्—उपरिगतमालेख्यं विस्तरेण वर्णय ।

उपसर्गकार्यम्—कृ—पाण्डवाः ————— अकुर्वन् ।

अधि + कृ — सन्धिकार्ये कृष्णः ————— अधिकृतः ।

अनु + कृ ————— वृद्धाननुकुर्वन्ति ।

अप + कृ — दुष्टः ————— अपकरोति ।

अलं + कृ — राजानः ————— देहान् अलङ्कुर्वन्ति ।

उप + कृ — सज्जनः अपकाराय उपकारं प्रतियच्छति ।

निरा + कृ — श्रीकृष्णः — सङ्कटानि — ।
 प्रति + कृ — पाण्डवान् राज्यप्राप्तौ — ।

अष्टाविंशः पाठः । सीतारामयोर्विवाहमङ्गलम् ।

—♦♦♦♦—

अथ यज्ञसमाप्ते नन्तरं भगवान् विश्वामित्रः श्रुतवान् जनक-
 दुहितुः सीताया भाविनः स्वयं वरस्य वृत्तान्तम् । अन्येदुर्निर्मन्त्रण-
 पत्रिकापि प्राप्ता । तदा रामलक्ष्मणाभ्यां समेतः स ऋषिर्जनकस्य
 राजधानीं मिथिलां प्रति प्रस्थितः । दूरतो विविधैर्भूपणैरलङ्घतां
 मिथिलानगरीं वीक्ष्य भृशमानन्दितौ तौ राजपुत्रौ । प्राकारस्य
 समीपे यदुद्यानमासीन्तत्र विश्रान्तिमनुभवितुं जलाशयतीरे तरु-
 च्छायायामुपविष्टस्ते त्रयः पथिकाः । तेषामागमनं किङ्करैर्निवेदितं
 जनकाय । अविलम्बितमेव तं शिष्यानुगतं महार्पि प्रत्युदगच्छत्स
 वैदेहः । महतोत्सवेन च राजरथे तान् समारोप्य प्रासादमनयत् ।

अन्यस्मन्नहनि सुविशाले मणिमालाविभूषिते मण्डपे मिलिता
 वहवो नृपा राजपुत्राश्च । ततो जनकः शिवचापमानेतुं सेवका-
 नाशापयत् । किङ्करैरानीतं तदैश्वरं गुरुतमं कार्मुकं हस्तेन
 निर्दिश्य स उद्घोपयत् । ‘एनं शैवं चापं यः कोऽपि नरवीरं
 उत्थाप्य सज्यं करिष्यति तं मम कन्यारत्नं सीताभिधानं वरि-
 प्यति’ इति । तदाकर्ण्य क्रमेण प्रयत्नाः कृता वहुभिर्भूपालैर्धनुपः
 सज्यीकरणे । परं ते सर्वे विफला जाताः । रावणोऽपि प्रायतत
 तद्भनुराकष्टुम् । गर्वाभिभूतः स यावत्स्वपराक्रमं वर्णयति तावत्
 कार्मुकस्य गुरुत्वेन चालितोऽसौ राक्षसाधिष्ठो भूमौ न्यपतत् ।
 तच्छरासनं सज्यीकर्तुं न कोऽपि क्षत्रियः समर्थ इति समीक्ष्य
 जनकोऽपृच्छत् । ‘अपि निर्वारं जातमुर्वीतलम्’ इति । अवमानास्पद-

मेतद्वचनं श्रुत्वा रामचन्द्रो मुनिसङ्गादुत्थायाब्रवीत् । ‘आः,
कथमेतत् सम्भवति जीवत्सु राघवेषु ।’ इत्युक्त्वा क्षात्रतेजसा

मलिनयश्चपगणं लीलयैव शाङ्करं तद्दनुरुद्धरत् स लक्ष्मणाप्रजः ।
दश्मिणपाणिना यावत्स धनुज्यामाकर्णमाकर्षति तावत्सहस्रैव

भग्नं तत्कार्मुकं मध्यभागे । तदा महान् शब्दोऽजायत तेन च
भीतिग्रस्तास्तत्रस्था जना अभवन् । ततः पुरुषोत्तमं घननीलं
तं रामचन्द्रं सानन्दमवृणुत लावण्यवती मैथिली । तयोर्विवा-
होत्सवं दृष्टा प्रमुदिता महर्षय आशीर्भिस्तावन्वगृहन् स्वर्ग-
वासिनश्च देवाः पुण्पवृष्टिमकुर्वन् ।

परिणयविधौ भद्रक्त्वाऽनङ्गाद्विषो धनुरग्रतो
जनकसुतया दत्तां कण्ठे म्रजं हृदि धारयन् ।
कुसुमधनुषा पाशेनेव प्रसह्य वशीकृतोऽ-
वनतवदनो रामः पायात्रपाविनयान्वितः ॥ १ ॥

प्रयोगान्तराणि—

१. तेषामागमनं किङ्करैर्निवेदितं जनकाय । (कर्तृस्थाने 'जनकः')
२. अपि शैवं धनुः सज्योकर्तुं न कोऽपि समर्थः ? (कर्मणि)
३. राममन्तरेण शैवं धनुः सज्योकर्तुं न कोऽपि समर्थः (कर्तृस्थाने 'रामः')
४. रामचन्द्रं मैथिली तदा सानन्दमवृणुत । (कर्मणि)

अमरकोषे— १. यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्तन्तुर्मुखः ऋतुः ।

२. पुरन्ध्री सुचारित्रा च सती साध्वी पतिव्रता ।

३. धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निष्ठग्यम्ब्री धनुर्धरः ।

समाप्ताः— अवनतमुखः । कन्यारन्म । शरासनम् । निर्वारम् ।

आकर्णम् । अनङ्गाद्रिट् । कुसुमधनुषा ।

धातुसाधितानि— १. अस्मिन् पाठे वर्तमानकालिकानि यानि
कृदन्तानि सन्ति तानि दर्शय । यत्—वर्णय-
आकर्षे—इत्यादीनां च तादृशानि साधय ।

२. प्रयोजकरूपाणि दर्शय । प्राप्—स्पर्श—इत्यादीनां
च तादृशानि साधय ।

३. 'सज्यीकृतम्'—'वशीकृतः'—तथा च 'सज्यी-भूतम्'—'वशीभूतः' इत्यादीनि अन्येषु वाक्येषु प्रयोजय ।

वर्णनम्—उपरिगतस्य चित्रस्य विस्तरेण वर्णनं कुरु ।

नवर्विशः पाठः ।

रामचन्द्रस्य वनवासः ।

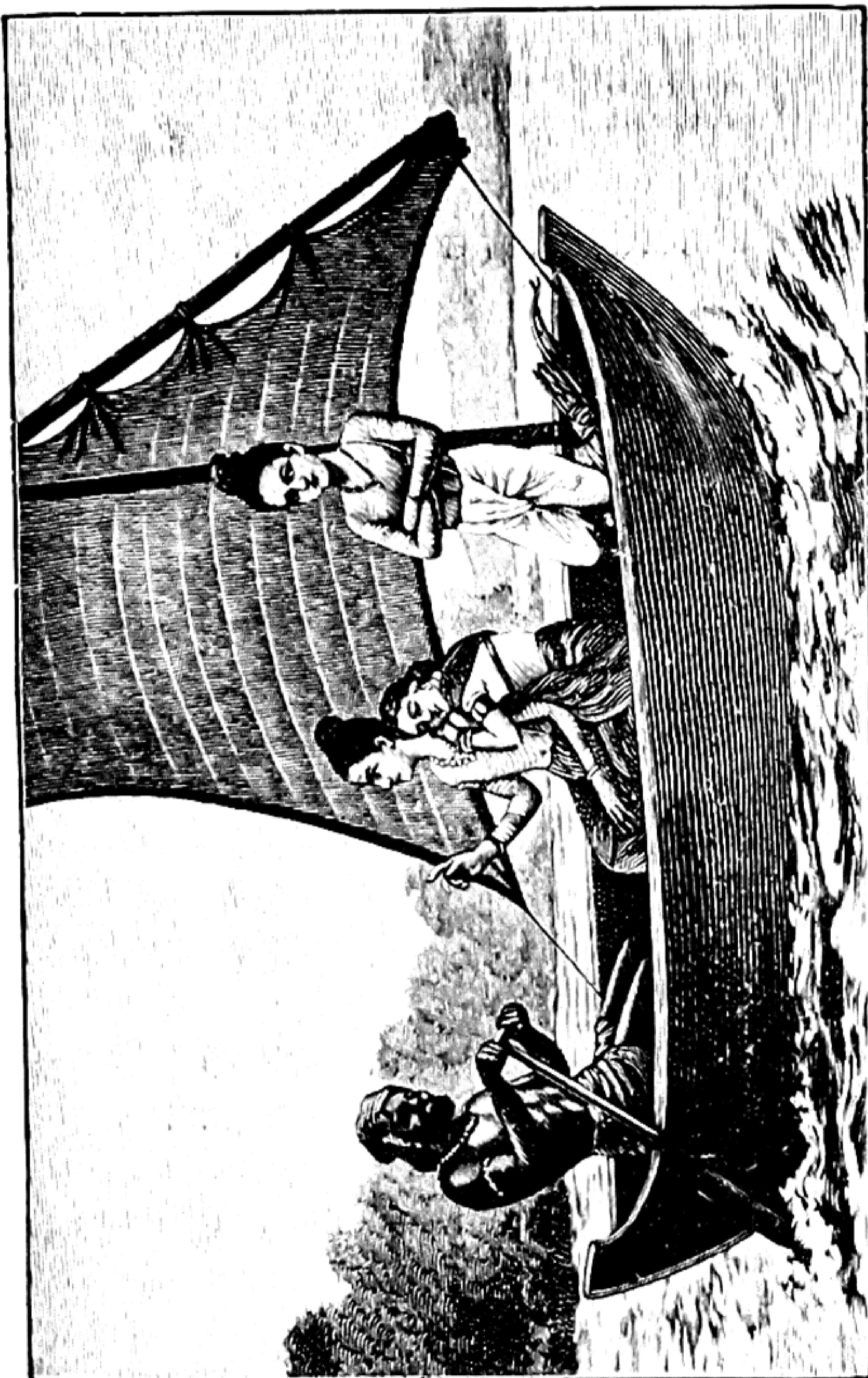
-०५५;०;५५-

अथ वृद्धत्वमापन्नो दशरथश्चतुर्णामपि पुत्राणामनुरूपाभिर्भार्याभिर्विवाहं समपादयत् । एवं गृहस्थाथ्रमे महत्तमं कर्तव्यं संपाद्य आत्मानं धन्यं मन्यमानः स क्षितिपोऽचिन्तयत् । 'नूनं कृत-कृत्योऽहमधुना । दिष्टया, एतादृशैः सर्वगुणसम्पन्नैस्तनुजैः सेवितोऽहं भजे संसारसुखस्य परां कोटिम् । सम्प्रति हि राज्यधुरां प्रियतमे रामचन्द्रे निक्षिप्य लङ्घुमिच्छामि विश्रान्तिम्' । इति मनसि कृत्वा कुलगुरोर्वसिष्टस्यानुब्रयाधिकारिण आज्ञापिताः सर्वेऽभिषेकसाहित्यं सम्पादयितुं नगर्ण चालङ्कर्तुम् ।

एनं वृत्तान्तं श्रुत्वा मन्त्ररया प्रेरिता कैकेयी दशरथमवदत् 'यदि सत्यमेव मयि भवतोऽनुरागस्तर्हि भरतो भवतु युवराजो रामश्च वने वसतु चतुर्दश वर्षाणि । पुरा सङ्ग्रामे भवता प्रतिज्ञातं वरद्वयमहमेवं याचे ।' इत्थं हृदयभेदि तस्या वचनमाकर्ण्य मूर्छितोऽभवदशरथो वात्सल्यातिशयेन ।

विचित्रेयं दैवगतिः । यतः सुनिश्चितमभिषेकदिनं सुदुःखदं वनवासदिनमभवत् । अभिषेकमण्डपं नागच्छद्रामचन्द्रः किंतु दण्डकारण्यम् । सिंहासने नोपाविशद्रामभद्रः किंतु नौकायाम् । मङ्गलवाद्यानि नानदंस्तदा किंतु रुदितानि पौराणाम् । पुरजना

(C3)

न सममानयन् राममाचारलाजैः किंतु वनस्पतयः पुष्यैः । अहो,
अज्ञेयता भवितव्यस्य । रामेण सह सीता लक्ष्मणोऽपि च वनं
प्रस्थितौ । शोकविकला अभवन् सर्वे पौरा: । हा कष्टम् । रामरूपेण
पौराणां प्राणा एव ननु गता दण्डकारण्यम् । विवेकशीलो
भगवान् वसिष्ठस्तदासान्त्वयत् सर्वान् विविधाभिः कथाभिः ।

नौकया भागीरथीमुक्तीर्य सीतया लक्ष्मणेन चानुगतो रामो वनं
प्राविशत् । स्थाने स्थाने ऋषिभिः पूजितोऽसौ तेषां भयनिवारण-
मकरोत् । मुनिभार्याभिः संमानिता सीता लीलयासहृत वन-
वासस्य दुःखं पत्युः समागमेन । लक्ष्मणः सदा फलाहारं कुर्वन्
तत्परोऽभवत् सीतारामयोः सेवायाम् । अत्रान्तरे मातुल-
गृहादयोध्यामानीतो भरतः कैकेय्यै भृशमकुद्यद्रामचन्द्रस्य
दर्शनाय चित्रकूटमगच्छद् रामं प्रत्यवदच्च । ‘भवतां पादुके
स्थापयामि सिंहासने प्रतिनिधित्वेन च वहामि राज्यधुराम् । एष मे
निश्चयः । अतः परं कुलगुरुवो भगवन्तः प्रमाणम्’ इति । ततो
वसिष्ठेनोक्तम् । ‘साधु, रे वत्स, साधु । वन्धुप्रीत्या धर्मनिष्ठायाश्च
पराकाष्ठैवासौ दृष्टास्माभिरद्य । युवयोरेष स्वार्थत्यागो जगति
जनानां वोधरूपो भविष्यतीति मे भाति’ इति । अनन्तरं चिरेण
पञ्चवर्षी प्राप्ता रामसीतालक्ष्मणाः । तत्प्रदेशस्य सौन्दर्येणाकृष्ट-
स्तत्रैवाश्रमं कृत्वा ते न्यवसन् ।

जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षोणीभुजामग्रणीः
सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।
दोदण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
रामो येन विडम्बितोऽस्ति विधिनान्यस्मझने का कथा ॥ १ ॥

वाक्यानि संयोजय— १. एवं गृहस्थाश्रमस्यान्तिमं कर्तव्यं दशरथोऽकरोत् । आत्मानं धन्यममन्यत । रामचन्द्रे राज्यभारं स समर्पितवान् ।

२. कैकेय्या वचनं हृदयभेदि भवति । तत् दशरथः शृणोति । तदा स निःसञ्ज्ञो भूमौ पतति । वात्सल्यातिशय एव तस्य पतनस्य कारणम् ।

३. रामचन्द्रं सीता लक्ष्मणाश्चान्वगच्छताम् । स भागीरथीमुदतरत् । नौका नद्या उत्तरणस्य साधनम् । तदा स वनं प्राविशत् ।

अमरकोषे— गङ्गा विष्णुपदी जन्मुतनया सुरनिम्रगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्त्रोता भीष्मसूरपि

मन्दाकिनी वियदङ्गा स्वर्णदी सुरदीधिंका ॥

वाक्यपूरणम्— १. दशरथो याँवराज्ये (स्था) ।

२. मन्थरा रामाभिषेकस्य वार्ता (नि + विद) ।

३. कैकेयी दण्डकारण्यं (प्रेष) ।

४. तं प्रदेशं गोदावरी (हु) ।

५. वसिष्ठो अयोध्याराज्ये (नि + युज्) ।

वर्णनम्— रामस्याभिषेकदिने यत् किमपि दैवेन घटितं तद्वर्णय ।

त्रिंशः पाठ ।

पम्पा सरसी ।

सौमित्रे शोभते पम्पा विशाला विमलोदका ।

कुल्लपङ्गा हास्ययुक्ता शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ १ ॥

पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुण्पशालिनाम् ।

सूजतां पुण्पवर्षाणि वर्ये तोयमुच्चामिव ॥ २ ॥

पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ।
 कुसुमैः ऋडतीवासौ वालकः कन्दुकैर्यथा ॥ ३ ॥
 विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ।
 मारुतश्चालितस्थानैः षट्पदैरजुगीयते ॥ ४ ॥
 अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ।
 भृङ्गमारुतगानस्य तालं धृत्वा मनोहरम् ॥ ५ ॥
 पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मोदविवर्धनम् ।
 पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजितम् ॥ ६ ॥
 जले तरुणसूर्यभैर्भ्रमराहतकेसरैः ।
 पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंबृता ॥ ७ ॥
 पवनाहतवेगाभिरुमीभिर्विमलेऽम्भसि ।
 पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ८ ॥
 थ्रोत्रं हंसस्वनोऽयं सुखयति मधुरो नूपुराह्नादकारी
 दृष्टिप्रीतिं विद्यते तटतरुविवरालक्षिता सौधमाला ।
 गन्धेनाम्भोरुहाणां परिमलपदुना जायते ग्राणसौख्यम्
 गात्राणां शान्तिमेते विद्धति मरुतो वारिसपर्कशीताः ॥ ९ ॥
 नीपस्कन्धे निवसति लसद्वर्हभारो मयूरो
 दीर्घापाङ्गश्चरति च तृणं शाद्वलोऽयं कुरङ्गः ।
 कुम्भेनोच्चैः स्पृशति विटपे सल्लक्ष्मीं कुञ्जरोऽसौ
 कस्मै नायं रुचिरसरसो रोचते तीरभागः ॥ १० ॥

(रामायणे)

परीक्षणम्—कं भावमुत्पादयतादं काव्यं पाठकस्य मनसि ? के श्लोक
 रम्यतमाः सन्ति ? तदपि केन कारणेन ?
 केनोपमितं वनं—वृक्षाः—पुष्पाणि स्थाने स्थाने ? भृङ्गमारुतयोश्चेष्टितानि
 च त्यं वर्णितानि ?

कतीनामिन्द्रियाणां शान्ति विद्धाति सृष्टिः ? तदपि कथम् ?

तृतीये श्लोके केनोपमितो मास्तः कुसुमानि च ? प्रथमायां पद्क्षयां
किमक्षरं बहुकृत्वो दृश्यते ? किं तस्य कार्यम् ?

पञ्चमे सप्तमे च श्लोके यो यो भावार्थो ज्ञायते तं तं विस्तरेण त्रूहि ।
चरमे श्लोके कस्य वर्णनं कृतम् ? तत्र स्वभावोक्तिः कथं दृश्यते तद्
विशदीकुरु । तत्र विशेषणपदानामौचित्यं दर्शय ।

समाप्ताः—विमलोदका—कुसुमोल्कटाः— तस्मैसूर्याभैः— हन्तिरसरः—
पवनाहृतवेगाः ।

एकत्रिंशः पाठः ।

सीताहरणम् ।

—*—

अथ कदाचित् पञ्चवट्यामपराह्नकाले रामः सीतया सहोदयाने
विनोदं कुर्वन्नासीत् । लक्ष्मणस्तूटजं परितः प्राप्तावसरश्चरति
स्म । अकाण्डे दृष्टिः कश्चिद्दरिणः सीतया । सुवर्णमयं तस्याङ्गं
रुचिरा चाकृतिरासीत् । तं दृष्ट्वा वैदेही प्रार्थयत भर्तारम् । अयि
आर्यपुत्र, पद्म्य पद्म्यैनमद्वतं मृगम् । कनकमयं दृश्यतेऽस्य
शरीरम् । गृह्णात्वेन सजीवमार्यपुत्रो मदर्थमिति । तदा कौसल्येयो-
ऽवदत् । ‘नूनमपूर्वोऽयं कुरुज्ञो जानकि । अहमपि मोहितोऽस्य
दर्शनैन । पर्णशालां त्वं गच्छ यावदहमेनं धृत्वानेष्यामि ।’
इत्युक्त्वा मृगमन्वधावत् स वीरः ।

असम्भवं हेममृगस्य जन्म
तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समाप्नविपत्तिकाले
धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ॥ १ ॥

इति विपश्चिद्दिर्यदुक्तं तत्सत्यमेव । अस्तु ।

महता जवेन धावन्स हरिणः सुदूरमनयद् रामम् । सर्जीवोऽयं
न हस्तगतो भविष्यतीति मत्वा राघवेण तस्मिन्निपातितो निशितो
वाणः । तेन मर्मणि विद्धोऽसौ कुरङ्गो त्रियमाणो मानुषीं
वाचमाथित्याक्रोशत् । हा लक्ष्मण, हे सीते, मिथ्ये । त्रायस्व
मामिति ।

तदकर्ण्याथमस्था सीता भृशं चिन्ताकुलाभवलक्ष्मणं च
प्राहिणोद् रामसाहाय्यार्थम् । उटजसीमां मोहङ्ग्न्येति तां विश्वाप्य
सोऽप्रजस्य मार्गमन्वधावत् । दूरमपगते लक्ष्मणे भिक्षुवेषेण
प्राप्तो रावणः पर्णशालाया द्वारम् । ‘भवगति भिक्षां देहि’
इति तस्य याचनां श्रुत्वा जानकी वहिरागच्छत् । तां कपटरूपो
लङ्केशोऽव्रवीत् । हे वैदेहि मया सहागच्छ लङ्कानगरीम् ।
तस्या अहं भूपतिर्भाग्यशाली रावणः । किमर्थमिदं वनं सेवसे
तेन तापसेन सह । मया सह राज्यसुखमनुभव । इत्युत्त्वा स
कूरकर्मा रावणो वल्लात्तामाकृष्ण प्रापद्यत वायुवेगेन लङ्काम् ।

आथ्रम् प्रत्यागतो रामः सीतामपश्यन् प्रमुक्तकण्ठमरोदीत् ।
इतस्तो भ्रमतस्तस्य जातं वानरैः सह सख्यम् । महानुभावेन
हनुमता दृष्टं सीताया निरोधनस्थलम् । कर्णीनां सैन्यं रामो
लङ्कामनयद्रावणं च सङ्ग्रामेऽहन् । ततः पुष्पकमारुह्य रामः
सीताया परिवारेण च सह न्यवर्ततायोध्यामानन्दयज्ञं पौरान् ।

रामः सीतां हुतभुजि परीक्ष्यैव लक्ष्मीस्वरूपा-
मादायैनां हरिवरगणैः संवृतः पुष्पकेण ।
गत्वायोध्यां पवनतनयाराधितः सानुजश्च
साप्राज्यस्यः सह दयितया तत्र रेमेऽभिरामः ॥ १ ॥

समाप्ताः—सुग्रीवसम्भाषणम् । समापन्नविपत्तिकाले । सहर्षम् ।
लङ्काधिपतिः । चिन्ताकुलहृदया । विसञ्जा ।

अमरकोषे—असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

शुकशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥

प्रयोगान्तराणि—१. हेममृगस्य जन्मासम्भवमिति न ज्ञातं रामेण ।

(नबौ दूरीकृत्य भावार्थो वक्तव्यः)

२. तेन मर्मणि विद्वोऽसौ कुरङ्गो म्रियमाणो मानुषी वाचमाश्रित्याकोशत् ।

(कृदन्तस्थानेषु क्रियापदानि प्रयोजय ।)

३. महता जवेन धावन्त मृगो रामं सुदूरभनयत् । (कर्मणि)

४. दूरमपगते लक्ष्मणे भिक्षुवेषेण रावणः पर्णशालाद्वारं प्राप्तः । (‘यदातदा’ इति पदद्वयेन भावार्थो वक्तव्यः ।)

५. रामः काष्ठनमृगाय लुभ्यते सृहयति वा । (कर्तृस्थाने ‘मृगः’ प्रयोक्तव्यः ।)

६. किमपि सद्कटमापतितं राघवस्य राघवं वा । (कर्तृस्थाने ‘राघवः’ प्रयोक्तव्यः ।)

७. लक्ष्मणेन निर्दिष्टा मर्यादा सीतयोळङ्घिता । (उचितौर्विशेषणपदैः क्रियाविशेषणैश्च वाक्यं विस्तारय ।)

वेष्वर्णनम्—यदा रावणेन भिक्षुवेषो धृतस्तदा यानि राजचिह्नानि तेन त्यक्तानि यानि च भिक्षुचिह्नानि स्वीकृतानि तेषां वर्णनं विस्तरेण लिख्यताम् ।

तुल्यरूपाः शब्दाः—प्रसादः-प्रासादः । सन्देहः—सन्दोहः ।

मनोभावः—मनोभवः ।

निशाचरः—निशाकरः ।

प्रेपिता—प्रोपिता ।

आकर्णम्—आकर्ण्य ।

अपगतः—उपगतः ।

काष्ठनम्—काष्ठन ।

[एतान् शब्दान् वाक्येषु प्रयोजय]

त्रिपु लिङ्गेषु सामनार्थाः शब्दाः—१. दाराः (पु.)—भार्या (स्त्री.)—क्लत्रम् (न.) २. कायः (पु.)—तनुः (स्त्री.)—शरीरम् (न.) ३. मार्गः (पु.)—रथ्या (स्त्री.)—वर्तमन् (न.) ४. तटः (पु.)—तटी (स्त्री.)—तटम् (न.)

द्वार्तिंशः पाठः ।

वर्षा-वर्णनम् ।

—*—

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिद्य च ।
 वसन् माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

अयं स कालः सम्प्राप्तः समयोऽय जलागमः ।
 सम्पद्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥

मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
 मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ ३ ॥

एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।
 सुग्रीव इव शान्तारिधाराभिरभिषिद्यते ॥ ४ ॥

कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्धिरभिताडितम् ।
 अन्तःस्तनितनिघोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽय वायु-
 निर्दाघदोषा हि तथा प्रशान्ताः ।
 स्थिता च यात्रा वसुधाधिपानं
 प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ ६ ॥

क्वचित् प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभो विकीर्णम्बुधरं विभाति ।
 क्वचित् क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ ७ ॥

समुद्धहन्तः सलिलस्य भारं वलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
 महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ ८ ॥

तडित्पताकाभिरलङ्घानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
 विभान्ति रूपाणि वलाहकानां रणोत्सुकानामिव वानराणाम् ॥ ९ ॥

मुक्तासमं स्वच्छजलं पतद्वै सुनिर्मलं पर्णपुटेषु लग्नम् ।
हष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृष्णिताः पिवन्ति ॥ १० ॥
महान्ति कूटानि महीधराणां धौतानि धाराभिरलङ्घनानि ।
विभान्ति नूनं विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ११ ॥
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति सुनिःश्वसन्ति ।
नद्यो धना मत्तगजा वनान्ताः फुलप्रसूनाः शिखिनः पूवङ्गाः १२ ॥

(रामायणे)

अमरकोषे—अब्रं मेघो वारिवाहः स्तनयिलुर्वलाहकः ।
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥

प्रश्नाः—कः करोत्येतद्वर्षावर्णनम् ? के श्लोका रामचन्द्रस्य तात्कालिकीं
मनोवृत्तिं सूचयन्ति ? वर्षासु कि दृश्यते नभसि ? के उल्लसिता भवन्ति
तदा ? के निदाघस्य दोषाः ? कथं प्रशास्यन्ति ते ?

परीक्षणम्—को रसः प्रधानोऽस्मिन् काव्ये ? कैः श्लोकैराकृष्टते तव
चित्तम् ? तदपि कस्मात्कारणात् ? स्थाने स्थाने केनोपसितं नभः—
मेघाः—विद्युत्—शैलाः—प्रपाताः ?

तृतीयश्लोकस्याभिप्रायो विशदीक्रियताम् ।
पश्चमे श्लोके पूर्णोपमा दृश्यते । तत्र विविधानां पदानां रहस्यं स्थृ-
क्रियताम् ।

सप्तमेऽष्टमे च श्लोके कानि पदानि तदन्तर्गतं भावार्थं सूचयन्ति ? एतयोः
श्लोकयोस्तदनुरूपं पठनं कार्यम् । स्वभावोक्तेस्तदाहरणानि प्रदर्शय ।

नवमे श्लोके को रसो वर्णितः कविना ? कानि पदानि तं सूचयन्ति ?
कान्यकरणि च तं रसं पोषयन्ति ?

आऽखेखनम्—इदं सर्व वर्षावर्णनं यत्र सूचितं भवेत्तदनुरूपं चित्रमालिखा-
स्थाने स्थाने तं तं वर्णं प्रयोजय ।

साधितानि विशेषणानि—हैमी—हेमा निर्मिता ।

शैलः—शिलाभिः रचितः ।

[इत्थमेतेषां शब्दानां विशेषणानि साधय]

इन्द्रस्य इदम्— ।

विष्णोः इयम्— ।

शिवस्य एषः— ।

पर्वतस्य इदम्— ।

त्रयस्त्रिंशः पाठः ।

जातिधर्मः सुदुस्त्यजः ।

अथ कर्स्मिश्चिद्रण्ये व्याधैः स्थापिते पञ्चे पतितः कोऽपि
व्याघ्रः । पञ्चराज्ञिर्गन्तुं महान्प्रयत्नः कृतस्तेन । तथापि गुरुत्वात्स
पञ्चरः स्थानान्नाचलत् । तस्य द्वारमप्युद्घाटयितुमक्षमः सोऽभवत् ।
ततः कोऽपि ब्राह्मणो निकटवर्तिना वर्त्मनागच्छस्तेन दृष्टे उक्तश्च ।

व्या०—भो दयालो ब्राह्मण, सर्वथा परोपकारी भवान्
भूतदया च भवतो धर्मः । पश्य, एषोऽहमस्मिन् कारागारे पातितो
नृशंसैव्याधैः । मोचय मामस्मात्पञ्चरात् । महत्पुण्यं खलु
प्राप्स्यति भवाननेन कर्मणा ।

ब्रा०—प्रकृत्या हिंस्रो व्याघ्र इति जना वदन्ति । क्रूरस्य कारा-
गृहवास एव योग्यो न तु स्वातन्त्र्यमरण्ये । यद्यहं त्वां मोचयामि
तर्हि त्वं सपद्येव व्यापादयिष्यसि गवादीन् । अपि च मुक्तमात्रो
मामेव व्यापादयिष्यसि प्रायस्त्वं घातशीलः । कथं मारात्मके
त्वयि विश्वासः कर्तव्यो दया वा दर्शयितव्या ।

व्या०—अयि पुण्यदर्शनं ब्रह्मन्, कथं नाहं विश्वासपदम् ?
पश्चात्तापेन दग्धं मे पूर्वदुश्चरितम् । यत् किमप्यवशिष्टं तदपि

नष्टं भवतो दर्शनेन । अस्माद्यसनान्मुकोऽहं भवतः शिष्यत्व-
माचरिष्यामि तपस्तस्त्वा भगवत्प्रार्थिं च साधयिष्यामि ।

त्रा०—सत्यं पश्चात्तापेन दग्धं तव पापाचरणं दृश्यते ।
अन्यथा कुत एतादृशस्य धर्मज्ञानस्य सम्भवः । अतस्त्वां मोच-
याम्यहम् । धर्मं चर । प्रतिज्ञाभङ्गं मा कुरु ।

ततो ब्राह्मणेनोद्घाटितं पञ्चरस्य द्वारम् । तत्क्षणमेवोत्पुत्य
वहिगागतो व्याघ्रः । चिरमुपोषितः स पशुर्भेदणार्थमितस्ततो-
ऽवालोकयत् । स ब्राह्मण एव तस्य भक्ष्य आसीत्तदा नान्यत्
किंचित् । अतः सहसैव तेन गृहीतः स ब्राह्मणः करालनखैर्हस्तैः ।
तेन च शीतभीतः सोऽवदत् ।

ब्रा०—रे नृशंस, कृतघ्न, पशो, मामेवोपकारिणं व्यापादयसि ?
कुत्र गतं तव धर्मज्ञानं प्रतिज्ञा च ।

व्या०—का कथा रे मूढाधुना धर्मस्य । चिरकालमनशनात्
क्षुधितोऽहम् । जातिधर्ममेव जानाम्यस्मिन्क्षणे न किमप्यन्यत् ।

ब्रा०—हा कष्टम् । व्यर्थं घातशीलेऽस्मिन् पशौ विश्वासः कृतो
मया । कृतघ्नतमोऽयं व्याघ्रः । किं करोमि ।

व्या०—मूर्खं व्यसनगतः प्राणी कामपि प्रतिज्ञां कुर्याद् वचनं
वा द्रूयात् । न तस्यानुष्टानमवश्यं भवति सङ्कटान्निर्गतेन तेन ।

ब्रा०—मया रक्षितस्त्वं मामेव भक्षयसि ? नैतदुचितम् । मैवं
कृतघ्नो भव । अन्यायं च मा कुरु ।

व्या०—नैषोऽन्यायो ब्राह्मण । सर्वत्रैतादृशी परिपाटिरस्मिन्
जगति दृश्यते ।

ब्रा०—न मे तत्र विश्वासः ।

व्या०—भवतु । अत्र कमपि साक्षिणं पृच्छ । तस्य च निर्णय-
मङ्गाकर्तुं तत्परोऽहम् ।

ब्रा०—(परिकम्य) को नु, एष आगच्छति । हन्त भोः, जम्बू-
कोऽसौ । तमेव तावत् पृच्छामि ।

ज०—को नाम वृत्तान्तः पुण्यशील ब्राह्मण । अपि कुशलं भवतः ।

ब्रा०—न कुशलम् । मया पञ्चरात्रिमांचितोऽयं व्याघ्रो मामेव
प्रसितुमुद्युक्तः । अपि न्याय्यमेतत् ?

ज०—(विचार्य) अतीव मन्दोऽहम् । नावगच्छामि तव भाषणम् ।
तत्स्थानमेव गच्छावो येन स्पष्टमेव पश्यामि सर्वम् ।

ब्रा०—भवतु । आगच्छ । एषोऽत्र पञ्चरः । अयं व्याघ्रः प्रथम-
मासीत् पञ्चे । अनेन मार्गेणाहमागच्छं तं चामोचयम् ।

ज०—(साकूतम्) वाढम् । ज्ञातमेतन्मया । त्वं पञ्चरेऽभवः ।
व्याघ्र आगच्छत्वां चामोचयत् ।

व्या०—(सकोपम्) नैवं रे मूढ । अहमासं पञ्चरे ।

ज०—(सव्याजम्) ननु सत्यं तत् । अहमासं पञ्चरे—नहि नहि,
अयुक्तमेतद् । क आसीत् तत्र ? सर्वोऽयं सङ्करो जातो मम मनसि ।
अस्तु नाम, पश्यामि पुनश्च । व्याघ्र आसीद्वाहणे पञ्चरश्चागच्छ-
न्मार्गेण—नैवं नैवं भवेत्कदापि । मन्दोऽहं खलु नावगच्छामि
तामवस्थाम् । न कदापि ज्ञास्यामि न युगान्तरेऽपि वा ।

व्या०—(सनिश्चयम्) रे जम्बूकहतक, त्वया ज्ञातव्यमेव ।
अथयात्यधुना तत्सर्वम् । एषोऽहं व्याघ्रः । अयमसौ पञ्चरः ।
सोऽयं व्राह्मणः । अहमासं पञ्चरेऽस्मिन् ।

ज०—(सस्थृहम्) कथं महाराज, कथमविशस्त्वं तत्र ?

**व्य०—एवं रे जडमते ! यथापूर्वमैषोऽहं पञ्चे स्थितः
(पञ्चं प्रविशति) ।**

**ज०—भवतु । (निमिषार्धादेव जम्बूकः पञ्चरस्य द्वारमधः पातयति)
त्वमत्रैव मृत्युमपेक्षस्त्वं रे शठ । कृतद्वयस्यायमेव दण्ड उचितः । गच्छ
भो ब्राह्मण, स्ववर्त्मना । मा विश्वासं कुरु मारात्मकस्य वचसि ।**

**एवं बुद्धिचातुर्येण शृगालो ब्राह्मणं रक्षितवान् । शठं प्रति
शाढ्यमेव कार्यं न तु सत्यम् ।**

वाक्य-प्रयोगः—१. व्याघ्रं ग्रहीतुकामो व्याधः पञ्चरमस्थापयत् ।

(कर्तारि भूतकालवाचकं प्रयोजय पुनश्च कर्मणि ।)

२. स्वमोक्षोपायं चिन्तयन् स शार्दूलः पान्थमपश्यत् । (यथापूर्वम् ।)

**३. घातशीलः पश्यः कथं मोचयितव्य इति शङ्खमानो ब्राह्मणो व्याघ्र-
मवदत् । (यथापूर्वम्)**

उपसर्गकार्यम्—१. श्वस्-आश्वस्-विश्वस्-निश्वस् ।

२. स्था-प्रस्था-अनुस्था-उपस्था-उत्था-संस्था ।

३. गम्-आगच्छ-उपगच्छ-अधिगच्छ-अवगच्छ-संगच्छ ।

४. विश्-उपविश्-संविश्-निर्विश् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

**विशदीकरणम्—१. पञ्चरान्मुक्तोऽहं तपस्तप्त्वा भगवत्प्राप्ति साध-
यिष्यामि । (त्रिभिर्वाक्यैः)**

**२. चिरकालेनानशनात्कुधितोऽहं त्वामुपकारिणमपि भक्षयिष्यामि ।
(चतुर्भिर्वाक्यैः)**

**३. व्याधस्थापितात् पञ्चरान्मोचितो व्याघ्रो ममोपकारं विस्मृत्य मामेव कृतद्वयो
भक्षितुकामः । (पञ्चभिर्वाक्यैः)**

**नाट्यम्—एषा कथा कुमारैर्नाटयितव्या । शृगालेन प्रयोजिता
युक्तिवावगन्तव्या ।**

चतुर्थिंशः पाठः ।

कालीयमर्दनम् ।

पुरा किल गोकुले वृन्दावने च भगवता कृष्णेन शैशवे यत्
किमपि विहृतं तदवर्णनीयं खलु । सर्वमेव गोकुलमनुरक्तमासीत्
तस्मिन्नन्दात्मजे । अपूर्वः कोऽप्ययं पुत्र इति तस्मिन्नस्तिहाद्
वात्सल्यातिशयेन यशोदा । असामान्योऽयं खेलनपदुर्वयस्य इति
तमन्वगच्छन् सर्वे समवयस्का गोपकुमारा महता मित्रभावेन ।

अथ कदाचिद् वृन्दावने वहुभिर्गोभिर्वत्सैर्गोपैश्च परिवृतः
कृष्णो यमुनायास्तटे क्रीडन्नासीत् । क्रीडाप्रसङ्गेन समीपस्थे गर्भीरे
जलाशये पतितस्तस्य कन्दुकः । कालीयो नाम महान्
सर्पोऽवसत्तस्मिन् हृदे । वहवो धेनवो वत्साश्च तेन हता इति
तद्विषये श्रुता विविधाः कथा गोपकुमारैः । सविषं जलं तेन कृतं
समन्तात् । स उरगः कथमपि निग्रहीतव्य इति मनसि निश्चित्य
कृष्णः क्रोडोपक्रमे समीपस्थं वृक्षमारोहत् । तस्य शाखायाश्च
तस्मिन् हृद आत्मानमपातयत् । तेन भीताः सर्वे गोपसुता
उच्चैराकोशन् इतस्ततश्चाधावन् । ततो महान् कोलाहलो जातः ।
'कालीयस्य हृदे मग्नः कृष्णः कथमधुना क्षेमेण निवर्तेत्' इति
तेषां महती चिन्ता । अत्रान्तरे ब्रजमधावन् केऽपि गोपवाला
न्यवेदयंश्च यशोदायै तं वृत्तान्तम् । तच्छ्रुत्वा वृन्दावनमागच्छत्
सा भृशं दुःखविहृला शतशो गोपीभिर्गोपैश्च परिवृता ।
अमुहृच्च हृदतटे कृष्णमद्वप्ता । तदा सर्वे गोपजनाः प्रमुक्त-
कण्ठमरुदन् श्रीकृष्णं च प्रार्थयन्त । 'भो भगवन् त्वमसि
विष्णोरवतारः । कथं तर्हि प्रणश्यसि स्वयमीश्वरः सन् ।

खलनिग्रहे प्रसिद्धं तव कौशलं सामर्थ्यं च । अतस्तं कालीयं
यथोचितं दण्डयित्वा शीघ्रं वहिरागच्छ मातरं भक्तांश्चास्मा-

अीवय' । इत्येवं वाण्पगद्वदं यावत्ते प्रार्थयन्ते तावन्
महानालोडनशब्दो जातस्तस्मिन् हृदे । सहस्रैव प्रादुरासीत् श्रीकृष्णः

कालीयस्य फणोपरि सलीलं नृत्यन् । सञ्ज्ञां प्रापिता
यशोदा तादृशं कृष्णं दृष्ट्वा पुनरपि भयाकुलामुह्यत् । ततः
सर्वैर्गोपगणैः पुनश्च प्रार्थितः श्रीकृष्णस्तं कालीयं निर्विषं कृत्वा
सुदूरं गन्तुमादिश्य च नदीरीरं प्राप्तः । भूयोऽपि सञ्ज्ञां छब्धवा
यशोदा यदा स्वनन्दनं पार्श्वेऽपश्यत् तदा सानन्दं तमालिङ्गत् ।
मुहुर्मुहुः कोमलं तस्य वदनमचुम्बत् । अश्रुधाराभिश्च तमसिश्चत् ।
निरावाधं श्रीकृष्णं पुनरागतं वीक्ष्य सर्वं गोकुलमानन्दित-
मासीत् । इत्थं कालीयाद्वोकुलं रक्षितवान् लोकोत्तरपराक्रमः
स कुमारः ।

प्रश्ना:—किमर्थं महान् प्रेमभावो गोपवालानां श्रीकृष्णो ? कीदृशोऽसौ
जलाशयः ? किमकरोत् कृष्णस्तत्र ? कृष्णस्य मञ्जनं श्रुत्वा किमकुर्वन्
यशोदादयो गोप्यः ?

उचितानि विशेषणानि प्रयोजय- १. कृष्णस्य तनुकान्तिः ——— ।
२. ——— राधिका । ३. ——— यशोदा । ४. ——— गोपवालः ।
५. ——— कालीयः । ६. ——— जलाशयः । ७. ——— यमुना-
जलम् । ८. ——— गोकुलधेनवः ।

प्रयोगान्तराणि— १. अप्रतिमं कृष्णस्य तनुसौष्ठुवं पराक्रमश्चालौकिक
आसीत् । (नव्-घटितेन वाक्येन भावार्थो वाच्यः ।)
२. कालीयशीर्षे नृत्यन्तं वीक्ष्यापि दुःखितैव यशोदा । (यथापूर्वम् ।)
३. कृष्णोन मुक्तः कालीयो विषहीनोऽभवत् । („)
४. कालीयस्य गमनेन निर्वाधोऽजायत स हृदः । („)

पञ्चत्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

—*—

स्वस्ति । पुण्यपत्तनात्सदाशिवर्षमा मुम्बापुरीस्थं चिरजीविनं
विश्वनाथं सम्भेहं सोत्कण्ठमाशीः सहस्रपूर्वकं समालिङ्गय कुशलं
वार्तयति । कुशलमिहास्माकं सर्वेषाम् । सानन्दं वाचितं वत्सस्य
सन्देशपत्रमस्माभिः । परीक्षायां महद्यशो वत्सेन प्राप्तमिति भृशं
प्रमुदिताः सर्वे वयम् । एनमानन्दं निवेशयितुं हृदयस्याव-
काशोऽत्यल्प इति मन्यते तव माता । त्वद्विजयेन प्रेरितः प्रभाकर
एतादृशीमेव सिद्धिं प्राप्नोम्यहमिति सहर्षं पठनेऽधिकतरं प्रसक्तो
भवति । वालो मधुकरस्तावदितस्ततो धावन्सर्वेभ्यः प्राति-
वेशिकेभ्यः कथयति सोऽल्लासं ‘सिद्धार्थो ममार्यः परीक्षायाम् ।
सिद्धार्थो ममार्यः’ इति ।

अधुना यदन्यत्पठनीयं तत्सावधानं पठ्यताम् । ‘शरीरमाद्यं
खलु सर्वसाधनम्’ इति शास्त्रवचनं न कदापि विस्मरणीयं त्वया ।

आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छियमिच्छेद्वताशनात् ।

ज्ञानं सदाशिवादिच्छेन्मोक्षमिच्छेजनार्दनात् ॥ १ ॥

इत्यस्माकं धर्मगुरुणामुपदेशः सर्वथा विद्यार्थिभिर्गृहस्थैश्चानु-
सरणीयः । अस्तु । त्वदीया कुशलवती वार्ता प्रतिसाहं
प्रहेया । इत्यायुप्मति कोटिशः प्रेमाशिषः

शके १८४९ वैशाखवदि } जोशीकुलोत्पन्नस्य सदाशिवर्षमणः ।
१२ इयां गुच्छासरे । }

भावार्थः—विद्युत्सन्देशवत् संझेपेणास्य पत्रस्याशयो निवेदनीयः ।

ग्रथनम्—द्वौ पुरुषौ—द्रव्यन्यासः—न्यायाध्यक्षः—साक्षी शृक्षः ।

इत्यादिभिः प्रमुखपात्रोपकरणीर्युक्ता कापि कथा ग्रथ्यताम् ।

संशोधनम्—[एतेषु वाक्येषु यद्यत् पदमर्थविपर्यासं करोति तद्दर्शय ।
तस्य तस्य स्थाने युक्तार्थं पदं प्रयोजय च ।]

१ आरोग्येऽरक्षिते मानवस्य चित्तं प्रसन्नं भवति ।

२ किङ्करो नृपं वदति जलमानयेति ।

३. प्रभाते सूर्याभिमुखं यस्तिष्ठति स स्वच्छायां पुरतोऽवलोकयति ।

४. वारणस्य विपुले नेत्रे लघू च कर्णै शरीरकान्ति पोषयन्ति ।

षट्क्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

स्वस्ति । मुम्बापुर्याः सदाविनीतः पितृभक्तिपरो विश्वनाथः
पुण्यपत्तनस्थान् सकलगुणालङ्घकृतान् पूज्यतातचरणान् सबहु-
मानं साष्टाङ्गं प्रणम्य वद्वाञ्जलिर्विश्वापयति । कुशलं मम
भवतामाशीर्वचनेन । उपदेशामृतैः परिपूर्णं भवतां कृपापत्रं
निपीतं लोचनैरथ्रुपूर्णैर्मया निहितं च हृदये । न कदापि
विस्मरामि तातवचनं धर्माङ्गां वा । सर्वथा तदनुरोधेनैव वर्तते
मे दिनचर्या ।

अतीते रविवासरे गतवन्तो वयं कतिचित्सहाध्यायिनः
समीपस्थं ‘यारापुरी’-नाम द्वीपं द्रष्टुम् । सुप्रभातेऽग्निपोतं
समारुह्य प्रस्थिता वयं घटिकाद्वयेनैव तत्र प्राप्ताः । वृक्षैस्तृणै-
श्चावृतं तस्थानं विद्यते । वन्यैः पशुभिस्तत्र भाव्यमिति मे
निश्चयः किन्तु नैकोऽपि दृष्टिपथमागतोऽस्माकम् । द्वीपस्य
मध्यदेशमुन्नतमधिरुह्य प्रापद्यामहि पाण्डवैरुत्कीर्णं गह्वरम् ।
अहो विशाला सा गुहा । न जाने कति वर्षाणि यतमानैः

पाण्डवैस्तक्षितं तद्विवरम् । परं तत्रस्था जनाः कथयन्ति
यदेकस्यामेव राघ्यां तदुत्खातं तैर्महापुरुषैरिति । वहवो वीराः
साधवो गजा वाजिनश्च भित्तिषु प्रकलिपताः स्थाने स्थाने
दृश्यन्ते । विपुलाः सुरेखाश्च विद्यन्ते सर्वाः प्रतिमाः । तासु
सर्वासु रम्यतमो वृहत्तमश्च वर्तते अर्धनारीनटेश्वरः । तस्मिन्
गद्वरे सन्ति केचिज्जलाशयाः । वहु मधुरं शीतलं निर्मलं च तेषां
जलम् । महानसं शश्यागारं सभास्थानं देवालय इति भिन्ना
विभागाः स्पष्टं निर्दिष्टा अस्यां गुहायाम् । भारतीयशिल्पकलायाः
पुरातनी प्रतिमैया कुतूहलं जनयति प्रेक्षकाणां हृदये । कथ-
मेतादृशो निवासः शक्य आसीत्तस्मिन्काले । रणधीरा अपि
शिल्पकारा अभवन् । इति विविधा विचारा उद्भवन्नस्माकं
चेतसि । परस्परैः सह संलापं कुर्वन्तो वयं तत्रैवाभुभुमहि
विश्रान्ति चान्वभवाम ।

सायं पुनरन्निपोतमारुद्धा निवृत्ता वयं क्षेमेण मुम्बापुरीम् ।
इत्येतादृशः प्रथमो जलप्रवासोऽङ्गीकृतो मया । मातृभ्यो मर्दीयः
प्रणामो वाच्यः । अनुजेभ्यश्च सर्वोहं ममाशीर्वादः ।

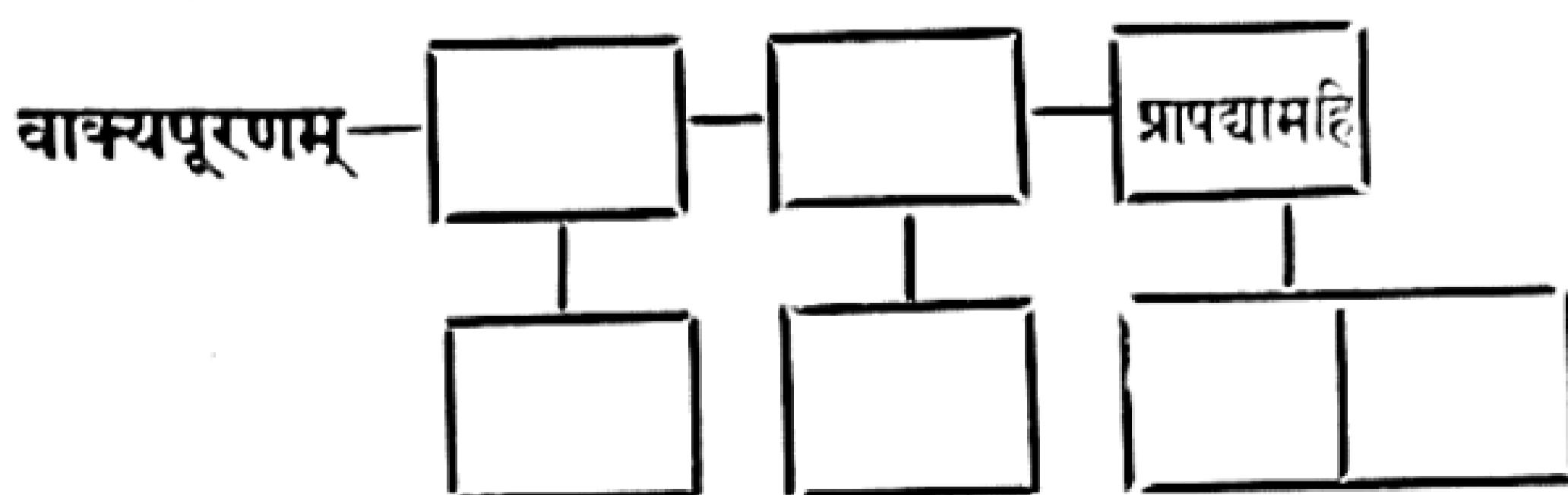
सदाश्चाविधायी तातचरणानुरक्तः

शके १८४९ ज्येष्ठसुदि }
७ म्यां सोमवासरे । }

जोशीकुलोत्पन्नो विश्वनाथः ।

भावार्थः—अस्य पत्रस्य भावार्थं संक्षेपेण कथय ।

अथनम्—‘साहसे श्रीः प्रतिवसति’ इति यस्यास्तात्पर्यं तादृशीं कथां
रचय ।

समासः—अर्धनारीनटेश्वरः—सकलगुणालङ्कृताः—वद्वाज्ञालिः—
प्रतिसप्ताहम्—अग्निपोतः—ताताज्ञाविद्यायी । [विग्रहाः कार्याः]

सप्तत्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

स्वस्ति । काशीवासपूताचारान् सकलविद्यावदात्मानसान्
दक्षिण्यौदार्यादिगुणालङ्कृतान् श्रीमतो हेरम्बशास्त्रिणः पञ्चवट्याः
सन्तकुलोत्पन्नो दिवाकरः प्रणामपुरःसरं विज्ञापयति । यदत्राधुना
सिंहस्थपर्व वर्तते । वहवो भारतीयाः प्रतिदिनं पञ्चवटीमायान्ति
कतिचिद्विनान्यस्मिन् स्थले निवसन्ति यात्राकृत्यं च साधयन्ति ।
भगवतो रामचन्द्रस्य निवासेन पावितैषा भूमिः । तपोवने
सीतालक्ष्मणाभ्यां समेतः स दाशरथिर्यान्यलौकिकानि चेष्टितानि
कृतवांस्तेषां साक्षीभूतानि विविधानि स्थलानि दृश्यन्तेऽन्न ।
भगवत्या गोदावर्या शुचीकृतोऽयं भूप्रदेशः । पुरा किल श्रीशङ्करं
तपसा भृशमतोषयत् तपोनिधिर्गौतमः । तदा ‘वरं वृणु’ इति
त्रिनेत्रेणादिष्टः स मुनिरयाच्वत । ‘हे कैलासपतेऽस्मान् दक्षिणा-
पथवासिनो जनान् पावयितुं प्रहिणु स्वधुर्नीं भागीरथीम् । तेन
हि सफलं भविष्यत्यस्माकं जीवितम्’ इति । अनया प्रार्थनया
प्रीतः प्रभुः पावतीशः क्षेत्रवरे श्यम्बके गिरिशिखरे व्यसृजद्
गङ्गाम् । तस्मात्स्थानात्पूर्ववाहिनी निम्नगेयं गोदावरी प्रस्त्रवति
महता वेगेन नासिकं प्रति । अत्र पुनर्दक्षिणां दिशं सा परिवर्तते ।
तेन नितान्तं पावनोऽसौ जलौघो मालिन्यं प्रमार्छि निकट-
वर्तिनाम् । विशेषतोऽधुना सिंहस्थे गुरौ पुण्यतरमेतत्तीर्थम् ।
तस्मादेतस्थलं प्रेक्षणीयं भवद्विरस्मिन्संवत्सरे । क्षेत्रस्थाः

क्षेत्रस्थान् सम्मानयन्तु दर्शनेन । 'सतां सद्गिः सङ्गः कथमपि
हि पुण्येन भवतु' इतीष्टपरिवर्तितं कविवचनं सत्यतां यात्विति
विज्ञापिः । इति शम् ।

भवदीयः

पञ्चवच्चां संस्कृतपाठशालायां } सन्तकुलोत्पन्नो दिवाकरः
शके १८४९ श्रावणसुदि २ यां शनौ । }

पत्रलेखनम्—गीर्वाणभाषायां पत्रलेखनस्य या परिपाठिः प्रसिद्धा तस्या
विशेषान् दर्शय ।

आत्रभावेन परिमुतं किमपि पत्रं स्वगुरवे प्रेषय । तस्मिन् स्वग्रामस्यस्य
कस्यचिन्महापुरुपस्य पराक्रमं वर्णय ।

पद-परीक्षणम्—पूतः—पावयितुम् - पुनीता - व्यसृजत् - धारयन्ती - सोत्क-
ष्टाः—प्रमार्दि—इत्यादीनां पदानां प्रक्रिया स्पष्टीक्रियताम् ।

अर्थसम्बन्धः—आभाणकस्योदाहरणं तस्यैवाङ्गेन प्रदर्शय ।

[आभाणकः]

[उदाहरणम्]

(१) यथा वीजं तथा वृक्षो यथा वृक्षस्था फलम् ।	() दारिद्र्यप्रस्तो दुर्जनत्रस्तोऽपि तुकारामः सर्वदा स्थिरचित्तोऽभवत् ।
--	---

(२) तेजसां न हि वयः समीक्ष्यते ।	() सर्वेभ्यः सङ्कटेभ्यः सखा श्रीकृष्णः पाण्डवानरक्षत् ।
------------------------------------	---

(३) स नाम जयिनां जयी जयति यो निजं मानसम् ।	() कुमारोऽप्यमिमन्युः कौरवाणां चक्रव्यूहं प्राविशत् ।
--	---

(४) मन्दायन्ते न खलु सुहदामभ्युपेतार्थकृत्याः ।	() लवकुशयोः पराक्रमो रामसद्श एवासीत्
---	--

अष्टात्रिंशः पाठः ।

दुर्योधन-भीमयोर्युद्धम् ।

—०४५३००—

भाग्यश्रिया विरहितो हतवन्धुवर्गो
 दुर्योधनोऽपि तनुपालनमात्रकार्यः ।
 द्वैपायनं हृदमुपेत्य निलीय तस्मिन्
 संस्तम्भिभताम्भसि भुजङ्गं इवावतस्थे ॥ १ ॥
 तत्राप्यदत्तावसराः प्रवृत्तिः
 ते पाण्डवास्तस्य कुतोऽप्यवाप्य ।
 जिधांसवः शीघ्रमनुपुतास्तं
 शत्रुं महान्तोऽपि न शेषयन्ति ॥ २ ॥
 ते वासुदेवप्रतिपन्नरक्षिम
 पञ्चैकमारुह्य रथं प्रयाताः ।
 द्विषन्तमप्राप्य तदीयमीषु-
 र्लक्ष्मापि संलक्षयितुं हृदान्ते ॥ ३ ॥
 जलोपसीम्नि द्विषतः पदानि
 दृष्ट्वा तमन्तर्जलसन्निविष्टम् ।
 सर्वेऽवजग्मुर्गदया च तानि
 निलोऽडयामास पयांसि भीमः ॥ ४ ॥
 अथाकुलग्राहगणः समन्तात्
 क्षुभ्यत्प्रवाहाप्नुतसैकतान्तः ।
 स मन्दरान्दोलितसिंधुलीलां
 हृदो गदात्रिद्वजलः प्रपेदे ॥ ५ ॥
 यन्नोदत्तिष्ठत् पयसस्तथापि
 दुर्योधनस्तद्वि तुदन्तीव ।

वाचाम्बुवाहच्चनिर्धीरयैनं
 युधिष्ठिरोऽमत्सर्यदेवमुच्चैः ॥ ६ ॥
 धिगस्तु दुर्योधन तेऽभिमानं
 त्यक्तवा तदैश्वर्यमयुध्यमानः ।
 प्रच्छादितात्मा निवसन्ननार्य
 जिर्जीविषेर्यत् क्षपितस्वर्वर्गः ॥ ७ ॥
 विहाय लक्ष्मीं वहु मन्यसे किं
 हदाम्बुगम्भे वसार्ति जघन्याम् ।
 विनाश्य वा वल्गु यशःशरीरं
 जुगुप्सितं भौतिक-पिण्डमात्रम् ॥ ८ ॥
 न लड्डुनं वैरकृतं सहन्ते
 जेतुं यथाशक्ति यतन्त एव ।
 अन्तं च वीरा युधि कामयन्ते
 शत्रौ वलीयस्यपि मानवन्तः ॥ ९ ॥
 एते वयं पञ्च जिर्जीवस्त्वा-
 मतस्त्वमुत्तिष्ठ, लभस्व युद्धे ।
 निहत्य शत्रूनिह वाधिपत्यं
 वीरोचितां प्रेत्य गर्ति हतो वा ॥ १० ॥
 किं भूयसोक्तेन गृहण शस्त्रं
 युध्यस्व केनापि निजेच्छया नः ।
 हन्याश्च यद्येकतरं कृती त्वं
 जीवन् पुनर्भुद्ध्व सुखेन राज्यम् ॥ ११ ॥
 वाक्सायक्रेवमर्तीव विद्धः
 सुयोधनो मानधनो विजेत्रा ।
 तोत्रादितो नाग इवासहिष्णु-
 हृदान्तरादाविरभूद् गदाभृत् ॥ १२ ॥

दिक्पालकल्पैरनुजैश्चतुर्भि-
 रन्वीयमानं हरिणा च साक्षात् ।
 शर्वोपमं तं नृपतिं ददर्श
 दुर्योधिनो मन्युनिरस्तधैर्यः ॥ १३ ॥
 स तिर्यगालोक्य पृथातनूजान्
 भोगीव निश्वस्य वृथाभिमानी ।
 शिरो महाभोगनिभं विधुन्वन्
 वचोविषं दुःसहमुज्जगार ॥ १४ ॥
 लिप्से न राज्यं न जिजीविषामि
 परन्तु वैरप्रतियातनाय ।
 दुःशासनस्य द्विषतायमादौ
 योत्स्ये यथाशक्ति वृकोदरेण ॥ १५ ॥
 निगद्य वाक्यं सविकत्थमित्थं
 गदामथोद्भूय तरुप्रमाणाम् ।
 करं समास्फाल्य करीव योद्भुं
 भेजे तटं जीवितनिर्व्यपेक्षः ॥ १६ ॥
 मयैव युद्धं प्रथमं तवास्तु
 सम्प्राप्तमेतच्चरमं च विद्धि ।
 इति व्रुवन्नाप धृतायुधस्तं
 वृकोदरः काल इवात्तदण्डः ॥ १७ ॥
 शूर्णद्वदं संवद्वृतेऽथ दीर्घं
 युद्धं तयोर्ध्योरमुदग्रवाहोः ।
 अन्योन्यमुत्पीडयतोः सवेगं
 प्रमत्तयोर्वारणयोर्द्वयोर्वा ॥ १८ ॥
 मुहुस्तयोः पार्पितलाभिघातैः
 सवृक्षशैला श्वितिराप कम्पम् ।

दिशां मुखेष्वप्यवगुण्ठनानि
रजांसि तेनुभृशमुत्थितानि ॥ १९ ॥
अथान्तरे यादवदत्तसंज्ञां
तितीर्षुणा पूर्वकृतां प्रतिज्ञाम् ।
भीमेन गुर्व्या गदया सराव्दं
भग्नोरुरुव्या निपपात वैरी ॥ २० ॥
गदाहृतं तञ्च विसञ्ज्ञमेव
पदा सरोषं शिरसि स्पृशन्तम् ।
निवारयन् द्रागनुजं भुजाभ्या—
मारोपयद् यानमजातशत्रुः ॥ २१ ॥

[पाण्डवविजये]

प्रश्ना:—कुन्त निलीनो दुर्योधनः ? किमर्थम् ? केऽगच्छन् मार्गयितुं तम् ?
तत्र किमकरोद्धीमः ? केन वहिरागतो दुर्योधनः ? केन सह सोऽयुध्यत ?
कथं पतितो दुर्योधनः ?

परीक्षणम्—को रसः प्रथानोऽस्मिन्काव्ये ? के श्लोका रम्यतमाः सन्ति ?
तदपि कस्मात्कारणात् ?

पश्यमे दशमे नवदशे च श्लोके कानि कानि पदानि बहुशो दृश्यन्ते ?
तेषां पठनेन को भावो मनस्युद्घवति ?

स्वभाववर्णनम्—कीदृशः स्वभावो भीमस्यात्र दृश्यते ? दुर्योधनस्य
के गुणा दोषात्र सूचिताः कविना ? कथंभूतः पुनर्युधिष्ठिरः ? कस्य
साहाय्येन विजयिनः पाण्डवा अभवन् ? केन कारणेनैवमनुरक्षः
स पाण्डवेषु ? केनोपमितौ तौ योद्धारौ कविना ?

स्थाने स्थाने केनोपमितो दुर्योधनः ? (१-१२-१४-१६)

सुभाषितानि—‘शत्रुं महान्तोऽपि न शेषयन्ति’ ।—एतादशानि कतिचित्
सुभाषितानि कथय ।

समाप्ताः—अव्ययीभावस्य बहुव्रीहेश्वोदाहरणानि प्रदर्शय ।

सङ्कीर्ण-पद्मानि ।

विद्या — अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥ १ ॥

श्रियः प्रदुर्घे विपदो रुद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमार्थिः ।

संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि वृद्धिः किल कामधेनुः ॥ २ ॥

द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।

सुभाषितरसं दृष्टा सुधा भीता दिवं गता ॥ ३ ॥

खिञ्चं चापि सुभाषितेन रमते स्त्रीयं मनः सर्वदा

श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्बान्धति ।

अज्ञानज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्

कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥

नायं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्या-

न्नं क्षीयते वहुजनैर्नितरां निपीतः ।

जाड्यं निहन्ति रुचिमेति करोति तृष्णि

नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ ५ ॥

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न आतृभाज्यं न च भारकारि ।

व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनात् प्रधानम् ॥ ६ ॥

मतिरेव वलाद्ग्रीयसी यदभावे करिणामियं दशा ।

इति घोण्यतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः षण्ठ् ॥ ७ ॥

सज्जनाः—अहो किमपि चित्राणि चरित्राणि महात्मनाम् ।

धनं तृणाय मन्यन्ते तद्द्रेण नमन्त्यपि ॥ ८ ॥

नारिकेलसमाकारा दश्यन्ते ऽपि हि सज्जनाः ।

अन्ये वदरिकाकारा वहिरेव मनोहराः ॥ ९ ॥

यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।

चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता ॥ १० ॥

मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्वात्मनाम् ।
 मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ११ ॥
 अपेक्षन्ते न च स्त्रेहं न पात्रं न दशान्तरम् ।
 सदा लोकहिते युक्ता रत्नदीपा इवोत्तमाः ॥ १२ ॥
 शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
 नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ १३ ॥
 किं मधुना किं विधुना किं सुधया किं वसुधयाखिलया ।
 यदि हृदयहारिचरितः पुरुषः पुनरेति नयनयोरयनम् ॥ १४ ॥
 सज्जनस्य हृदयं नवनीतं यद्वदन्ति क्वयस्तदलीकम् ।
 अन्यदेहविलसत्परितापात् सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥ १५ ॥
 शुद्धः स एव कुलजश्च स एव धीरः
 श्लाघ्यो विपत्स्वपि न मुच्छति यः स्वभावम् ।
 तसं यथा दिनकरस्य मरीचिजाले
 देहं त्यजेदपि हिमं न तु शीतलत्वम् ॥ १६ ॥
 कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषाभैः करैः
 कस्माद्वा जलवारयैव धरणीं धाराधरः सिञ्चति ।
 आमं आममयं च नन्दयति वा कस्मात्त्रिलोको रविः
 साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ १७ ॥
 दुर्जनाः—तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकाया विषं शिरः ।
 वृश्चिकस्य विषं पुच्छं सर्वाङ्गे दुर्जनो विषम् ॥ १८ ॥
 खलानां धनुषां चापि सद्रंशजनुपामपि ।
 गुणलाभो भवेदाशु परहन्त्रेदकारकः ॥ १९ ॥
 वहुनिष्कपटद्रोही वहुधान्योपघातकः ।
 रन्ध्रान्वेषी च सर्वत्र दूषको मूषको यथा ॥ २० ॥
 अन्यस्य लगति कर्णे जीवितमन्यस्य हरति वाण इव ।
 हृदयं दुनोति पिशुनः कण्टक इव पादलम्बोऽपि ॥ २१ ॥

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतद् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ २२ ॥

संवर्धितोऽपि भुजगः पयसा न वशः
स्वान्यालकानपि निहन्ति वलेन सिंहः ।
दुष्टः परैरूपकृतस्तदनिष्टकारी
विश्वासलेश इह नैव वुधैर्विधेयः ॥ २३ ॥

धीराः— कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्घम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेनाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ २४ ॥
रत्नैर्महाहैस्तुपुर्न देवा न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
मुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ २५ ॥

भुजे विशाले विमलेऽसिपत्रे कोऽन्यस्य तेजस्विकथां सहेत ।
गतासुरप्याहवसीम्नि वीरो द्विधा विधत्ते रविमण्डलं यः ॥ २६ ॥

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद्वानखलाद्बुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृणां छिनत्यात्मनः ॥ २७ ॥

वहिं शीतयितुं हिमं ज्वलयितुं वातं निरोद्धुं पयो
मूर्तं व्योम विधानुमुक्तमयितुं नेतुं नर्ति वा महीम् ।
उद्धतुं किल भूभृतः स्थलयितुं सिन्युं च सम्भाव्यते
शक्तिर्यस्य जनैः स एव नृपतिः शेषाः परं पार्थिवाः ॥ २८ ॥

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते
स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरथ्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाम्नेयग्रावा लिङुन द्वच तेजांसि वमति ॥ २९ ॥

सिंहः शिशुरपि निरुद्धति सद्मलिनकपोलभित्तिपु गजेषु ।

प्रकृतिरियं सत्त्वं तां च चलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३० ॥

हस्ती स्थूलतनुः स चाह्न्कुरावशः किं हस्तिमात्राह्न्कुशो
वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः किं शैलमात्रः पविः ।
दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः
तेजो यस्य विराजते स बल्वान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ ३१ ॥

अर्यानामीशिष्ये त्वं वयमपि च गिरामीश्महे यावदित्यं
शूरस्त्वं वाददर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।
सेवन्ते त्वां धनाद्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
मरयप्यास्था न चेत्तत्वयि मम सुतरामेष राजन्यातोऽस्मि ॥ ३२ ॥

स्वभावः—विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ ३३ ॥

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ ३४ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बल्वतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ३५ ॥

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवते
हंसः सेवति पश्चिनीं विकसितां गृध्रः श्मशानस्थलीम् ।
साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि नीचं जनं
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ ३६ ॥

चाणी—वाञ्छाधुर्याच्चान्यदस्ति प्रियत्वं वाक्यारुद्योपकारोऽपि नेष्टः ।

किं तद्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ॥ ३७ ॥

कामान् दुग्धे विप्रकर्पत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥ ३८ ॥

तथं पथं सहेतु प्रियमितमृदुलं सारवदैन्यहीनं
साभिप्रायं दुरापं सविनयमशठं चित्रमलगाक्षरं च ।

वह्यं कोपशून्यं स्मितयुतघनदाक्षिण्यसन्देहहीनं
वाक्यं व्याप्रसङ्गः परिपदि समये सप्रमेयाप्रमत्तम् ॥ ३९ ॥

सत्सङ्गतिः—महाजनस्य संसर्गः कस्य नोच्छतिकारकः ।
पञ्चपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलत्रियम् ॥ ४० ॥

कीटोऽपि सुमनसः सङ्गादारोहति सतां शिरः ।
 अस्मापि याति देवत्वं महान्धिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥
 कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामयुक् कामितमेव दोग्धि ।
 चिन्तासणिश्चिन्तितमेव दत्ते सतां तु सङ्गः सकलं प्रसूते ॥ ४२ ॥

असज्जनः सज्जनसङ्गिसङ्गात् करोति दुःसाध्यमपीह साध्यम् ।
पुण्पाश्रयात् शम्भुशिरोऽधिरूढा पिपीलिका चुम्बति चन्द्रविम्बम् ॥ ४३ ॥

गङ्गेवाघविनाशिनी जनसनः सन्तोषसञ्चन्द्रिका
तीर्थ्यांशोरपि सब्रभेव जगदज्ञानान्धकारापहा ।
छायेवास्तिलतापनाशनकरी स्वर्धेनुवत्कामदा
पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभिः सत्सङ्गतिर्दुर्लभा ॥ ४४ ॥

त्रुदिं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमासुञ्जति
श्रेयः पलुवयत्यघानि दल्ल्यत्युन्मील्यत्युञ्जतिम् ।
विज्ञानं परिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं
किं किं नारभते हरेरिव कथाजर्यं सतां सङ्गतम् ॥ ४५ ॥

चित्रश्लोकः—पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः ।

चलते वायुवेगेन पदमैकं न गच्छति ॥ ४६ ॥ (१)

कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिव्हा न च सर्पिणी ।

पञ्चश्रीं न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः ॥ ४७ ॥ (२)

वृक्षाग्रबासी न च पक्षिराजद्विनेत्रधारी न च शङ्करोऽयम् ।

त्वर्गवस्त्रधारी न च सिद्धयोगी जलं च विश्रन्त घटो न मैघः ॥४८॥ (३)

सर्वस्वापहरो न तस्करगणो रक्षो न रक्षाशनः
 सपें नैव विलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ।
 अन्तर्धानपदुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत-
 स्तीक्ष्णास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिताः ॥ ४९ ॥ (१)
 कुमारसंभवं दृष्ट्वा रघुवंशे मनोऽदधात् ।
 राक्षसानां कुलश्रेष्ठो रामो राजीवलोचनः ॥ ५० ॥ (२)
 तातेन कथितं पुत्र लेखं लिख ममाज्ञया ।
 न तेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ॥ ५१ ॥ (३)
 द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्रेहे नित्यमव्ययीभावः ।
 तत्पुरुष कर्म धारय येनाहं स्यां वहुव्रीहिः ॥ ५२ ॥ (४)
 लम्बोदर तव चरणावादरतो यो न पूजयति ।
 स भवति विश्वामित्रो दुर्वासा गोतमश्रेति ॥ ५३ ॥ (५)
 विराटनगरे राजन् कीचकादुपकीचकम् ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ ५४ ॥ (६)
 अम्लानपङ्कजा माला कण्ठे रामस्य सीतया ।
 मुथा बुधा अमन्त्यन्त्र प्रत्यक्षेपि क्रियापदे ॥ ५५ ॥ (७)
 सन्ध्यावन्दनवेलायां तडागान्ते द्विजोत्तमैः ।
 अत्र क्रियापदं गुप्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ ५६ ॥ (८)
 अङ्गवस्त्रसुवर्णानि रक्षानि विविधानि च ।
 व्राह्मणेभ्यो नदीतीरे ददाति व्रज सत्वरम् ॥ ५७ ॥ (९)

(१) मत्कुणः (२) राक्षसानां कुमारसंभवं नाम पृथिवीपीडनं दृष्ट्वा...इत्यन्वयः ।
 (३) न तेन—नतेन । (४) द्वन्द्वः—ब्रीपुरुषौ । द्विगुः—द्वौ गावौ यस्य । अव्ययी-
 भावः—न व्ययः । तत्पुरुष—तस्मात् हे पुरुष । वहुव्रीहिः—वहुधान्यविशिष्टः ।
 (५) विश्वस्य आमित्रो नाम शत्रुः । दुर्वासा नाम मलिनवस्त्रः । गोतमो नाम
 पशुः । (६) विः नाम पक्षी । आट नाम अश्रमत् । (७) ‘प्रत्यक्षेपि’ नाम
 क्षिप्ता । (८) द्विजोत्तम ऐः नाम आगच्छ । (९) हे व्राह्मण इभ्यः नाम
 धनिकः ददाति इति कर्तृपदं गुप्तम् ।

एहि हे रमणि पश्य कौतुकं धूलिधूसरतनुं दिगम्बरम् ।
सापि तद्वदनपङ्कजं पपौ भ्रातरुक्षमपि किं न बुध्यते ॥ ५८ ॥ (१)

सीमन्तिनीयु का शान्ता राजा कोऽभूद्गुणोत्तमः ।
विद्वन्निः का सदा वन्दा अत्रैवोक्तं न बुध्यते ॥ ५९ ॥ (२)
भोजनान्ते च किं पेयं जयन्तः कस्य व सुतः ।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं तत्रं शक्तस्य दुर्लभम् ॥ ६० ॥

कं संजघान कृष्णः का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
के दारपोषणताः कं वलवन्तं न वाधते शीतम् ॥ ६१ ॥ (३)
का पण्डुपत्नी गृहभूपणं किं को रामशत्रुः किमगस्तिजन्म ।
कः सूर्यपुत्रो विपरीतपृथ्वा कुन्ती सुतो रावणकुरुभकर्णाः ॥ ६२ ॥

सामान्यनीतिः—ऋणशेषश्चाम्निशेषः शत्रुशेषस्तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ॥ ६३ ॥
आत्मबुद्धिः सुखायैव गुरुबुद्धिर्विशेषतः ।
परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयावहा ॥ ६४ ॥
द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राङ् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हतः ॥ ६५ ॥
यनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ ६६ ॥
जननी जन्मभूमिश्च जान्हवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च पूजिताः ॥ ६७ ॥
भारतः पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमो रसः ।
दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो ग्रहः ॥ ६८ ॥

(१) कौ नाम् भूमौ । तुकं नाम वालकम् । (२) चरणस्य आद्यान्ताक्षरयोः
मेलनेन उत्तरपू—सीता—रामः—विद्या । (३) चरणाद्यपदयोः संयोगेन प्रश्रस्य उत्तरं
लभ्यते । कंसं—काशी—केदार—कंवलवन्तम् ।

मनो मधुकरो मेघो मानिनी मदनो मरुत् ।
 मा मदो मर्कटो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः ॥ ६९ ॥
 अस्त्रदानात्परं दानं विद्यादानमतः परम् ।
 अस्त्रेन क्षणिका तृस्तिर्यावज्जीवं च विद्यया ॥ ७० ॥
 यःपठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपासयति ।
 तस्य दिवाकरकिरणीर्नलिनीदलभिव विकास्यते बुद्धिः ॥ ७१ ॥
 पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
 सन्तः परीक्ष्यान्यतरङ्गजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ७२ ॥
 किं वाससा तत्र विचारणीयं वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ।
 पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥ ७३ ॥
 दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शास्यं सदा दुर्जने
 प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
 शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता ।
 ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ ७४ ॥

द्वितीयो गणः (अदादिः)

या—to go—(परस्मैपदम्)—‘आ’ कारान्तः सर्वे धात्रः ।

वर्तमानकालः (लट्)*

भूतकालः (लड्)

प्र. पु. यामि यावः यामः

अयाम् अयाव आयाम

द्वि. पु. यासि याथः याथ

अया: अयातम् अयात

तृ. पु. याति यातः यान्ति
आज्ञार्थः (लोट्)

अयात् अयाताम् आयान्-अयुः
विध्यर्थः (लिड्)

प्र. पु. यानि याव याम

यायाम् यायाव यायाम

द्वि. पु. याहि यातम् यात

याया: यायातम् यायात

तृ. पु. यातु याताम् यान्तु

यायात् यायाताम् यायुः

[ख्या (to tell)—दा (to cut)—रा (to protect)—भा (to shine—
to feel)—मा (to measure)—वा (to blow)—स्ना (to bathe)]

Terminations (प्रत्यय)

वर्तमानकालः (लट्)

भूतकालः (लड्)

(परस्मैपद) (आत्मनेपद)

(परस्मैपद) (आत्मनेपद)

मि वस् मस् ए वहे महे

अम् व म इ वहि महि

सि थस् थ से आथे ध्वे

स् तम् त थास् आथाम् ध्वम्

ति तस् अन्ति ते आने अते

त ताम् अन् त आताम् अत

आज्ञार्थः (लोट्)

विध्यर्थः (लिड्)

(प. प.) (आ.)

(प. प.) (आ. प.)

आनि आव आम् ऐ आवहै आमहै

याम् याव याम ईय ईवहि ईमहि

हि तम् त स्व आथाम् ध्वम्

या: यातम् यात ईथा: ईयायाम् ईध्वम्

तु ताम् अन्तु ताम् आताम् अताम्

यात् याताम् युः ईत ईयाताम् ईरन्

All the other roots of this conjugation are irregular.
There is no special conjugational sign here.

[The terminations in bold type are strong (पित्) and those in small type are weak (अपित्). Note the changes that take place, when they are applied to the different roots. Observe these terminations as distinguished from those in the First Reader.]

इ to go—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु.	एमि	इवः	इमः
द्वि. पु.	एषि	इथः	इथ
तृ. पु.	एति	इतः	यन्ति

भूतकालः

आयम्	ऐव	ऐम
ऐः	ऐतम्	ऐत
ऐत्	ऐताम्	आयन्

आज्ञार्थः

प्र. पु.	अयानि	अयाव	अयाम
द्वि. पु.	इहि	इतम्	इत
तृ. पु.	एतु	इताम्	यन्तु

विद्ययः

इयाम्	इयाव	इयाम
इयाः	इयातम्	इयात
इयात्	इयाताम्	इयुः

अधि+इ—to study—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु.	अधीये	अधीवहे	अधीमहे
द्वि. पु.	अधीये	अधीयाये	अधीध्वे
तृ. पु.	अधीते	अधीयाते	अधीयते

भूतकालः

अध्यैयि	अध्यैवहि	अध्यमहि
अध्यैयाः	अध्यैयाथाम्	अध्यैवम्
अध्यैत	अध्यैयाताम्	अध्यैयत

आज्ञार्थः

प्र. पु.	अध्यैय	अध्ययावहै	अध्ययामहै
द्वि. पु.	अधीप्व	अधीयाथाम्	अधीध्वम्
तृ. पु.	अधीताम्	अधीयाताम्	अधीय-

ताम्

विद्यर्थः

अधीयीय	अधीयीवहि	अधीयीमहि
अधीयीथाः	अधीयीयाथाम्	अधीयी-

ध्वम्

अधीयीत अधीयीयाताम् अधीयीरन्

शी—to lie down—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु.	शये	शेवहे	शेमहे
द्वि. पु.	शेषे	शयाथे	शेष्वे
तृ. पु.	शेते	शयाते	शेषते

भूतकालः

अशयि	अशेवहि	अशेमहि
अशेयाः	अशयाथाम्	अशेवम्
अशेत	अशयाताम्	अशेरत

आज्ञार्थः

प्र. पु.	शये	शयावहे	शयामहे	शयीय	शयीवहि	शयीमहि
द्वि. पु.	शेषव	शयायाम्	शेष्वम्	शयीथा:	शयीयायाम्	शयीष्वम्
तृ. पु.	शेताम्	शयाताम्	शेषताम्	शयीत	शयीयाताम्	शयीरत्

[शी becomes शे before all terminations. शी+ए=रो+ए=शय्+ए=शये । शी+अते=रो+अते=रोर+अते=रोरते ।]

तु—† to praise (परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु.	{ स्तौमि	{ तुवः	{ तुमः
	{ स्तवीमि	{ तुवीवः	{ तुवीमः
द्वि. पु.	{ स्तौषि	{ तुयः	{ तुथ
	{ स्तवीषि	{ तुवीयः	{ तुवीथ
तृ. पु.	{ स्तौति	{ तुतः	{ तुवन्ति
	{ स्तवीति	{ तुवीतः	

आज्ञार्थः

प्र. पु.	स्तवानि	स्तवाव	स्तवाम
द्वि. पु.	{ स्तुहि	{ स्तुतम्	{ स्तुत
	{ स्तुवीहि	{ स्तुवीतम्	{ स्तुवीत
तृ. पु.	{ स्तौतु	{ स्तुताम्	स्तुवन्तु
	{ स्तवीतु	{ स्तुवीताम्	

विध्यर्थः

शयीय	शयीवहि	शयीमहि
शयीथा:	शयीयायाम्	शयीष्वम्
शयीत	शयीयाताम्	शयीरत्

भूतकालः

अस्तुवम्	{ अस्तुव	{ अस्तुम्
	{ अस्तुवीव	{ अस्तवीम्
{ अस्ताः	{ अस्तुतम्	{ अस्तुत
{ अस्तवीः	{ अस्तुवीतम्	{ अस्तुवीत
{ अस्तौत्	{ अस्तुताम्	{ अस्तुवन्
{ अस्तवीत्	{ अस्तुवीताम्	

विध्यर्थः

{ तुयाम्	{ तुयाव	{ तुयाम्
{ तुवीयाम्	{ तुवीयाव	{ तुवीयाम्
{ तुयाः	{ तुयातम्	{ तुयात
{ तुवीयाः	{ तुवीयातम्	{ तुवीयात
{ तुयात्	{ तुयाताम्	{ तुयः
{ तुवीयात्	{ तुवीयाताम्	{ तुवीयुः

[स्तु+मि=स्तौ+मि=स्तौमि । स्तु+मि=स्तो+ई+मि=स्तव्+ई+मि=स्तवीमि]

[स्तु+मः=स्तुमः । स्तु+म=स्तु+ई+मः=स्तुव्+ई+मः=स्तुवीमः]

† ई is optionally added to स्तु before terminations beginning with a consonant.

तु इ is conjugated just like एः; ई and तु have all forms like the first forms of स्तु and do not take the optional ई.

स्तु—to praise—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. स्तुवे { स्तुवहे { स्तुमहे
स्तुवीवहे { स्तुवीमहे

द्वि. पु. { स्तुवे { स्तुध्वे
स्तुवीवे स्तुवाथे { स्तुवीध्वे

तृ. पु. { स्तुते { स्तुवाते स्तुवते
स्तुवीते

आज्ञार्थः

प्र. पु. स्तवै स्तवावहे स्तवामहे

द्वि. पु. { स्तुध्व { स्तुध्वम्
स्तुवीध्व स्तुवाथाम् { स्तुवी-
ध्वम्

तृ. पु. { स्तुताम्
स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम्

भूतकालः

अस्तुवि { अस्तुवहि { अस्तुमहि
अस्तुवीवहि { अस्तुवीमहि
{ अस्तुथाः अस्तुवाथाम् { अस्तुध्वम्
{ अस्तुवीथाः अस्तुवीताम् { अस्तुवी-
ध्वम्

{ अस्तुत अस्तुवाताम् अस्तुवत
{ अस्तुवीत

विधर्थः

स्तुवीय स्तुवीवहि स्तुवीमहि
स्तुवीथाः स्तुवीयाथाम् स्तुवीध्वम्
स्तुवीत स्तुवीयाताम् स्तुवीरन्

ब्रू—to speak—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः

द्वि. पु. { ब्रवीषि { ब्रूथः { ब्रूथ
आत्थ { आहथुः { आहथुः

तृ. पु. { ब्रवीति { ब्रूतः { ब्रुवन्ति
आह { आहतुः { आहुः

भूतकालः

अब्रवम् अब्रूव अब्रूम

अब्रवीः अब्रूतम् अब्रूत

अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रूवन्

[ब्रू + मि = ब्रो + ई + मि = ब्रव् + ई + मि = ब्रवीमि ।]

[अ + ब्रू + अन् = अ + ब्रुव् + अन् = अब्रूवन्]

आज्ञार्थः

प्र. पु. ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम

द्वि. पु. ब्रूहि ब्रूतम् ब्रूत

तृ. पु. ब्रवीतु ब्रूताम् ब्रुवन्तु

विधर्थः

ब्रूयाम् ब्रूयाव ब्रूयाम

ब्रूयाः ब्रूयातम् ब्रूयात

ब्रूयात् ब्रूयाताम् ब्रूयुः

ब्रू—to speak—† (आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. ब्रुवे	ब्रूवहे	ब्रूमहे	अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि
द्वि. पु. ब्रूये	ब्रुवाये	ब्रूध्वे	अब्रूथा:	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्
तृ. पु. ब्रूते	ब्रुवाते	ब्रूवते	अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत
					विद्यर्थः
प्र. पु. ब्रवै	ब्रवावहे	ब्रवामहे	ब्रुवीय	ब्रुवीवहि	ब्रुवीमहि
द्वि. पु. ब्रूप्व	ब्रुवायाम्	ब्रूध्वम्	ब्रुवीथा:	ब्रुवीयाथाम्	ब्रुवीध्वम्
तृ. पु. ब्रूताम्	ब्रुवाताम्	ब्रुवताम्	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीत्

अस्—to be—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. अस्मि	स्वः	स्मः	आसम्	आस्व	आस्म
द्वि. पु. असि	स्थः	स्थ	आसीः	आस्तम्	आस्त
तृ. पु. अस्ति	स्तः	सन्ति	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
					विद्यर्थः
प्र. पु. असानि	असाव	असाम	स्याम्	स्याव	स्याम
द्वि. पु. एधि	स्तम्	स्त	स्याः	स्यातम्	स्यात
तृ. पु. अस्तु	स्ताम्	सन्तु	स्यात्	स्याताम्	स्तुः

अस्—to be—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. हे	स्वहे	स्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि. पु. से	साथे	ध्वे	आस्था:	आसाथाम्	आध्वम्
तृ. पु. स्ते	साते	सते	आस्त	आसाताम्	आसत
					विद्यर्थः
प्र. पु. अस्मै	असावहे	असामहे	सीय	सीवहि	सीमहि
द्वि. पु. स्व	साथाम्	ध्वम्	सीथा:	सीयाथाम्	सीध्वम्
तृ. पु. स्ताम्	साताम्	सताम्	सीत	सीयाताम्	सीत्

† सू—(Atm) to give birth to—is conjugated like ब्रू—(Atmane-pada) except Imperative 1st person (सुवै—सुवावहे—सुवामहे).

[This root is very irregular.]

अस्—to sit—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. आसे आस्वहे आस्महे
द्वि. पु. आस्से आसाथे आध्वे
तृ. पु. आस्ते आसाते आसते

आज्ञार्थः

प्र. पु. आसै आसावहे आसामहे
द्वि. पु. आस्त्व आसाथाम् आध्वम्
तृ. पु. आस्ताम् आसाताम् आसताम्

अद्—to eat—(परस्मैपदम्)

भूतकालः

आसि आस्वहि आस्महि
आस्थाः आसाथाम् आध्वम्

आस्त आसाताम् आसत

विध्यर्थः

आसीय आसीवहि आसीमहि
आसीथाः आसीयाथाम् आसीध्वम्
आसीत आसीयाताम् आसीरन्

वर्तमानकालः

प्र. पु. अद्धि अद्वः अद्घः
द्वि. पु. अत्सि अत्थः अत्थ
तृ. पु. अत्ति अत्तः अदन्ति

आज्ञार्थः

प्र. पु. अदानि अदाव अदाम
द्वि. पु. अद्वि अत्तम् अत्त
तृ. तृ. अत्तु अत्ताम् अदन्तु

भूतकालः

आदम् आद्र आद्ग
आदः आत्तम् आत्त
आदत् आत्ताम् आदन्

विध्यर्थः

अद्याम् अद्याव अद्याम
अद्याः अद्यातम् अद्यात
अद्यात् अद्याताम् अद्युः

† श्वस्—to breathe—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. श्वसिमि श्वसिवः श्वसिमः

द्वि. पु. श्वसिषि श्वसिथः श्वसिय

तृ. पु. श्वसिति श्वसितः श्वसन्ति

भूतकालः

अश्वसम् अश्वसिव अश्वसिम

{ अश्वसः अश्वसितम् अश्वसित
{ अश्वसीः अश्वसिताम् अश्वसन्
{ अश्वसत्
{ अश्वसीत्

+ In like manner are conjugated स्वप् (to sleep), अन् (to breathe) and जश् (to eat); the 3rd per. plural termination loses its न् when applied to जश्— (जश्ति—अजशुः—जश्तु)

आज्ञार्थः

विद्यर्थः

प्र. पु. श्वसानि	श्वसाव	श्वसाम्	श्वस्याम्	श्वस्याव	श्वस्याम्
द्वि. पु. श्वसिहि	श्वसितम्	श्वसित	श्वस्याः	श्वस्यातम्	श्वस्यात्
तृ. पु. श्वसितु	श्वसिताम्	श्वसन्तु	श्वस्यात्	श्वस्याताम्	श्वस्युः

स्ल—*to weep—(परस्मैपदम्)*

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. रोदिमि	रुदिवः	रुदिमः	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
द्वि. पु. रोदिषि	रुदिथः	रुदिय	{ अरोदः: अरोदीः	अरुदितम्	अरुदित
तृ. पु. रोदिति	रुदितः	रुदन्ति	{ अरोदत् अरोदीत्	अरुदिताम्	अरुदन्

आज्ञार्थः

विद्यर्थः

प्र. पु. रोदानि	रोदाव	रोदाम्	रुद्याम्	रुद्याव	रुद्याम्
द्वि. पु. रुदिहि	रुदितम्	रुदित	रुद्याः	रुद्यातम्	रुद्यात्
तृ. पु. रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु	रुद्यात्	रुद्याताम्	रुद्युः

† ईड—*to praise—(आत्मनेपदम्)*

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. ईडे	ईडवहे	ईडमहे	ऐडि	ऐडवहि	ऐडमहि
द्वि. पु. ईडिषे	ईडाये	ईडिष्वे	ऐट्ठः	ऐडायाम्	ऐड्डवम्
तृ. पु. ईटे	ईडाते	ईडते	एट्	ऐडाताम्	ऐडत

आज्ञार्थः

विद्यर्थः

प्र. पु. ईडे	ईडावहे	ईडामहे	ईडीय	ईडीवहि	ईडीमहि
द्वि. पु. ईडिष्व	ईडायाम्	ईडिष्वम्	ईडीयाः	ईडीयाताम्	ईडीष्वम्
तृ. पु. ईटाम्	ईडाताम्	ईडताम्	ईडीत	ईडीयाताम्	ईडीरन्

† चक्षु to speak, ईर् to go or to shake and ईश् to rule, are conjugated in like manner.

लिहू—to lice—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. लेहि	लिहः	लिहः
द्वि. पु. लेक्षि	लीढः	लीढः
तृ. पु. लेढि	लीढः	लिहन्ति
आज्ञार्थः		
प्र. पु. लेहानि	लेहाव	लेहाम
द्वि. पु. लीढि	लीढम्	लीढ
तृ. पु. लेढु	लीढाम्	लीहन्तु

भूतकालः

अलेहम्	अलिहू	अलिह्य
अलेट्-इ	अलीढम्	अलीड
अलेट्-इ	अलीढाम्	अलिहन्
विध्यर्थः		
लिहाम्	लिहाव	लिहाम
लिहा:	लिहातम्	लिहात
लिहात्	लिहाताम्	लिहुः

लिहू—to lick—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. लिहे	लिह्वहे	लिह्वहे
द्वि. पु. लिक्षे	लिह्वये	लिह्वे
तृ. पु. लीढे	लिह्वाते	लिहते
आज्ञार्थः		
प्र. पु. लेहै	लेहावहै	लेहामहै
द्वि. पु. लिक्ष्य	लिहायाम्	लीढवम्
तृ. पु. लिढाम्	लिहाताम्	लिहताम्

भूतकालः

अलिहि	अलिह्वहि	अलिह्यहि
अलीढा:	अलिहायाम्	अलीडवम्
अलीढ	अलिहाताम्	अलिहत
विध्यर्थः		
लिहीय	लिहीवहि	लिहीमहि
लिहीथा:	लिहीयाथाम्	लिहीध्वम्
लिहीत	लिहीयाताम्	लिहीरन्

† दुहू—to milk—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. दोहि	दुहः	दुहः
द्वि. पु. धोक्षि	दुग्धः	दुग्ध
तृ. पु. दोग्धि	दुग्धः	दुहन्ति
आज्ञार्थः		
प्र. पु. दोहानि	दोहाव	दोहाम
द्वि. पु. दुग्धि	दुग्धम्	दुग्ध
तृ. पु. दोग्धु	दुग्धाम्	दुहन्तु

भूतकालः

अदोहम्	अदुहू	अदुह्य
अधोक्त्तग्	अदुग्धम्	अदुग्ध
अधोक्त्तग्	अदुग्धाम्	अदुहन्
विध्यर्थः		
दुखाम्	दुखाव	दुखाम
दुखा:	दुखातम्	दुखात
दुखात्	दुखाताम्	दुखुः

† दिह् to besmear and द्विष् to hate are conjugated like this.

दुह—*to milk—(आत्मनेपदम्)*

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. दुहे	दुह्नहे	दुह्नहे	अदुहि	अदुह्नहि	अदुह्नहि
द्वि. पु. धुक्षे	दुहाथे	दुग्धे	अदुग्धाः	अदुहाथाम्	अधुग्धम्
तृ. पु. दुग्धे	दुहाते	दुहते	अदुग्ध	अदुहाताम्	अदुहत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. दोहै	दोहावहै	दोहामहै	दुहीय	दुहीवहि	दुहीमहि
द्वि. पु. धुग्धम्	दुहाथाम्	धुग्धम्	दुही थः	दुहीयाथाम्	दुहीध्वम्
तृ. पु. दुग्धाम्	दुहाताम्	दुहताम्	दुहीत	दुहीयाताम्	दुहीरन्

हन्—*to kill—(परस्मैपदम्)*

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. हन्मि	हन्वः	हन्मः	अहनम्	अहन्व	अहन्म
द्वि. पु. हंसि	हथः	हथ	अहन्	अहतम्	अहत
तृ. पु. हन्ति	हतः	घन्ति	अहन्	अहताम्	अघन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. हनानि	हनाव	हनाम	हन्याम्	हन्याव	हन्याम
द्वि. पु. जहि	हतम्	हत	हन्याः	हन्यातम्	हन्यात
तृ. पु. हन्तु	हताम्	घन्तु	हन्यात्	हन्याताम्	हन्युः

हन्—*to kill—(आत्मनेपदम्)*

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. हन्मे	हन्वहे	हन्महे	अभिः	अहन्वहि	अहन्महि
द्वि. पु. हसे	घाथे	हृथे	अहथाः	अघाथाम्	अहध्वम्
तृ. पु. हते	घाते	घते	अहत	अघाताम्	अघत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. हनै	हनावहै	हनामहै	घीय	घीवहि	घीमहि
द्वि. पु. हस्व	घाथाम्	हृथम्	घीथाः	घीयाथाम्	घीध्वम्
तृ. पु. हताम्	घाताम्	घताम्	घीत	घीयाताम्	घीरन्

विद्—to know—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः
प्र. पु. वेणि-वेद विद्धः-विद्धि विद्धः-विद्धि	अवेदम्	अविद्धि	अविद्धि
द्वि. पु. वेत्सि-वेत्य वित्यः-विद्युः	अवे:-अवेत-द्	अवित्तम्	अवित्त
वित्य-विद्			
तृ. पु. वेत्ति-वेद वित्तः-विदतुः विद-	अवेत-द्	अवित्ताम्	अविदुः
न्ति-विदुः			
आज्ञार्थः			विध्यर्थः
प्र. पु. वेदानि वेदाव वेदाम	विद्याम्	विद्याव	विद्याम
द्वि. पु. विद्धि वित्तम् वित्त	विद्याः	विद्यात्म्	विद्यात
तृ. पु. वेत्तु वित्ताम् विदल्लु	विद्यात्	विद्याताम्	विद्युः

Or

विदांकरवाणि विदांकरवाव विदांकरवाम
 विदांकुरु विदांकुरुत्म् विदांकुरुत
 विदांकरोतु विदांकुरुताम् विदांकुर्वन्तु

वच्—to speak—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः
प्र. पु. वच्मि वच्वः वच्मः	अवचम्	अवच्व	अवच्म
द्वि. पु. वक्षि वक्थः वक्थ	अवकूग्	अवक्तम्	अवक्त
तृ. पु. वक्ति वक्तः —	अवकूग्	अवक्ताम्	अवचन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः
प्र. पु. वचानि वचाव वचाम	वच्याम्	वच्याव	वच्याम
द्वि. पु. वग्धि वक्तम् वक्त	वच्याः	वच्यात्म्	वच्यात
तृ. पु. वक्तु वक्ताम् वचल्लु	वच्यात्	वच्याताम्	वच्युः

चकास्—to shine—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः
प्र. पु. चकास्मि चकास्वः चकास्मः	अचकासम्	अचकास्व	अचकास्म
द्वि. पु. चकास्मि चकास्थः चकास्थ	{ अचकाः	अचकास्तम्	अचकास्त
तृ. पु. चकास्ति चकास्तः चकास्ति	अचकात-द्	अचकास्ताम्	अचकास्तुः

आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. चकासानि	चकासाव	चकासाम्	चकास्याम्	चकास्याव	चकास्याम्
द्वि. पु. चकाद्वि-धि	चकास्तम्	चकास्त	चकास्याः	चकास्यातम्	चकास्यात्
तृ. पु. चकास्तु	चकास्ताम्	चकास्तु	चकास्यात्	चकास्याताम्	चकास्युः
जागृ—to be awake—(परस्मैपदम्)					
वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. जागर्मि	जागृवः	जागृमः	अजागरम्	अजागृव	अजागृम्
द्वि. पु. जागर्णि	जागृथः	जागृथ	अजागः	अजागृतम्	अजागृत
तृ. पु. जागर्ति	जागृतः	जाग्रति	अजागः	अजागृताम्	अजागर्हः
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. जागराणि	जागराव	जागराम्	जागृयाम्	जागृयाव	जागृयाम्
द्वि. पु. जागृहि	जागृतम्	जागृत	जागृयाः	जागृयाताम्	जागृयात्
तृ. पु. जागर्तु	जागृताम्	जाग्रतु	जागृयात्	जागृयाताम्	जागृयुः
मृज्—to clear—(परस्मैपदम्)					
वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. मार्जिम्	मृज्वः	मृज्मः	अमार्जम्	अमृज्व	अमृज्म
द्वि. पु. मार्क्षिं	मृष्टः	मृष्ट	अमार्ट-ईं	अमृष्टम्	अमृष्ट
तृ. पु. मार्षिं	मृष्टः	{ मृजन्ति मार्जन्ति	अमार्ट-ईं	अमृष्टाम्	{ अमृजन् अमार्जन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. मार्जानि	मार्जाव	मार्जाम्	मृज्याम्	मृज्याव	मृज्याम्
द्वि. पु. मृडि	मृष्टम्	मृष्ट	मृज्याः	मृज्यातम्	मृज्यात्
तृ. पु. मार्दु	मृष्टाम्	{ मृजन्तु मार्जन्तु	मृजात्	मृज्याताम्	मृज्युः
शास्—to govern—(परस्मैपदम्)					
वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. शास्मि	शिष्वः	शिष्मः	अशासम्	अशिष्व	अशिस्म
द्वि. पु. शास्सि	शिष्टः	शिष्ट	{ अशा: अशात-इं	अशिष्टम्	अशिष्ट
तृ. पु. शास्ति	शिष्टः	शासति	अशात-इं	अशिष्टाम्	अशासुः

आज्ञार्थः

प्र. पु. शासनि शासाव शासाम्

द्वि. पु. शाधि शिष्टम् शिष्ट

तृ. पु. शास्तु शिष्टाम् शास्तु

आ+शास्—to wish—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. आशासे आशास्वहे आशास्महे

द्वि. पु. आशास्से आशास्सथे आशाध्वे

तृ. पु. आशास्ते आशास्ताते आशास्ते

आज्ञार्थः

प्र. पु. आशासै आशासावहै आशासामहै

द्वि. पु. आशास्व आशासाध्वाम्

आशाध्वम्

तृ. पु. आशास्ताम् आशासाताम्

आशास्ताम्

विद्यर्थः

शिष्याम्

शिष्याः

शिष्यात्

शिष्याव

शिष्यात्म्

शिष्याताम्

शिष्याम्

शिष्यात्

शिष्युः

भूतकालः

आशासि आशास्वहि आशास्महि

आशास्थाः आशासाध्वाम् आशाध्वम्

आशास्त आशासाताम् आशास्त

विद्यर्थः

आशासीय आशासीवहि आशासीमहि

आशासीथाः आशासीयाध्वाम्

आशासीध्वम्

आशासीत आशासीयाताम्

आशासीर्न्

तृतीयो गणः* (जुहोत्यादिः)

दा—to give—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. ददामि दद्धः दद्भः

द्वि. पु. ददासि दद्यः दद्य

तृ. पु. ददाति दद्तः दद्दति

भूतकालः

अददाम् अदद् अद्भ

अददाः अदत्तम् अदत्त

अददात् अदत्ताम् अददुः

* In this conjugation the first letter of the root is reduplicated and then the terminations are applied. Note the changes in reduplication (अभ्यासः) in different roots:—

दा = ददा = ददा + (पित्-प्रत्ययाः) । दद् + (अपित्-प्रत्ययाः)

आज्ञार्थः

प्र. पु. ददानि	ददाव	ददाम
द्वि. पु. देहि	दत्तम्	दत्त
तृ. पु. ददातु	दत्ताम्	ददतु

विधर्थः

दद्याम्	दद्याव	दद्याम
दद्याः	दद्यात्तम्	दद्यात्
दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः

दा—to give—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. ददे	दद्हे	दद्यहे
द्वि. पु. दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
तृ. पु. दत्ते	ददाते	ददते

भूतकालः

अददि	अदद्हि	अदद्यहि
अदत्याः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
अदत्त	अददाताम्	अददत्

आज्ञार्थः

प्र. पु. ददै	ददावहे	ददामहे
द्वि. पु. दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्
तृ. पु. दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्

विधर्थः

ददीय	ददीवहि	ददीमहि
ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्

धा (to put, to hold)—परस्मैपदम् ।

वर्तमानकालः

प्र. पु. दधामि	दध्वः	दध्मः
द्वि. पु. दधासि	धत्यः	धत्य
तृ. पु. दधाति	धत्तः	दधति

भूतकालः

अदधाम्	अदध्व	अदध्म
अदधाः	अधत्तम्	अधत्त
अदधात्	अधत्ताम्	अदधुः

आज्ञार्थः

प्र. पु. दधानि	दधाव	दधाम
द्वि. पु. धेहि	धत्तम्	धत्त
तृ. पु. दधातु	धत्ताम्	दधतु

विधर्थः

दध्याव	दध्याम
दध्याः	दध्यात्तम्
दध्यात्	दध्याताम्

(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. दधे	दध्वहे	दध्महे
द्वि. पु. धत्से	दधाथे	धद्ध्वे
तृ. पु. धत्ते	दधाते	दधते

भूतकालः

अदधि	अदध्वहि	अदध्महि
अधत्याः	अदधाथाम्	अधद्ध्वम्
अधत्त	अदधाताम्	अदधत्

आज्ञार्थः			विध्य.		
प्र. पु. दधै	दधावहे	दधामहे	दधीय	दधीवहि	दधीमहि
द्वि. पु. धत्स्व	दधाथाम्	धद्ध्वम्	दधीथाः	दधीयाथाम्	दधीध्वम्
तृ. पु. धत्ताम्	दधाताम्	दधताम्	दधीत	दधीयाताम्	दधीरन्
* मा—to measure—(आत्मनेपदम्)					
वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. मिमे	मिमीवहे	मिमीमहे	अमिमि	अमिमीवहि	अमिमीमहि
द्वि. पु. मिमीये	मिमाये	मिमीध्वे	अमिमीथाः	अमिमाथाम्	अमिमीध्वम्
तृ. पु. मिमीते	मिमाते	मिमते	अमिमीत	अमिमाताम्	अमिमत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. मिमै	मिमावहे	मिमामहे	मिमीय	मिमीवहि	मिमीमहि
द्वि. पु. मिमीष्व	मिमाथाम्	मिमीध्वम्	मिमीयाः	मिमीयाथाम्	मिमीध्वम्
तृ. पु. मिमीताम्	मिमाताम्	मिमताम्	मिमीत	मिमीयाताम्	मिमीरन्
हा—to abandon—(परस्मैपदम्)					
वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. जहामि	{ जहिवः	{ जहिमः	अजहाम्	{ अजहिव	{ अजहिम
	{ जहीवः	{ जहीमः		{ अजहीव	{ अजहीम
द्वि. पु. जहासि	{ जहियः	{ जहियः	अजहाः	{ अजहितम्	{ अजहित
	{ जहीयः	{ जहीयः		{ अजहीतम्	{ अजहीत
तृ. पु. जहाति	{ जहितः	{ जहितः	अजहात्	{ अजहिताम्	अजहुः
	{ जहीतः	{ जहीतः		{ अजहीताम्	
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. जहानि	जहाव	जहाम	जह्याम्	जह्याव	जह्याम
द्वि. पु.	{ जहाहि	{ जहितम्	जह्याः	जह्यातम्	जह्यात
तृ. पु. जहातु	{ जहिताम्	{ जहातु	जह्यात्	जह्याताम्	जह्युः
	{ जहीताम्	{ जहीताम्			

* हा to go (आ. प.) is similarly conjugated (जिहं-जिहीवहे-etc.)

कि—to know—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. चिकेमि चिकिवः चिकिमः
 द्वि. पु. चिकेपि चिकिथः चिकिथ
 तृ. पु. चिकेति चिकितः चिक्यति

आज्ञार्थः

प्र. पु. चिक्यानि चिक्याव चिक्याम
 द्वि. पु. चिकिहि चिकित्म् चिकित
 तृ. पु. चिकेतु चिकित्म् चिक्यतु

भूतकालः

अचिक्यम् अचिकिव अचिकिम
 अचिके: अचिकित्म् अचिकित
 अचिकेत् अचिकित्म् अचिक्युः

विधर्थः

चिकियाम् चिकियाव चिकियाम
 चिकिया: चिकियात्म् चिकियात
 चिकियात् चिकियात्म् चिकियुः

भी—to fear—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. विभेमि { विभिवः { विभिमः
 | विभीवः { विभीमः
 द्वि. पु. विभेपि { विभिथः { विभिथ
 | विभीयः { विभीय
 तृ. पु. विभेति { विभितः { विभ्यति
 | विभीतः { विभीति

आज्ञार्थः

प्र. पु. विभयानि विभयाव विभयाम

द्वि. पु. विभिहि | विभित्म् | विभित
 विभीहि | विभीत्म् | विभीत

तृ. पु. विभेतु { विभित्म् विभ्यतु
 | विभीत्म् विभीत्यतु

न्ही—to be ashamed—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. जिन्हेमि जिन्हीवः जिन्हीमः
 द्वि. पु. जिन्हेपि जिन्हीथः जिन्हीथ
 तृ. पु. जिन्हेति जिन्हीतः जिन्हीयति

भूतकालः

अविभयम् { अविभिव { अविभिम
 | अविभीव { अविभीम
 अविभे: { अविभित्म् { अविभित
 | अविभीत्म् { अविभीत
 अविभेत् { अविभित्म् { अविभित
 | अविभीत्म् { अविभित

विधर्थः

{ विभियाम् { विभियाव { विभियाम
 { विभीयाम् { विभीयाव { विभीयाम
 { विभिया: { विभियात्म् { विभियात
 { विभीया: { विभीयात्म् { विभीयात
 { विभियात् { विभियात्म् { विभियुः
 { विभीयात् { विभीयात्म् { विभीयुः

भूतकालः

अजिन्हयम् अजिन्हीव अजिन्हीम
 अजिन्हे: अजिन्हीत्म् अजिन्हीत
 अजिन्हेत् अजिन्हीत्म् अजिन्हयुः

आज्ञार्थः

प्र. पु. जिन्हयाणि जिन्हयाव जिन्ह-
याम्

द्वि. पु. जिन्हीहि जिन्हीतम् जिन्हीत

तृ. पु. जिन्हेतु जिन्हीताम् जिन्हियतु

हु—to sacrifice—(परस्मैपदम्)

विध्यर्थः

जिन्हीयाम् जिन्हीयाव जिन्हीयाम्

जिन्हीयाः जिन्हीयातम् जिन्हीयात

जिन्हीयात् जिन्हीयाताम् जिन्हीयुः

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. जुहोमि जुहुवः जुहुमः

अजुहवम् अजुहुव

अजुहुम्

द्वि. पु. जुहोषि जुहुयः जुहुथ

अजुहोः अजुहुतम्

अजुहुत

तृ. पु. जुहोति जुहुतः जुह्वति

अजुहोत् अजुहुताम्

अजुहवुः

आज्ञार्थः

प्र. पु. जुहवानि जुहवाव जुहवाम्

जुहुयाम् जुहुयाव

जुहुयाम्

द्वि. पु. जुहूधि जुहुतम् जुहुत्

जुहुयाः जुहुयातम्

जुहुयात

तृ. पु. जुहोतु जुहुताम् जुह्वतु

जुहुयात् जुहुयाताम्

जुहुयुः

† भृ—to hold, to put—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. विभर्मि विभृवः विभृमः

अविभरम् अविभृव

अविभृम्

द्वि. पु. विभर्षि विभृतः विभृत्

अविभः अविभृतम्

अविभृत

तृ. पु. विभर्ति विभृतः विभ्रति

अविभः अविभृताम्

अविभर्सः

आज्ञार्थः

प्र. पु. विभराणि विभराव विभराम्

विभृयाम् विभृयाव

विभृयाम्

द्वि. पु. विभृहि विभृतम् विभृत्

विभृयाः विभृयातम्

विभृयात

तृ. पु. विभर्तु विभ्रताम् विभ्रतु

विभृयात् विभृयाताम्

विभृयुः

भृ—to hold, to put—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. विश्रे विभृवहे विभृमहे

अविश्रि अविभृवहि

अविभृमहि

द्वि. पु. विभृषे विश्राथे विभृच्छे

अविभृथाः अविश्राथाम्

अविभृच्छम्

तृ. पु. विभृते विश्राते विभ्रते

अविभृतः अविश्राताम्

अविभ्रत

+ पृ to fill (परस्मैपदम्) is similarly conjugated.

आज्ञार्थः

प्र. पु. विभरै विभरावहै विभरामहै

द्वि. पु. विभृष्व विभ्रायाम् विभ्रध्वम्

तृ. पु. विभृताम् विभ्राताम् विभ्रताम्

विद्यर्थः

विश्रीय विश्रीवहि विश्रीमहि

विश्रीथाः विश्रीयायाम् विश्रीध्वम्

विश्रीत विश्रीयाताम् विश्रीरन्

पू—to fill—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः

द्वि. पु. पिपर्षि पिपूर्यः पिपूर्थ

तृ. पु. पिपर्ति पिपूर्तः पिपुरति

आज्ञार्थः

प्र. पु. पिपराणि पिपराव पिपराम

द्वि. पु. पिपूर्हि पिपूर्तम् पिपूर्त

तृ. पु. पिपर्तु पिपूर्ताम् पिपुरतु

भूतकालः

अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म

अपिपः अपिपूर्तम् अपिपूर्त

अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः

विद्यर्थः

पिपूर्याम् पिपूर्याव पिपूर्याम

पिपूर्याः पिपूर्यातम् पिपूर्यात

पिपुर्यात् पिपुर्याताम् पिपूर्युः

निज्—to purify—(परस्मैपदम्) †

वर्तमानकालः

प्र. पु. नेनेज्जिम नेनिज्ज्वः नेनिज्ज्मः

द्वि. पु. नेनेक्षि नेनिक्ष्यः नेनिक्ष्य

तृ. पु. नेनेक्षि नेनिक्षः नेनिज्जति

आज्ञार्थः

प्र. पु. नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम

द्वि. पु. नेनिग्धि नेनिक्ष्म् नेनिक्ष

तृ. पु. नेनेक्षु नेनिक्ष्म् नेनिज्जतु

भूतकालः

अनेनिजम् अनेनिज्ज्व अनेनिज्ज्म

अनेनेक्-ग् अनेनिक्ष्म् अनेनिक्ष्म्

अनेनेक्-ग् अनेनिक्ष्म् अनेनिज्जुः

विद्यर्थः

ननिज्याम् नेनिज्याव नेनिज्याम्

नेनिज्याः नेनिज्यातम् नेनिज्यात

नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः

निज्—to purify—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. नेनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे

द्वि. पु. नेनिक्षे नेनिजाये नेनिग्ध्वे

तृ. पु. नेनिक्षे नेनिजाते नेनिज्जते

भूतकालः

अनेनिजि अनेनिज्ज्वहि अनेनिज्महि

अनेनिक्ष्याः अनेनिजायाम् अनेनिग्ध्वम्

अनेनिक्षि अनेनिजाताम् अनेनिज्जत

† निज्—to separate & विष्—to pervade are similarly conjugated.

आज्ञार्थः

प्र. पु. नेनिजै नेनिजावहै नेनिजामहै
द्वि. पु. नेनिष्व नेनिजाथाम् नेनिष्वम्
तृ. पु. नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम्

विधर्यः

नेनिजीय नेनिजीवहि नेनिजीमहि
नेनिजीथा: नेनिजीयाथाम् नेनिजीध्वम्
नेनिजीत नेनिजीयाताम् नेनिजीरन्

पञ्चमो गणः (स्वादिः)

† चि—to collect—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. चिनोमि { चिनुवः { चिनुमः
{ चिन्वः { चिन्मः
द्वि. पु. चिनोषि चिनुयः चिनुय
तृ. पु. चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति

आज्ञार्थः

प्र. पु. चिनवानि चिनवाव चिनवाम
द्वि. पु. चिनु चिनुतम् चिनुत
तृ. पु. चिनोतु चिनुताम् चिन्वन्तु

चि—to collect—(आत्मनेपदम्)

भूतकालः

अचिनवम् { अचिनुव { अचिनुम
{ अचिन्व { अचिन्म
अचिनोः अचिनुतम् अचिनुत
अचिनोत् अचिनुताम् अचिन्वन्

विधर्यः

चिनुयाम् चिनुयाव चिनुयाम
चिनुयाः चिनुयातम् चिनुयात
चिनुयात् चिनुयाताम् चिनुयुः

वर्तमानकालः

प्र. पु. चिन्वे { चिनुवहे { चिनुमहे
{ चिन्वहे { चिन्महे
द्वि. पु. चिनुषे चिन्वाथे चिनुध्वे
तृ. पु. चिनुते चिन्वाते चिन्वते

भूतकालः

अचिन्व { अचिनुवहि { अचिनुमहि
{ अचिन्वहि { अचिन्महि
अचिनुयाः अचिन्वाथाम् अचिनुध्वम्
अचिनुत अचिन्वाताम् अचिन्वत

† The conjugational sign is नु, प्र+हि—to send, स्त् to cover, पु to shake, दु to tease, वृ to cover, श्रु to hear & सु to extract soma juice—are conjugated in like manner. श्रु becomes शृ in conjugation as (शृणोमि).

आज्ञार्थः

प्र. पु चिनवै चिनवावहै चिनवामहै

द्वि. पु. चिनुप्व चिन्वाथाम् चिनुध्वम्

तृ. पु. चिनुताम् चिन्वाताम् चिन्वताम्

[चि+नु+मि = चि+नो+मि = चिनोमि ।]

चि+नु+वः = चिनुवः or चिन्वः ।

+ शक्—to be able—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. शक्नोमि शक्नुवः शक्नुमः

द्वि. पु. शक्नोपि शक्नुयः शक्नुय

तृ. पु. शक्नोति शक्नुतः शक्नुवन्ति

आज्ञार्थः

प्र. पु. शक्नवानि शक्नवाव शक्नवाम

द्वि. पु. शक्नुहि शक्नुतम् शक्नुत

तृ. पु. शक्नोतु शक्नुताम् शक्नुवन्तु

[शक्+नु+पि = शक्+नो+पि = शक्नोपि]

शक्+नु+अन्ति = शक्+नुव्+अन्ति = शक्नुवन्ति ।

अश्—to pervade—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. अश्नुवे अश्नुवहे अश्नुमहे

द्वि. पु. अश्नुप्वे अश्नुवाथे अश्नुध्वे

तृ. पु. अश्नुते अश्नुवाते अश्नुवते

आज्ञार्थः

प्र. पु. अश्ववे अश्ववावहै अश्ववामहै

द्वि. पु. अश्नुध्व अश्नुवाथाम् अश्नुध्वम्

तृ. पु. अश्नुताम् अश्नुवाताम् अश्नुवताम्

विध्यर्थः

चिन्वीय चिन्वीवहि चिन्वीमहि

चिन्वीया: चिन्वीयाथाम् चिन्वीध्वम्

चिन्वीत चिन्वीयाताम् चिन्वीरन्

[चि+नु+मि = चि+नो+मि = चिनोमि ।]

चि+नु+वः = चिनुवः or चिन्वः ।

+ शक्—to be able—(परस्मैपदम्)

भूतकालः

अशक्नवम् अशक्नुव अशक्नुम

अशक्नोः अशक्नुतम् अशक्नुत

अशक्नोत् अशक्नुताम् अशक्नुवन्

विध्यर्थः

शक्नुयाम् शक्नुयाव शक्नुयाम

शक्नुयाः शक्नुयातम् शक्नुयात

अक्नुयात् शक्नुयाताम् शक्नुयुः

[शक्+नु+पि = शक्+नो+पि = शक्नोपि]

शक्+नु+अन्ति = शक्+नुव्+अन्ति = शक्नुवन्ति ।

अश्—to pervade—(आत्मनेपदम्)

भूतकालः

आश्नुवि आश्नुवहि आश्नुमहि

आश्नुयाः आश्नुवाथाम् आश्नुध्वम्

आश्नुत आश्नुवाताम् आश्नुवत

विध्यर्थः

अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि

अश्नुवीया: अश्नुवीयाथाम् अश्नुवीध्वम्

अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन्

¹ Similarly are conjugated आप् to obtain, साध् to accomplish & कर् to dare.

सप्तमो गणः (रुधादिः)

† छिद्—to cut—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. छिनति छिन्दः छिन्मः

द्वि. पु. छिनत्सि छिन्थः छिन्थ

तृ. पु. छिनत्ति छिन्तः छिन्दन्ति

आज्ञार्थः

प्र. पु. छिनदानि छिनदाव छिनदाम

द्वि. पु. छिन्दि छिन्तम् छिन्त

तृ. पु. छिनत्तु छिन्ताम् छिन्दन्तु

भूतकालः

अच्छिनदम् अच्छिन्द् अच्छिन्म
 { अच्छिनः अच्छिन्तम् अच्छिन्ता
 { अच्छिनत्-द् अच्छिन्ताम् अच्छिन्दन्

विधर्थः

छिन्याम् छिन्याव छिन्याम

छिन्या: छिन्यातम् छिन्यात

छिन्यात् छिन्याताम् छिन्युः

The conjugational sign is न.

[छिद्+ति = छिन्द्+ति = छिनत्ति ।]

[छिद्+तस् = छिन्द्+तस् = छिन्तः ।]

छिद्—to cut—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. छिन्दे छिन्दहे चिन्महे

अच्छिन्दि अच्छिन्दहि अच्छिन्महि

द्वि. पु. छिन्त्से छिन्दथे छिन्दध्वे

अच्छिन्थाः अच्छिन्दाथाम् अच्छिन्दध्वम्

तृ. पु. छिन्ते छिन्दाते छिन्दते

अच्छिन्त अच्छिन्दाताम् अच्छिन्दत

आज्ञार्थः

विधर्थः

प्र. पु. छिन्दै छिनदावहे छिनदामहे

छिन्दीय छिन्दीवहि छिन्दीमहि

द्वि. पु. छिन्त्स्व छिन्दायाम् छिन्दध्वम्

छिन्दीथाः छिन्दीयायाम् छिन्दीध्वम्

तृ. पु. छिन्ताम् छिन्दाताम् छिन्दताम्

छिन्दीत छिन्दीयाताम् छिन्दीरन्

† Similarly are conjugated खिद् (खिनत्ति), शुद् (शुनत्ति), भिद् (भिनत्ति), रुध् (रुणद्धि), युज् (युनत्ति), रिच् (रिणत्ति), पृच् (पृणत्ति) and पिष् (पिनष्टि)—

भुज् (to eat, to enjoy.)

(प. प.)		(आ. प.)
वर्त. भुनजिम्	भुञ्ज्वः	भुञ्जमः
भुनक्षि	भुड्क्यः	भुड्क्य
भुनक्ति	भुड्क्तः	भुञ्जन्ति
भूत. अभुनजम्	अभुञ्ज्व	अभुञ्जम्
अभुनक्न्ा	अभुड्क्तम्	अभुड्क्त
अभुनक्न्ा	अभुड्क्ताम्	अभुञ्जन्
आ. भुनजानि	भुनजाव	भुनजाम
भुग्धि	भुड्क्तम्	भुड्क्त
भुनक्तु	भुड्क्ताम्	भुञ्जन्तु
वि. भुञ्ज्याम्	भुञ्ज्याव	भुञ्ज्याम
भुञ्ज्याः	भुञ्ज्यातम्	भुञ्ज्यात
भुञ्ज्यात्	भुञ्ज्याताम्	भुञ्ज्युः
	† अञ्ज—	to anoint—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. अनजिम्	अञ्ज्वः	अञ्जमः
द्वि. पु. अनक्षि	अड्क्यः	अड्क्य
तृ. पु. अनक्ति	अड्क्तः	अञ्जन्ति
	आञ्जार्थः	

प्र. पु. अनजानि	अनजाव	अनजाम
द्वि. पु. अड्ग्धि	अड्क्तम्	अड्क्त
तृ. पु. अनक्तु	अड्क्ताम्	अञ्जन्तु

भूतकालः

आनजम्	आञ्ज	आञ्जम्
आनक्न्ा	आड्क्तम्	आड्क्त
आनक्न्ा	आड्क्ताम्	आञ्जन्
	विद्यर्थः	

अञ्ज्याम्	अञ्ज्याव	अञ्ज्याम
अञ्ज्याः	अञ्ज्यातम्	अञ्ज्यात
अञ्ज्यात्	अञ्ज्याताम्	अञ्ज्युः

† इन्ध् to kindle (आ. प.), भन्ज् to destroy (प. प.) and हिंस् (to kill) are similarly conjugated:—(इन्ते)-(भनक्ति)-(हिनस्ति)

अष्टमो गणः (तनादिः)

कृ—to do—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. करोमि	कुर्वः	कुर्मः	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म
द्वि. पु. करोपि	कुरुयः	कुरुय	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
तृ. पु. करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
आज्ञार्थः			विद्यर्थः		
प्र. पु. करवाणि	करवाव	करवाम	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम
द्वि. पु. कुरु	कुरुतम्	कुरुत	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
तृ. पु. करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः

The conjugational sign is उ.

[कृ+उ+मि = कर्+ओ+मि = करोमि । कृ+उ+वस् = कुर्+वस् = कुर्वः ।
 कृ+उ+थस् = कुर्+उ+थस् = कुरुयः । कृ+उ+अन्ति = कुर्+उ+अन्ति =
 कुर्+वन्ति = कुर्वन्ति]

कृ—to do—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि
द्वि. पु. कुरुये	कुर्वाये	कुरुध्वे	अकुरुयाः	अकुर्वायाम्	अकुरुध्वम्
तृ. पु. कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
आज्ञार्थः			विद्यर्थः		
प्र. पु. करवै	करवामहै	करवामहै	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि
द्वि. पु. कुरुध्व	कुर्वायाम्	कुरुध्वम्	कुर्वीयाः	कुर्वीयायाम्	कुर्वीध्वम्
तृ. पु. कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्

† तन्—to spread—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. तनोभि	{ तनुवः { तनुमः	अतनवम्	{ अतनुव	{ अतनुम	
	{ तन्वः { तन्मः		{ अतन्व	{ अतन्म	
द्वि. पु. तनोषि	तनुथः तनुथ	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत	
तृ. पु. तनोति	तनुतः तन्वन्ति	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्	
	आज्ञार्थः		विधर्थः		
प्र. पु. तनवानि	तनवाव तनवास	तनुयाम्	तनुयाव	तनुयास	
द्वि. पु. तनु	तनुतम् तनुत	तनुयाः	तनुयातम्	तनुयात	
तृ. पु. तनोतु	तनुताम् तन्वन्तु	तनुयात्	तनुयाताम्	तनुयुः	

[तन् + उ + सि = तन् + ओ + सि = तनोपि ।

तन् + उ + ए = तन् + वे = तन्वे ।

अ + तन् + उ + अत = अतन् + वत = अतन्वत ।

तन्—to spread—(आत्मनेपटम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. तन्वे	{ तनुवहे तन्वहे	{ तनुमहे तन्महे	अतन्वि	{ अतनुवहि अतन्वहि	{ अतनुमहि अतन्महि
द्वि. पु. तनुपे	तन्वाथे	तनुध्ये	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्
तृ. पु. तनुते	तन्वाते	तन्वते	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. तन्वी	तनवावहे	तनवामहे	तन्वीय	तन्वीवहि	तन्वीमहि
द्वि. पु. तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्	तन्वीथाः	तन्वीयाथाम्	तन्वीध्वम्
तृ. पु. तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्	तन्वीत	तन्वीयाताम्	तन्वीरन्

Similarly are conjugated वन् (आ. प.) to beg, क्षण् and क्षिण् (३. प.) to wound or to kill and जन् (आ. प.) to know or to think.

नवमो गणः (श्यादिः)

† क्री—to buy—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः
द्वि. पु. क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ
तृ. पु. क्रीणाति क्रीणीतः क्रीणन्ति

आज्ञार्थः

प्र. पु. क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम
द्वि. पु. क्रीणीहि क्रीणीतम् क्रीणीत
तृ. पु. क्रीणातु क्रीणीताम् क्रीणन्तु

भूतकालः

अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम
अक्रीणाः अक्रीणीतम् अक्रीणीत
अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन्

विध्यर्थः

क्रीणीयाम् क्रीणीयाव क्रीणीयाम
क्रीणीयाः क्रीणीयातम् क्रीणीयात
क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः

The conjugational sign is ना.

[क्री + ना + ति = क्रीणाति । क्री + नी + याम् = क्रीणीयाम् ।
क्री + ना + अन्तु = क्री + न् + अन्तु = क्रीणन्तु ।]

क्री—to buy—(आत्मनेपदम्)—[वि + क्री to sell]

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. क्रीणे क्रीणीवहे क्रीणीमहे
द्वि. पु. क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे
तृ. पु. क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते

आज्ञार्थः

प्र. पु. क्रीणे क्रीणावहे क्रीणामहे
द्वि. पु. क्रीणीष्व क्रीणायाम् क्रीणीध्वम्
तृ. पु. क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम्

अक्रीणि अक्रीणीवहि अक्रीणीमहि
अक्रीणीथाः अक्रीणीयाम् अक्रीणीध्वम्
अक्रीणीत अक्रीणाताम् अक्रीणत

विध्यर्थः

क्रीणीय क्रीणीवहि क्रीणीमहि
क्रीणीथाः क्रीणीयायाम् क्रीणीध्वम्
क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन्

ज्ञा—(जा)—to know—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

भूतकालः

प्र. पु. जानामि जानीवः जानीमः
द्वि. पु. जानासि जानीथः जानीथ
तृ. पु. जानाति जानीतः जानन्ति

अजानाम् अजानीव अजानीम
अजानाः अजानीतम् अजानीत
अजानात् अजानीताम् अजानन्

† In like manner are conjugated प्री to please, मी to destroy & श्री to cook.

आज्ञार्थः

प्र. पु. जानानि जानाव जानाम
द्वि. पु. जानीहि जानीतम् जानीत
तृ. पु. जानातु जानीताम् जानन्तु

विद्यर्थः

जानीयाम् जानीयाव जानीयाम
जानीयाः जानीयातम् जानीयात
जानीयात् जानीयाताम् जानीयुः

ज्ञा (जा)—to know—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. जाने जानीवहे जानीमहे
द्वि. पु. जानीये जानाये जानीध्वे
तृ. पु. जानीते जानाते जानते

भूतकालः

अजानि अजानीवहि अजानीमहि
अजानीयाः अजानायाम् अजानीध्वम्
अजानीत अजानाताम् अजानत

आज्ञार्थः

प्र. पु. जानै जानावहै जानामहै
द्वि. पु. जानीध्व जानाथाम् जानीध्वम्
तृ. पु. जानीताम् जानाताम् जानताम्

जानीय जानीवहि जानीमहि
जानीथाः जानीयायाम् जानीध्वम्
जानीत जानीयाताम् जानीरन्

† पू—to purify—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. पुनामि पुनीवः पुनीमः
द्वि. पु. पुनासि पुनीथः पुनीथ
तृ. पु. पुनाति पुनीतः पुनन्ति

भूतकालः

अपुनाम् अपुनीव अपुनीम
अपुनाः अपुनीतम् अपुनीत
अपुनात् अपुनीताम् अपुनन्

आज्ञार्थः

प्र. पु. पुनानि पुनाव पुनाम
द्वि. पु. पुनीहि पुनीतम् पुनीत
तृ. पु. पुनातु पुनीताम् पुनन्तु

विद्यर्थः

पुनीयाम् पुनीयाव पुनीयाम
पुनीयाः पुनीयातम् पुनीयात
पुनीयात् पुनीयाताम् पुनीयुः

† The long vowel of this root and of the following becomes short. लं to melt, ल् to cut, क् to kill or to strew, ग् to speak, ज् to be old, ध् to shake, गृ to fill, ह् to tear, व् to choose, are to be similarly conjugated.

पू—to purify—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. पुने	पुनीवहे	पुनीमहे
द्वि. पु. पुनीये	पुनाथे	पुनीध्वे
तृ. पु. पुनीते	पुनाते	पुनते

आज्ञार्थः

प्र. पु. पुनै	पुनावहे	पुनामहे
द्वि. पु. पुनीध्व	पुनायाम्	पुनीध्वम्
तृ. पु. पुनीताम्	पुनाताम्	पुनताम्

[अश्—to eat—परस्मैपदम्]

वर्तमानकालः

प्र. पु. अश्वामि	अश्वीवः	अश्वीमः
द्वि. पु. अश्वासि	अश्वीयः	अश्वीय
तृ. पु. अश्वाति	अश्वीतः	अश्वीति

आज्ञार्थः

प्र. पु. अश्वानि	अश्वाव	अश्वाम
द्वि. पु. अशान	अश्वीतम्	अश्वीत
तृ. पु. अश्वातु	अश्वीताम्	अश्वन्तु

§ ग्रन्थ—to put together—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः

प्र. पु. ग्रन्थामि	ग्रन्थीवः	ग्रन्थीमः
द्वि. पु. ग्रन्थासि	ग्रन्थीयः	ग्रन्थीय
तृ. पु. ग्रन्थाति	ग्रन्थीतः	ग्रन्थीति

भूतकालः

अपुनि	अपुनीवहि	अपुनीमहि
अपुनीथाः	अपुनायाम्	अपुनीध्वम्
अपुनीत	अपुनाताम्	अपुनत

विद्यर्थः

पुनीय	पुनीवहि	पुनीमहि
पुनीथाः	पुनीयायाम्	पुनीध्वम्
पुनीत	पुनीयाताम्	पुनीरन्

भूतकालः

आश्वाम्	आश्वीव	आश्वीम
आश्वाः	आश्वीतम्	आश्वीत
आश्वात्	आश्वीताम्	आश्वन्

विद्यर्थः

अश्वीयाम्	अश्वीयाव	अश्वीयाम
अश्वीयाः	अश्वीयातम्	अश्वीयात
अश्वीयात्	अश्वीयाताम्	अश्वीयुः

भूतकालः

अग्रन्थाम्	अग्रन्थीव	अग्रन्थीम
अग्रन्थाः	अग्रन्थीतम्	अग्रन्थीत
अग्रन्थात्	अग्रन्थीताम्	अग्रन्थन्

† Similarly are conjugated छिन्, छुभ्, पुण्, मुण्, ग्रह्, etc. ग्रह् becomes गृह् and has such forms(गृहामि).

§ वंध्, स्तंभ्, & मंथ्, are similarly conjugated. These roots drop the original nasal when the conjugational sign is applied to them. (वधाति-स्तधाति-मधाति).

आज्ञार्थः

प्र. पु. ग्रन्थानि ग्रन्थाव ग्रन्थाम्
द्वि. पु. ग्रथान ग्रन्थीतम् ग्रन्थीत
तृ. पु. ग्रन्थातु ग्रन्थीताम् ग्रन्थन्तु

विद्यर्थः

ग्रन्थीयाम् ग्रन्थीयाव ग्रन्थीयाम्
ग्रन्थीयाः ग्रन्थीयातम् ग्रन्थीयात
ग्रन्थीयात् ग्रन्थीयाताम् ग्रन्थीयुः

भविष्यत्कालः

प्रथमभविष्यः (लुट्)

† भू—to be—(परस्मैपदम्)

प्र. पु. भवितास्मि भवितास्वः भवि-
तास्मः

द्वि. पु. भवितासि भवितास्थः भवि-
तास्थ

तृ. पु. भविता भवितारौ भवितारः भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति
डी—to fly—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु. डयिताहे डयितास्वहे डयिता-
स्महे

द्वि. पु. डयितासे डयितासाथे डयि-
ताध्वे

तृ. पु. डयिता डयितारौ डयितारः डयिष्यते डयिष्येते डयिष्यन्ते
मुट्—to delight—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु. मोदिताहे मोदितास्वहे मोदि-
तास्महे

द्वि. पु. मोदितासे मोदितासाथे मोदि-
ताध्वे

तृ. पु. मोदिता मोदितारौ मोदितारः मोदिष्यते मोदिष्येते मोदिष्यन्ते

† १. धातोः अन्त्यस्य उपान्त्यस्य च रवरस्य गुणादेशः भवति ।

२. सेद्ग-धातोः इटागमो भवति । वेद-धातोः इटागमो विकल्पेन भवति ।

रक्ष—to protect—(परस्मैपदम्)

प्र. पु. रक्षितास्मि रक्षितास्वः रक्षि- | रक्षिष्यामि रक्षिष्यावः रक्षिष्यामः
तास्मः

द्वि. पु. रक्षितासि रक्षितास्थः रक्षि- | रक्षिष्यसि रक्षिष्यथः रक्षिष्यथ
तास्थ

तृ. पु. रक्षिता रक्षितारौ रक्षितारः रक्षिष्यति रक्षिष्यतः रक्षिष्यन्ति
प्रथमभविष्यः द्वितीयभविष्यः

† सह—to bear—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु. सोढाहे सोढास्वहे सोढास्महे सहिष्ये सहिष्यावहे सहिष्यामहे

द्वि. पु. सोढासे सोढासाथे सोढाध्वे सहिष्यसे सहिष्येथे सहिष्यध्वे

तृ. पु. सोढा सोढारौ सोढारः सहिष्यते सहिष्येते सहिष्यन्ते

प्र. पु. सहिताहे सहितास्वहे सहि- | [वह—१ वोढास्मि—वोढाहे; २ वन्
तास्महे तास्थ] वश्यामि—वश्ये । गम—१ गन्तास्मि;

द्वि. पु. सहितासे सहितासाथे सहिताध्वे २ गमिष्यामि । हन—१ हन्तास्मि;

तृ. पु. सहिता सहितारौ सहितारः २ हनिष्यामि]

दुह—to milk—(परस्मैपदम्)

प्र. पु. दोधास्मि दोधास्वः दोधास्मः धोश्यामि धोश्यावः धोश्यामः

द्वि. पु. दोधासि दोधास्थः दोधास्थ धोश्यसि धोश्यथः धोश्यथ

तृ. पु. दोधा दोधारौ दोधारः धोश्यति धोश्यतः धोश्यन्ति

लभ—to get—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु. लङ्घाहे लङ्घास्वहे लङ्घास्महे लङ्घ्ये लङ्घ्यावहे लङ्घ्यामहे

द्वि. पु. लङ्घासे लङ्घासाथे लङ्घाध्वे लङ्घ्यसे लङ्घ्येथे लङ्घ्यध्वे

तृ. पु. लङ्घा लङ्घारौ लङ्घारः लङ्घ्यते लङ्घ्येते लङ्घ्यन्ते

† (१) क्षम, मृज, गुह, गाह, सिध, कुप्, स्पन्द, नश, त्रप्, हुह, मुह, लिह

त्रप्, इप्—इत्यादयो वेद-धातवः । एतेषां इडागमो विकल्पेन भवति ।

(२) इप्, सह्, लुभ्, रुष्,—इत्यादीनां प्रथमभविष्ये इडागमो विकल्पेन भवति ।

(३) ग्रह-धातोः भविष्ये इडागमो दीर्घो भवति । —ग्रहीता; ग्रहीष्यति ।

(४) गम्, हन्, ऋकारान्ताश्च धातवो द्वितीयभविष्ये उदाना भवन्ति ।

(५) कृत, नृत-एतयोः इडागमो विकल्पेन द्वितीयभविष्ये ।

सङ्केतार्थः (लङ्)

(लभ्—आत्मनेपदम्)

प्र. पु. अलप्से	अलप्स्यावहि	अलप्स्यामहि
द्वि. पु. अलप्स्यथा:	अलप्स्येथाम्	अलप्स्यध्वम्
तृ. पु. अलप्स्यत	अलप्स्येताम्	अलप्स्यन्त

(यत्—आ. प.)

प्र. पु. अयतिष्ठे	अयतिष्ठ्यावहि	अयतिष्ठामहि
द्वि. पु. अयतिष्ठथा:	अयतिष्ठ्येथाम्	अयतिष्ठ्यध्वम्
तृ. पु. अयतिष्ठत	अयतिष्ठेताम्	अयतिष्ठन्त

(शी—to sleep आ. प.)

प्र. पु. अशयिष्ये	अशयिष्यावहि	अशयिष्यामहि
द्वि. पु. अशयिष्यथा:	अशयिष्येथाम्	अशयिष्यध्वम्
तृ. पु. अशयिष्यत	अशयिष्येताम्	अशयिष्यन्त

(पच्—परस्मैपदम्)

अपक्ष्यम्	अपक्ष्याव	अपक्ष्याम
अपक्ष्यः	अपक्ष्यतम्	अपक्ष्यत
अपक्ष्यत्	अपक्ष्यताम्	अपक्ष्यन्

(पत्—प. प.)

अपतिष्यम्	अपतिष्याव	अपतिष्याम
अपतिष्यः	अपतिष्यतम्	अपतिष्यत
अपतिष्यत्	अपतिष्यताम्	अपतिष्यन्

(नु—to praise प. प.)

अनविष्यम्	अनविष्याव	अनविष्याम
अनविष्यः	अनविष्यतम्	अनविष्यत
अनविष्यत्	अनविष्यताम्	अनविष्यन्

[भू + तास्मि = भो + इ + तास्मि = भव् + इ + तास्मि = भवितास्मि ।

दुह + स्यामि = दोह + स्यामि = धोय + स्यामि = धोक् + स्यामि = धोक्ष्यामि ।

मह + ताहे = सह + ताहे = सह + धाहे = सह + ढाहे = साढाहे = सोढाहे ।

अ + शी + स्ये = अ + शय + इ + स्ये = अशयिष्ये । तथैव अनविष्यम्]

सर्वनामानि

[अदस्]

[इदम्]

पुंलिङ्गम्

पुंलिङ्गम्

प्र. असौ	अमू	अमी	अयम्	इमौ	इमे
द्वि. अमुम्	अमू	अमून्	इमम्-एनम्	इमो-एनौ	इमान्-एनान्
तृ. अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	अनेन-एनेन	आभ्याम्	एभिः
च. अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पं. अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
ष. अमुष्य	अमुयोः	अमीपाम्	अस्य	अनयोः-एनयोः	एयाम्
स. अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीपु	अस्मिन्	अनयोः-एनयोः	एपु

स्त्रीलिङ्गम्

स्त्रीलिङ्गम्

प्र. असौ	अमू	अमः	इयम्	इमे	इमाः
द्वि. अमुम्	अमू	अमूः	इमाम्-एनाम्	इमे-एने	इमाः-एनाः
तृ. अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः	अनया-एनया	आभ्याम्	आभिः
च. अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पं. अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
ष. अमुष्याः	अमुयोः	अमूपाम्	अस्याः	अनयोः-एनयोः	आसाम्
स. अमुष्याम्	अमुयोः	अमूपु	अस्याम्	अनयोः-एनयोः	आसु

नपुंसकलिङ्गम्

नपुंसकलिङ्गम्

प्र. अदः	अमू	अमूनि	इदम्	इमे	इमानि
द्वि. अदः	अमू	अमूनि	{ एनत् इदम्	{ एने इमे	{ एनानि इमानि
(इतराणि रूपाणि पुंलिङ्गवत्)					(इतराणि रूपाणि पुंलिङ्गवत्)

—एक—

पुं.	स्त्री.	नपुं.	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र. एकः	एका	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वि. एकम्	एकाम्	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे
तृ. एकेन	एकया	एकेन	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
च. एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पं. एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
प. एकस्य	एकस्याः	एकस्य	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
स. एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

—त्रि—

पुं.	स्त्री.	नपुं.	पुं.	स्त्री.	नपुं.
प्र. त्रयः	तिसः	त्रीणि	चत्वारः	चतसः	चत्वारि
द्वि. त्रीन्	तिसः	त्रीणि	चतुरः	चतसः	चत्वारि
तृ. त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
च. त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
पं. त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
प. त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
स. त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

* पञ्चन्

* पट्

* अष्टन्

प्र. पञ्च

पट्

अष्टौ

द्वि. पञ्च

पट्

अष्टौ

तृ. पञ्चभिः

पड्भिः

अष्टाभिः

च. पञ्चभ्यः

पड्भ्यः

अष्टाभ्यः

पं. पञ्चभ्यः

पड्भ्यः

अष्टाभ्यः

प. पञ्चाणाम्

पणाम्

अष्टानाम्

स. पञ्चम्

पट्सु

अष्टासु

— : ० : —

* (अ) त्रिषु लिङ्गेषु एतान्येव रूपाणि ।

(आ) सप्तन्, नवन्, दशन्-

इत्यादयः पञ्चवत् ।

(इ) 'अष्टन्' शब्दस्य अन्यानि

रूपाणि पञ्चवत् भवन्ति ।

व्यञ्जनान्त-नामानि

[* मरुत्-The Wind-पुं.]

प्र. मरुत्	मरुतौ	मरुतः
द्वि. मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
तृ. मरुता	मरुत्याम्	मरुत्तिः
च. मरुते	मरुत्याम्	मरुत्यः
पं. मरुतः	मरुत्याम्	मरुत्यः
ष. मरुतः	मरुतोः	मरुताम्
स. मरुति	मरुतोः	मरुत्सु
सं. मरुत्	मरुतौ	मरुतः

[जगत्-The World-नपुं.]

जगत्	जगती	जगन्ति
जगत्	जगती	जगन्ति
जगता	जगद्याम्	जगद्दिः
जगते	जगद्याम्	जगद्यः
जगतः	जगद्याम्	जगद्यः
जगतः	जगतोः	जगताम्
जगति	जगतोः	जगत्सु
जगत्	जगती	जगन्ति

[सरित्-a river-स्त्री.—मरुद्रत् 'सरित्' शब्दस्य रूपाणि]

[भगवत् the lord-पुं.]

प्र. भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः
द्वि. भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः
सं. भगवन्	भगवन्तौ	भगवन्तः
[अन्यानि रूपाणि 'मरुत्' वत्]		
[भवत्, धनवत्, श्रीमत्, इत्यादयः शब्दाः पुंलिङ्गे 'भगवत्'-समाः । गच्छत्, वदत्, कुर्वत्-इत्यादयः कृदन्ताः पुंलिङ्गे 'भगवत्'-समाः (किंतु तेषां प्रथमाया एकवचनमेवं भवति-गच्छत्, वदन्, कुर्वन्...)]		

[नामन्-a name-नपुं.]

प्र. नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि
द्वि. नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि

[आत्मन्-the soul-पुं.]

आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मनाम्
आत्मन्	आत्मानौ	आत्मानः

† [राजन्-a king-पुं.]

राजा	राजानौ	राजानः
राजानम्	राजानौ	राजः
राजा	राजभ्याम्	राजभिः
राजे	राजभ्याम्	राजभ्यः
राजः	राजभ्याम्	राजभ्यः

* The present participles of शास्, जक्, जाग्, चकास्, and दरिद्रा and of the roots of the 3rd conjugation are declined like मरुत् and in masculine and like जगत् in neuter. Their feminine forms do not take न् as in the case of other roots (जागृती, विभ्रती, दधती, etc.)

† Masculine nouns with a conjunct consonant before the final अन् are declined as आत्मन् and those without it like राजन्.

स. नाम्नि-नामनि नाम्नोः नामसु
सं. नाम-नामन् नामनी-नाम्नी नामानि
(इतराणि रूपाणि 'राजन्'-वत्)

* [कर्मन्-action-नपुं.]

प्र. कर्म कर्मणी कर्माणि
द्वि. कर्म कर्मणी कर्माणि
तृ. कर्मणा कर्मभ्याम् कर्मभिः
च. कर्मणे कर्मभ्याम् कर्मभ्यः
पं. कर्मणः कर्मभ्याम् कर्मभ्यः
ष. कर्मणः कर्मणोः कर्मणाम्
स. कर्मणि कर्मणोः कर्मसु
सं. कर्म-कर्मन् कर्मणी कर्माणि

[चन्द्रमस्-the moon-पुं.]

प्र. चन्द्रमा: चन्द्रमसौ चन्द्रमसः
द्वि. चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः
तृ. चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्र-
मोभिः
च. चन्द्रमसे चन्द्रमोभ्याम् चन्द्र-
मोभ्यः
पं. चन्द्रमसः चन्द्रमोभ्याम् चन्द्र-
मोभ्यः

ष. चन्द्रमसः चन्द्रमसोः चन्द्रमसाम्
स. चन्द्रमसि चन्द्रमसोः चन्द्रमससु
सं. चन्द्रमः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः

[मनस्-the mind-नपुं.-प्र. &-द्वि-मनः-मनसी-मनांसि । इतराणि रूपाणि

* Neuter nouns with a conjunct consonant before the
fina. नपुं are declined like कर्मन् and those without it like नामन्.

+ Adjectives ending in वम् are declined like विद्वस् in the
masculine.

राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम्
राज्ञि-राजनि राज्ञोः राज्ञसु
राजन् राजानौ राजानः

[करिन्-an elephant-पुं.]

करी करिणौ करिणः
करिणम् करिणौ करिणः
करिणा करिभ्याम् करिभिः
करिणे करिभ्याम् करिभ्यः
करिणः करिभ्याम् करिभ्यः
करिण करिणोः करिणाम्
करिणि करिणोः करिपु
करिन् करिणौ करिणः

+ [विद्वस्-learned-पुं.]

विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः
विद्वांसम् विद्वांसौ विदुपः
विदुपा विद्वभ्याम् विद्वन्निः
विदुपे विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः
विदुपः विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः
विदुपो विदुपाम् विदुपाम्
विदुपि विदुपोः विद्वत्सु
विदान् विद्वांसौ विद्वांसः

'चन्द्रमस्' वत्

† [वाच्—speech—स्त्री.]

प्र. वाक्-ग्	वाचौ	वाचः
द्वि. वाचम्	वाचौ	वाचः
तृ. वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
च. वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
पं. वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
ष. वाचः	वाचोः	वाचाम्
स. वाचि	वाचोः	वाक्षु
सं. वाक्	वाचौ	वाचः

[लिह—as in—मधुलिह]

प्र. लिह्-ड्	लिहौ	लिहः
द्वि. लिहम्	लिहौ	लिहः
तृ. लिहा	लिह्याम्	लिह्यिः
च. लिहे	लिह्याम्	लिह्यः
पं. लिहः	लिह्याम्	लिह्यः
ष. लिहः	लिहोः	लिहाम्
स. लिहि	लिहोः	{ लिह्त्सु
सं. लिह्-ड्	लिहौ	{ लिह्सु

[दिव्—स्त्री. the heavens]

प्र. द्यौः	दिवौ	दिवः
द्वि. दिवम्	दिवौ	दिवः
तृ. दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः
च. दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
पं. दिवः	द्युभ्याम्	द्युभ्यः
ष. दिवः	दिवोः	दिवाम्
स. दिवि	दिवोः	द्युपु
सं. द्यौः	दिवौ	दिवः

[प्रावृप्—rainy season—स्त्री.]

प्रावृट्-ड्	प्रावृषौ	प्रावृपः
प्रावृपम्	प्रावृषौ	प्रावृपः
प्रावृषा	प्रावृट्भ्याम्	प्रावृट्भिः
प्रावृषे	प्रावृट्भ्याम्	प्रावृट्भ्यः
प्रावृपः	प्रावृट्भ्याम्	प्रावृट्भ्यः
प्रावृपः	प्रावृषौ	प्रावृपाम्
प्रावृषि	प्रावृषौ	प्रावृट्सु
प्रावृट्-ड्	प्रावृषौ	प्रावृपः

[दुह्—as in—गोदुह्]

धुक्-ग्	दुहौ	दुहः
दुहम्	दुहौ	दुहः
दुहा	धुग्भ्याम्	धुग्भिः
दुहे	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः
दुहः	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः
दुहः	दुहोः	दुहाम्
दुहि	दुहोः	धुक्षु
धुक्-ग्	दुहोः	दुहः

[विश्— { स्त्री. subjects
पु. trader }]

विट्-ड्	विशौ	विशः
विशम्	विशौ	विशः
विशा	विह्याम्	विह्यिः
विशे	विह्याम्	विह्यः
विशः	विह्याम्	विह्यः
विशः	विशोः	विशाम्
विशि	विशोः	{ विह्त्सु
विट्-ड्	विशौ	{ विह्सु
		(एवमेव परिवाज्-राज्-विश्वसृज्.)

† अनेन प्रकारेणैव स्त्रज्, दिश्, दश्—दत्यादीनां रूपाणि भवन्ति ।

(श्वर्-पुं. the dog)

प्र.	श्वा	श्वानौ	श्वानः
द्वि.	श्वानम्	श्वानौ	श्वनः
तृ.	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च.	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
पं.	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
प.	शुनः	शुनोः	शुनाम्
स.	शुनि	शुनोः	श्वसु
सं.	श्वन्	श्वानौ	श्वानः

(युवन्-पुं. the youth)

युवा	युवानौ	युवानः
युवानम्	युवानौ	यूनः
यूना	युवभ्याम्	युवभिः
यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः
यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः
यूनः	यूनोः	यूनाम्
यूनि	यूनोः	युवसु
युवन्	युवानौ	युवानः

(पथिन्-पुं. the road)

(मघवन्-पुं. Indra)

प्र.	पन्था:	पन्थानौ	पन्थानः	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वि.	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृ.	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
च.	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
पं.	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
प.	पथः	पथोः	पथाम्	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
स.	पथि	पथोः	पथिपु	मघोनि	मघोनोः	मघवसु
सं.	पन्था:	पन्थानौ	पन्थानः	मघवन्	मघवानौ	मघवानः

(अहन्-न. the day)

(अवन्-पुं. the horse)

प्र.	अहः	अही-अहनी	अहानि	अर्वा	अर्वन्तौ	अर्वन्तः
द्वि.	अहः	अही-अहनी	अहानि	अर्वन्तम्	अर्वन्तौ	अर्वतः
तृ.	अहा	अहोभ्याम्	अहोभिः	अर्वता	अर्वद्धयाम्	अर्वद्धिः
च.	अहे	अहोभ्याम्	अहोभ्यः	अर्वते	अर्वद्धयाम्	अर्वद्धयः
पं.	अहः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः	अर्वतः	अर्वद्धयाम्	अर्वद्धयः
प.	अहः	अहोः	अहाम्	अर्वतः	अर्वतोः	अर्वताम्
स.	अह-	अहनि अह-	अहःसु	अर्वति	अर्वतोः	अर्वतसु
सं.	अही-अहनी	अहानि	अर्वन्	अर्वन्तौ	अर्वन्तः	

(पुंस—पुं. the man)

(आशिस्—स्त्री. blessing)

प्र.	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः	आशीः	आशिपौ	आशिपः
द्वि.	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
तृ.	पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
च.	पुंसे	पुंभ्याम्	पुंभ्यः	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
पं.	पुंसः	पुंभ्याम्	पुंभ्यः	आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
प.	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्	आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
स.	पुंसि	पुंसोः	पुंसु	आशिषि	आशिषोः	{ आशिष्यु आशीःपु
सं.	पुमन्	पुमांसौ	पुमांसः	आशीः	आशिषौ	आशिषः

(गिर—स्त्री. the speech) अप्— f.
water

(जरा—स्त्री. old age)

(बहुवचनम्)

प्र.	गीः	गिरौ	गिरः	आपः	जरा	जरे-जरसौ	जराः-जरसः
द्वि.	गिरम्	गिरौ	गिरः	अपः	जरां-जरसम्	जरे-जरसौ	जराः-जरसः
तृ.	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः	अद्विः	जरया-जरसा	जराभ्याम्	जराभिः
च.	गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	अद्वयः	जराये-जरसे	जराभ्याम्	जराभ्यः
पं.	गिरः	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	अद्वयः	जरायाः-जरसः	जराभ्याम्	जराभ्यः
प.	गिरः	गिरोः	गिराम्	अपाम्	जरायाः-जरसः	{ जरयोः { जराणाम्	
स.	गिरि	गिरोः	गीर्पु	अप्सु		{ जरसोः { जरसाम्	
सं.	गीः	गिरौ	गिरः	आपः	जरायां-जरसि	जरयोः-जरसोः	जरासु
					जरे	जरे-जरसौ	जराः-जरसः

(पर्णी—पुं. the Sun)

[यथो—पुं. the road-रथीवत]

प्र. पर्णीः	पर्णौ	पर्णः
द्वि. पर्णीम्	पर्णौ	पर्णीन्
तृ. पर्णा	पर्णीभ्याम्	पर्णीभिः
च. पर्णे	पर्णीभ्याम्	पर्णीभ्यः
पं. पर्णः	पर्णीभ्याम्	पर्णीभ्यः
प. पर्णः	पर्णोः	पर्णाम्
स. पर्णि	पर्णोः	पर्णीपु
सं. पर्णीः	पर्णौ	पर्णः

(प्राच्-पुं. the eastern)

प्र. प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि. प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
तृ. प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः
च. प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
पं. प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
प. प्राचः	प्राचोः	प्राचाम्
स. प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु
सं. प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः

(उद्दच्-पुं. the northern)

प्र. उद्दङ्	उद्दञ्चौ	उद्दञ्चः
द्वि. उद्दञ्चम्	उद्दञ्चौ	उद्दीचः
तृ. उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः
च. उदीचे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः
पं. उदीचः	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः
प. उदीचः	उदीचोः	उदीचाम्
स. उदीचि	उदीचोः	उदम्नु
सं. उद्दङ्	उद्दञ्चौ	उद्दञ्चः

(क्रोष्टु-पु. the Jackal)

क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
क्रोष्टारम्	क्रोष्टारौ	क्रोष्टन्
क्रोष्टा-क्रोष्टुना	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः
क्रोष्टे-क्रोष्टवे	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
क्रोष्टुः-क्रोष्टोः	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
क्रोष्टुः-क्रोष्टोः	क्रोष्टोः-क्रोष्टोः	क्रोष्टनाम्
क्रोष्टरि-क्रोष्टौ	क्रोष्टोः-क्रोष्टोः	क्रोष्टुपु
क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः

(प्रत्यच्-पुं. the western)

प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
प्रत्यञ्चम्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
प्रतीचा	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्
प्रतीचे	प्रतीचे	प्रत्यग्भ्याम्
प्रतीचः	प्रतीचः	प्रत्यग्भ्याम्
प्रतीचः	प्रतीचोः	प्रतीचाम्
प्रतीचि	प्रतीचि	प्रतीचोः
प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः

(अवाच्-पुं. the southern)

अवाङ्	अवाञ्चौ	अवाञ्चः
अवाञ्चम्	अवाञ्चौ	अवाञ्चः
अवाचा	अवाचा	अवाग्भ्याम्
अवाचे	अवाचे	अवाग्भ्याम्
अवाचः	अवाचः	अवाग्भ्याम्
अवाचः	अवाचोः	अवाचाम्
अवाचि	अवाचि	अवाचोः
अवाङ्	अवाञ्चौ	अवाञ्चः

(सम्यच्—पुं. Good)

(तिर्यच्-पुं. crooked; or lower animal)

प्र. सम्यङ् सम्यज्ञौ सम्यज्ञः
द्वि. सम्यज्ञम् सम्यज्ञौ समीचः
तृ. समीचा सम्यग्भ्याम् सम्यग्भिः
च. समीचे सम्यग्भ्याम् सम्यग्भ्यः
पं. समीचः सम्यग्भ्याम् सम्यग्भ्यः
य. समीचः समीचोः समीचाम्
स. समीचि समीचोः सम्यक्षु
स. सम्यङ् सम्यज्ञौ सम्यज्ञः

(प्राच्—न. the eastern)

प्र.-द्वि. प्राकूर्ग् प्राची प्रान्तिं
(उदच्—न. northern)

प्र.-द्वि. उदकूर्ग् उदीची उदश्चि
(सम्यच्—न. Good)

प्र.-द्वि. सम्यकूर्ग् समीची सम्यज्ञि
(इतराणि रूपाणि पुंलिङ्गवत्)

[एतेषां विशेषणानां श्वीलिङ्गरूपाणि—प्राची, प्रतीची, उदीची,
अवाची, समीची, तिरश्ची—‘नदी’ वत् ।]

[पूर्व, पश्चिम, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर-
हत्यादि—विशेषणानां रूपाणि ‘सर्व’ वत् त्रिपु लिङ्गेयु भवन्ति । किन्तु प्रथमा-
वहुवचनं पञ्चमी—सप्तम्यैकवचनं च विकल्पेन राम—वत् ।

उ. पूर्वे—शूर्वाः । पूर्वस्मात्—शूर्वात् । पूर्वस्मिन्—शूर्वे ।]

[अन्य, अन्यतर, कतर, कतम, यतर, यतम, ततर, ततम, एकतम,
इतर—एतान्यपि सर्वनामानि । किन्तु नपुंसके तेषां प्रथमा—द्वितीयैक-
वचनमेवं भवति ।—अन्यत—द् । कतरत—द् । हतरत—द् ।]

शब्दकोशः

अकाण्डे (अ.) suddenly (अकस्मात्)	अपाङ्गः (पु.) the outer corners of the eye
अङ्कुरः (पु.) a goad; hook	
अखिल (वि.) सर्वं ।	अग्रतिम् (वि.) excellent
अग्रजः (पु.) an elder brother	अबला (स्त्री.) a woman (स्त्री)
अग्रणीः (पु.) a leader	अभावः (पु.) absence; want
अग्रेसर (वि.) taking the lead	अभीप्सुः (पु.) wishing to get
अचेतन (वि.) lifeless	अभ्यसनम् (न.) study; practice
अजिनम् (न.) skin of a deer or of a tiger	अभ्यागतः (पु.) a guest (अतिथिः)
अण्डजः (पु.) a bird (खगः)	अस्वरम् (न.) आकाशम् ।
अतिथिः (पु.) a guest	अरि: (पु.) शत्रुः ।
अत्यर्थम् (अ.) too much	अर्ज् (१ प.) to gain
अद्भुत (वि.) wonderful	—उप to acquire
अध्यापकः (पु.) a teacher	अर्दित (वि.) afflicted (पीडित)
अनङ्गः (पु.) god of love (मदनः)	अल्पम् (अ.) enough
अनवरतम् (अ.) सततम् ।	अवकूजितम् (न.) warbling
अनादत्य (अ.) disrespectfully	अवगुण्ठनम् (न.) a covering
अनुजः (पु.) a younger brother	अवदात (वि.) विशुद्ध ।
अनुनयः (पु.) propitiation (मनवरणी)	अवनिः—नी (स्त्री.) पृथ्वी ।
अनुरक्ष (वि.) devoted	अवलिप्स (वि.) filled with
अनुरागः (पु.) affection ; love	अवसरः (पु.) occasion ; leisure
अन्तर्गिर्भगः (पु.) a bird खगः ।	अविरतम् (अ.) सततम् ।
अन्तिम (वि.) last (चरम)	अविलम्बितम् (अ.) without delay
अन्यद् (अ.) another day	अश् (५ आ. अश्रुते) to fill; to get
अन्योऽन् (अ.) with the c	—(१ प. अश्राति) to eat; to enjoy
	—प्र to drink
	अशीतिः (वि.) eighty (ऐश्टो)
	अश्वारोहः (पु.) a horseman

उपकरणम् (न.) साधनम् ।	कार्यक्षम (वि.) able; strong
उपरत (वि.) मृत । गतासु ।	कालकूटम् (न.) विषम् ।
उपलः (पु.) a stone	कासारः—र a lake; a pond
उपान्तः (पु.) border (सीमा)	किञ्चरः (पु.) सेवकः ।
उरगः (पु.) सर्पः ।	किञ्चत् (स.) how much; how many
उरस् (न.) chest	कीलः (पु.) a wedge (पाचर)
उर्मा (स्त्री.) तरङ्गः ।	कुञ्ज—जं a place full of shrubs; a thicket
उर्वा (स्त्री.) पृथ्वी ।	कुञ्जरः (पु.) गजः ।
ऊरः (पु.) a thigh	कुटिलत्वम् (न.) crookedness
एकपदे (अ.) at once; at one time	कुञ्चरः (पु.) an axe
एकेकः (स.) each	कुतूहलम् (न.) curiosity
ओघः (पु.) प्रवाहः ।	कुम्भः (पु.) a jar; forehead of an elephant
ओदनः (पु.) boiled rice	कुरङ्गः (पु.) मृगः ।
कङ्घणम् (न.) a ring, bracelet	कुशः (पु.) holy grass
कच्छुपः (पु.) कूर्मः । (कासव)	कूटम् (न.) शिखरम् ।
कदु (वि.) harsh, bitter	कूर्मः (पु.) कच्छुपः । (कासव)
कण्टकित (वि.) full of thorns	कूलम् (न.) तीरम् । तटम् ।
कन्द्रम् (न.) गुहा ।	कृ (५ कृणोति-कृणुते) to injure
कन्द्रपः (पु.) मदनः ।	—(८ करोति-कुरुते) to do; to make
कपटम् (न.) fraud	—अङ्गी to accept; undertake
कपट (वि.) false	—अति to surpass
कपोतः (पु.) a pigeon (कन्त्रतर)	—अनु to imitate
कम् (१० आ. कामयते) to desire; to love	—अधि to authorise
कम् (१ आ.) to tremble; to shake	—अप to hurt
कम्बलः (पु.) a blanket	—अपा to drive away
कराल (वि.) तीर्णा ।	—अलं to adorn
कर्हिचित् (अ.) कदाचित् ।	—आविस् to show forth
कल्पित् (वि.) made dirty	—उप to oblige
कलेवरम् (न.) शरीरम् ।	—तिरस् to despise
कवलः (पु.) a morsel (घास)	—दुस् to act wrongly
कशा (स्त्री.) a whip (प्रतोदः)	
काङ्क्षनम् (न.) मुक्तर्णम् ।	
कागजारम् (न.) prison	

—नमस् to salute
 —निरा to refute
 —प्रति to oppose
 —वि to change
 —विप्र to tease
 —संस् to adorn; to purify
 कृतम् (वि.) false; ungrateful
 कृतज्ञ (वि.) grateful
 कृतिन् (वि.) धन्य ।
 कृर् (६ कृष्टि-ते) to plough
 —(१ कर्षति) to draw; to plough
 —आ to snatch; to pull
 कृ (६ प. किरति) to spread
 —वि to scatter
 —उद् to dig; carve out
 कोटरः—रं—a hollow
 कोटि:—टी (स्त्री.) अग्रम् ।
 कोविद् (वि.) चतुर । प्रवीण ।
 कौटिल्यम् (न.) कपटम् ।
 क्रकचः (पु.) a saw (करवत)
 क्रम् (१ क्रामति; क्रमते; ४ क्राम्यति)
 to go; to cross
 —निस् to go out
 —आ to approach; catch
 —परि to move about
 —वि to conquer
 क्रा (९ उ. प.) to buy
 —वि (९ आ. प.) to sell
 क्रोष्टु (पु.) शृगालः । जम्बूकः ।
 क्रौञ्चः (पु.) a heron
 क्रान्त (वि.) tired; pained
 क्षि (१ क्षयति) to decay
 (५—९—क्षिणोति-क्षिणाति)
 to destroy

—[causal] क्षपयति to pass off;
 to destroy
 क्षितीशः (पु.) भूपालः । नृपः ।
 क्षिप्रम् (अ.) शीघ्रम् । सत्त्वरम् ।
 क्षीरम् (न.) दुधम् । पयस् ।
 क्षुभ् (४ क्षुभ्यति) to be rough;
 to get angry
 क्षेत्रम् (न.) a field; a holy place
 क्षेमेण (अ.) safely
 क्षोणी (स्त्री.) पृथ्वी ।
 क्षोणीभुक् (पु.) नृपः । भूपालः ।
 क्षण्ड (१० क्षण्डयति-ते) to break;
 to cut
 क्षर (वि.) तीव्र ।
 गण् (१० गणयति-ते) to count;
 to regard
 —अव to disregard
 गतासु (वि.) मृत ।
 गद् (१ गदति) to speak
 —नि to declare
 गभीर (वि.) deep (अगाध)
 गम् (१ प. गच्छति) to go; to walk
 —अति to pass away
 —अधि to get; to obtain
 —अनु to follow
 —अप to go aside
 —अभि to approach
 —अभ्युद् }
 —प्रल्युद् } to go forth·to meet
 —अव to learn; to know
 —आ to come
 —उद् to rise; to jump up
 —निस् to go out

—प्रत्या } परा } to return	
—सम् (आ.) to meet	
गाढ (वि.) firm ; deep	
गुञ्ज (१ गुञ्जति) to sound ; to hum	
गुञ्जा (स्त्री.) a red seed	
गुरुत्वम् (न.) weight	
गृ (६ गिरति-गिलति) to swallow	
—(९ गृणाति) to utter	
—उद् to eject ; to declare	
गौः-गो (स्त्री.) धेनुः । (पु.) वलीवर्दः ।	
गोमायुः (पु.) जम्बूकः ।	
ग्रसनम् (न.) swallowing	
ग्राहः (पु.) मकरः ।	
घनीभूत (वि.) become solid ; coagulated	
घर्माकुल (वि.) full of sweat	
घातशील (वि.) हिंसा ।	
घूर्ण (१ घूर्णते-६ घूर्णति) to roll ; to move round	
घोर (वि.) भीषण ।	
चक्ष् (२ आ. चष्टे) to see; to speak	
—च्या to explain	
—संप्र to call	
चक्षुस् (न.) नेत्रम् ।	
चटकः (पु.) a sparrow	
चण्डरश्मः (पु.) सूर्यः । भास्करः ।	
चरूस्थाली (स्त्री.) a dish (थाळी)	
चलचिन् (वि.) wavering ; unsteady	
चि (२ चिनोति-चिनुते) to collect	
—अय to pick up	

—वि to gather	
चित्रित (वि.) spotted; painted	
चित्स्वरूपम् the supreme spirit	
च्युत (वि.) fallen (अष्ट)	
च्यूतः-चूतः—आम्रः ।	
च्छनम् (न.) covering; a wing	
छिद् (७ छिनति-छिन्ते) to cut; to break	
जघन्य (वि.) last; worst	
जननी (स्त्री.) माता ।	
जनपदः—a country प्रदेशः ।	
जरठ (वि.) वृद्ध । स्थविर ।	
जवः (पु.) speed; वेगः ।	
जाड्यम् (न.) dullness	
जि. (१ जयति) to conquer; to win	
—परा to defeat	
—वि to be victorious	
जिगीषुः (पु.) wishing to conquer	
जुगुप्सित (वि.) vile. (निन्द्य)	
जीजीविषति wishes to live	
जिज्ञासा curiosity ; search	
जिघांसुः (पु.) wishing to kill	
ज्ञा (९ जानाति-जानीते) to know	
—अनु to consent to	
—अभि to recognise	
—अब to despise	
—प्रति to promise	
ज्ञाति (स्त्री.) kinsman	
डिम्भः (पु.) a young one (शावकः)	
तक्ष् (१ तक्षति—५ तक्षणोति) to cut ; to carve ; to chisel	
तक्षकः (पु.) a carpenter; serpent-king	

तक्षणी (स्त्री.) a chisel (पटाशी)	तोयमुक् (पु.) मेघः ।
तण्डुलः (पु.) rice	त्रपा (स्त्री.) लज्जा ।
तदनुरोधात् } (अ.) accordingly	त्रस् (१ त्रसति—४ त्रस्यति) to fear
तदनुसारेण } (त्याग्रमाणे)	—सं to be afraid ; (causal) to frighten
तन् (८ तनोति-तनुते) to stretch ; to spread	त्रस्त (वि.) भीत ।
तनु (वि.) thin ; small	त्रात् (वि.) रक्षित ।
तनुः (स्त्री.) शरीरम् ।	त्रिनेत्रः (पु.) शङ्करः ।
तन्त्रम् (न.) rule	त्रै (१ त्रायते) to save
तरक्षुः (पु.) a hyena (तरस)	—परि to rescue
तरणिः (पु.) सूर्यः । रविः ।	दधि (न.) curds ; cheese
तरणी (स्त्री.) नौका । पोतः ।	दर्दुरः (पु.) a frog (भेकः)
तरुः (पु.) वृक्षः ।	दशनः (पु.) a tooth (दन्तः)
तापसः (पु.) यतिः । मुनिः ।	दशान्तरम् (न.) condition
तारस्वरेण loudly (उच्चैः)	दा (१ यच्छति) to give
तालः (पु.) a palm tree ; beating time	—(३ ददाति—दत्ते) to grant
तिरीर्पुः (पु.) wishing to cross ; to fulfill	—आ to take
तिर्यक् (अ.) obliquely (तिर्वें)	—प्र to offer
तुद् (६ तुदति) to tease ; to hurt	—प्रति to exchange
—प्र. to strike ; (caus.) to drive	—ज्या to open
तुरीय (वि.) चतुर्थ ।	दाक्षिण्यम् (न.) politeness
तुषः (पु.) chaff (टरफल)	दारा: (पु. वहु व.) भार्या ।
तूणीरः (पु.) a quiver (भाता)	दास्त्रा (वि.) भीषण । उग्र ।
तूर्णम् (अ.) शीघ्रम् । सत्त्वरम् ।	दिक्ष्यालः (पु.) protector (elephant) of a quarter
तृ (१ तरति) to float ; to swim	दिश (स्त्री.) quarter ; direction
—अव to come down	दिश् (६ दशति) to show
—उद् to cross over	—उप to advise
—प्र to pass; (causal) to deceive	—निस् to point out
—वि to give ; to impart	दुर्गत (वि.) poor ; distressed
तोत्रम् (न.) a goad (अङ्कुशः)	दुर्गतिः (स्त्री.) misery
तोयम् (न.) जलम् । उदकम् ।	दुर्निवार (वि.) difficult to remove
	दुर्विषाकः (पु.) a bad result

दुर्वृत्त (वि.) दुष्ट । दुराचार ।	—उद् to blow off
दुष्कर (वि.) difficult	—निस् to wash off
दुहितृ (स्त्री.) कन्या ।	धृ (१ धरति-१० धारयति-ते) to hold; to bear; to owe (with dative)
दृ (४ दीर्घति-९ दृणाति) to break	—उद् to raise
—(causal) to cut; to tear	—निस् to decide
—वि to destroy; to kill	—संप्र to determine
दृश्यम् (न.) a sight	धौत (वि.) washed; clean
द्राक् (अ.) क्षिप्रम् । सत्वरम् ।	ध्रुव (वि.) sure; firm
द्रु (१ द्रवति) to flow; to run away; to melt	ध्वाहृक्षः (पु.) वायसः । काकः ।
—अभि to attack	नगः (पु.) a mountain; a tree; a serpent
द्रुतम् (अ.) शीघ्रम्	नद् (१ नदति) to sound
द्रुमः (पु.) वृक्षः ।	नन्द् (१ नन्दति) to be pleased
द्रूयम् (न.) a pair; couple	—(causal) to please
द्विज (पु.) twice-born; bird; a Brahmin	—अभि to congratulate
द्विष् } द्विपत् } (पु.) शत्रुः । अरिः ।	—आ to be glad
द्वीपम् (न.) an island (वेट)	नन्दनः (पु.) पुत्रः ।
धा (३ दधाति) to place	नभस् (न.) आकाशः ।
—अन्तर् or तिरस् to disappear	नागः (पु.) an elephant; a cobra
—अप or पि to cover; to shut	नाविकः a sailor
—नि to put	निकुञ्जः—जं—a bower; thicket
—परि to wear; to put on	निगढः (पु.) a chain (शृङ्खला)
—सम् to join; to make peace	निप्रहः (पु.) control
—समा to satisfy	नितान्तम् (अ.) quite; exceedingly
—वि to do; to make	निधनम् (न.) मृत्युः ।
धीः (स्त्री.) वुद्धिः	निभृतम् (अ.) secretly
धुरा (स्त्री.) a yoke (जोखड़)	निम्न (वि.) low; deep (नीच)
धृ (१ धवति-६ धुवति-१५ धुनोति	निम्नगा (स्त्री.) नदी ।
‘१८नोति-९ धुनाति-१० धृनयति-ते)	निमन्त्रकः (पु.) a host; inviter
to shake; to move	निरत (वि.) engaged in (व्यापृत)

निरागस् (पु.) निरापराधिन् ।	पत् (१ पतति) to fall; (caus.) to throw
निस्त्रृ (वि.) caught; fixed	—अभि to attack
निरोधनम् (न.) confinement (बन्धनम्)	—अव to leap down.
निर्झरः (पु.) a spring	—आ approach; to befall
निर्णीत (वि.) determined	—उढ् to jump up
निर्णेत् (पु.) a judge (न्यायाध्यक्षः)	—नि to fall down
निर्दल्लनम् (न.) नाशः	—परा to arrive
निर्वन्धः (पु.) persistence (आग्रह)	—प्र to descend
निलीन (वि.) hidden	—प्रणि to bow
निलीय (अ.) having hidden	—सं to meet together
निवारणम् (न.) preventing	पतत्रिन् (पु.) खगः । पक्षी ।
निवृत्तिः (स्त्री.) satisfaction	पताका (स्त्री.) a flag (ध्वजः)
निशित (वि.) तीक्ष्ण ।	पद् (४ पद्यते) to move; to gain
नी (१ नयति-ते) to lead ; to carry	—अभि to approach
—अनु to conciliate	—उढ् to be produced ; (causal) to produce
—अप to remove	—प्र to reach
—अभि to act	—व्या to die ; (causal) to kill
—उढ् to raise	—सं to be full; (causal) to acquire
—निस् to settle	पथस् (न.) जलम् । दुग्धम् ।
—परि to marry	परम् (वि.) excellent
—प्र to offer; to write	परमार्थतः (अ.) really
—वि to teach	पराङ्मुखीभूत (वि.) retreated
नीपः (पु.) a Kadamba tree	परिचरः (पु.) सेवकः । अनुगः ।
नृशंस (वि.) क्रूर । कष्टोर ।	पर्कटीवृक्षः (पु.) a cotton-fig tree
नौकाशयः (पु.) a harbour (बंदर)	परितः (अ.) round about
पञ्जम् (न.) कम्लम् ।	परिपाटिः (स्त्री.) custom; practice
पच् (१ पचति-ते) to cook	परूप (वि.) कठोर ।
पञ्चाननः (पु.) सिंहः ।	पर्यास (वि.) sufficient
पट् (१० पाटयति-ते) to tear; to cut	पल्वलम् (न.) तडागः ।
—उढ् to tear out	पादपः (पु.) तरुः । द्रुमः ।
पटु (वि.) प्रवीण ।	

प्रायसम् (न.) milk; rice boiled in milk	प्रोथत (वि.) प्रसिद्ध ।
पारावतः (पु.) कपोतः:	प्रपौत्रः (पु.) great-grand-son (पण्तु)
पारितोषिकम् (न.) a reward	प्रभञ्जनः (पु.) वायुः ।
पार्ष्णः (स्त्री.) a heel	प्रभावः (पु.) बलम् ।
पार्श्वः (पु.) a side	प्रभृति (अ.) ever since
पावित (वि.) purified	प्रमदा (स्त्री.) a young woman
पाशः (पु.) a net; a tie (वन्धनम्)	प्रयोजनम् (न.) use; need
पिपासा (स्त्री.) तृपा । तृष्णा ।	प्रवृत्तिः (स्त्री.) information
पीन } पांवर } (पु.) स्थूल ।	प्रसादः (पु.) favour
पुंस् (पु.) नरः ।	प्रस्तरः (पु.) a rock
पू (९ पुनाति—पुनीते) to purify	प्रस्तावः (पु.) प्रारम्भः ।
पूर (४ पूर्यते) to fill	प्राकारः (पु.) a wall (तट)
—(१० पूरयति—ते) to fill; to satisfy	प्रातिवेशिकः (पु.) a neighbour
—आ to fill up	प्राधीतः (पु.) a holy Brahmin
—प्र to enrich	प्रायस् (अ.) mostly
पृ (३ पिपर्ति—९ पृणाति) to fill; to please	प्रायीण्यम् (न.) चातुर्यम् ।
—(causal—पूरयति) to satisfy	प्रासादः (पु.) a palace
पोतः (पु.) a young one; a boat	प्री (९ प्रीणाति) to please
पोतवाहः (पु.) नाविकः ।	—(causal प्रीणयति)
पौत्रः (पु.) grand-son (नातु)	प्रीत } प्रीण } (वि.) pleased; satisfied
प्रकाशम् (अ.) loudly; openly	प्रेत्य (अ.) having departed ; after death
प्रकृतिः (स्त्री.) nature ; (plural) subjects	पूवङ्गः (पु.) कपिः । भेकः ।
प्रतनु (वि.) very thin	पूवनम् (न.) jumping
प्रतिज्ञा (स्त्री.) a promise	पू (१ पूवते) to swim; to float; to jump
प्रतिनिधिः (पु.) a representative	—उद् to jump up
प्रतियातनम् (न.) retaliation	—(causal—पूवयति) to water
प्रतीत (वि.) trusting (विश्वस्त)	फणा (स्त्री.) a hood
प्रतीपम् (अ.) against current	फणिन् (पु.) a cobra (नागः)
	फल (१ फलति) to bear fruit

फुल्ल (वि.) full-blown (प्रस्फुट)	भुजङ्गः (पु.) सर्पः ।
फेनः (पु.) foam (फेस)	भू (१ भवति) to become; to exist —अनु to experience
चकः (पु.) a crane	—अभि to overcome
बदूः (पु.) कुमार	—आविस् to appear
बहूः (पु.) a peacock's tail	—उद् to spring up
बहिन् (पु.) मयूरः ।	—तिरस् to disappear
बल्यका } (पु.) a crane	—परा to defeat
बल्यहकः } (पु.) a crane	—प्र to control; to rise
बल्यकिन् (अ.) full of cranes	—सं to be born
बहुशः (अ.) often	भूतिः (स्त्री.) wealth (धनम्)
बहुशुत (वि.) well read (पण्डितः)	भूयस्-सी (अ.) much; further
बाढम् (अ.) yes; really	भृ (३ विभर्ति) to fill; to support
बाध् (१ बाधते) to trouble	भृत्यः } (पु.) a servant; भृतकः } (पु.) a labourer
बाधा (स्त्री.) पीडा ।	भृशम् (अ.) very much अतीव ।
बिढालः (पु.) मार्जारः ।	भेकः (पु.) दर्दुरः ।
विंदुः (पु.) a drop	भेदः (पु.) disunion
बृहत् (वि.) large; great	भोगः (पु.) eating; enjoyment; the hood (of a cobra)
श्रू (२ व्रवीति-श्रूते) to speak	भोगिन् (पु.) a cobra (नागः)
—अनु to repeat	भौतिक (वि.) material; earthly
भञ्ज् (७ भनक्षि) to break; to	भ्रंश (१ भ्रशते) to drop down
tear	भ्रष्ट (वि.) fallen (च्युत)
भर्त्स् (१० भर्त्सयति) to threaten;	मञ्जु (वि. अ.) मधुर । मधुरम् ।
to reproach ;—निस् to censure	मण्हूकः (पु.) भेकः ।
भा (२ भाति) to shine	मत्सरः (पु.) jealousy
—आ to appear	मदः (पु.) pride; rut (of the
—प्रवि to begin to shine	elephant)
—प्रति to seem	मध्यम् (वि.) middle
भागधेयम् (न.) share; fortune	मन् (४ मन्यते-८ मनुते) to think;
भारः (पु.) a bundle	to believe; (causal) to
भीरु (वि.) coward	honour
भीषण (वि.) उग्र ।	
भुज् (७ भुनक्षि-भुइक्ते) to use;	
to eat ;—उप to enjoy	

—अव-वि to disregard	—उद् to root out
—अनु-सं to agree; to consent to	—निस् to destroy
मन्त्र (१० मन्त्रयते) to think; to consult	मृग् (४ मृग्यति-१० मृगयते) to search
—आ to bid farewell to	मृगया (स्त्री.) hunting
—नि invite	मृज् (२ मार्ष्टि-१० मार्जयति-ते)
मन्युः (पु.) क्रोधः । शोकः ।	to wash off; to clean
मरीचिन् (पु.) सूर्यः ।	मेलः (पु.) union; meeting
मरुत् (पु.) पवनः । वायुः ।	मेल्लम् (न.) association
मर्मन् (न.) vital part	मेपः (पु.) a sheep
मसृण (वि.) smooth	मोदः (पु.) हर्षः । आनन्दः ।
मस्त् (६ मज्जति) to plunge; to sink	म्लान (वि.) pale; faded
—नि to be drowned	यज् (१ यजति-ते) to sacrifice; to worship
महानसः (पु.) a kitchen	यत् (१ यतते) to attempt
महार्णवः (पु.) महासागरः ।	—प्र to strive hard
मही (स्त्री.) पृथ्वी ।	यतिः (पु.) तापसः । मुनिः ।
महीपालः (पु.) भूपः । राजा ।	यम् (१ यच्छति) to check
मारुतः (पु.) वायुः । पवनः ।	—(causal) to restrain
मालिन्यम् (न.) dirt; sin	—उप to marry
मिथस् (अ.) mutually; secretly	—नि-सं to control
मिल् (६ मिलति) to meet; to join	या (२ याति) to go;—आ to come
मील् (१ मीलति) to close	—अनु to follow
—उद् to open	—निस् to go out
—नि to shut	याच् (१ याचते) to beg
मुक्ता (स्त्री.) a pearl	याचना (स्त्री.) begging
मुग्ध माहित् } (वि.) mad; fainted	यात्रिकः (पु.) प्रवासिन् ।
मुप् (२ मुण्णाति) to steal; to carry off	यानम् (न.) a vehicle (वाहन)
मुह् (३ मुख्यति) to faint; to err; to be stupefied	यावत् (अ.) while
मूल् (५० मूल्यति-ते) to plant	युगम् (न.) a pair; an age
	युगम् (न.) a pair
	युध् (३ युद्यते) to fight

युवन् (पु.) a youth	रूप् (१० उ.) to form; to act
यूथिका (स्त्री.) a herd (कळ्य)	—नि to tell; to describe
योजनम् (न.) a distance of 9 miles	—वि to deform
रक्ष् (१ रक्षति) to protect	रेखारूपपत्रम् (न.) a map
रक्षा (स्त्री.) protection	रोमाञ्चित् (वि.) horripilated
रङ्गः (पु.) a hall; an assembly	रोपः (पु.) क्रोधः । मन्युः ।
रच् (१० रचयति-ते) to build	लक्ष् (१० उ.) to observe
रजस् (न.) dust	लक्ष्मन् (न.) चिह्नम् ।
रञ्जुः (स्त्री.) a rope	लङ्घनम् (न.) passing over; an offence.
रट् (१ रटति) to shout	लप् (१ लपति) to speak
रथिकः (पु.) a charioteer	—प्र to talk wildly
रम् (१ रमते) to play; to rejoice	—वि to weep
—आ. (प.) to rest	—सं to converse
—उप (उ.) to cease; to die	ललना (स्त्री.) स्त्री । वनिता ।
—वि (प.) to stop	ललित् (वि.) मधुर । मनोहर ।
रश्मिः (पु.) reins; a ray	लवः (पु.) a drop; a little
राज् (राजति-ते) to shine	लस् (१ लसति) to shine; to play
—वि to glitter	—उद् to open
रिच् (७ प.) to empty	—वि to sport; to embrace
रिपुः (पु.) शत्रुः । आरातिः ।	लाजः (पु.) wetted grain (लाहा)
रुच् (१ रोचते) to like (dative of the person who likes)	लिप्सा (स्त्री.) इच्छा । सृष्टा ।
सचिर (वि.) सुंदर । मनोहर ।	लिप्सते—इच्छति । सृष्टयति-ते ।
रुद् (२ रोदिति) to cry	लिह् (२ उ.) to lick; to sip
रुद् (७ रुग्द्वि—रुद्वे) to obstruct	लीन (वि.) absorbed; devoted
—अव-नि to detain; to oppose	लीलया (अ.) easily
अनु (३ आ.) to obey	लुइ (१ लोडति) to stir
रुद् (१ रोहति) to grow	—आ-निस् to agitate; to churn
—अधि-आ to ascend	लुभ् (लुभ्यति) to desire
—अव to descend	लेपकः (पु.) a mason (गवंडा)
—(caus. रोपयति) to plant; to raise.	लोकापवादः (पु.) blame
	बक्र (वि.) bent; crooked
	बच् (२ बच्नि) to speak बद् ।

वञ्चयति deceives

वञ्चकः (पु.) a jackal; deceitful

वत्सल (वि.) affectionate

वद् (१ वदति) to tell; to say

—अनु to repeat

—अप to abuse

—वि to dispute

—सं to converse; to resemble

वनिता (स्त्री.) स्त्री।

वरः (पु.) a boon; a husband.

वरवर्णिनी (स्त्री.) an excellent woman

वराक (वि.) helpless; poor

वर्गः (पु.) a group; a party

वर्तमन् (न.) मार्गः। रथ्या।

वर्षः (पु.) shower

वर्षा (स्त्री. वहु व.) rainy season

वल्ल्यम् (न.) कङ्गणम्

वल्लु (वि.) lovely; precious

वस् (१ वसति) to dwell

—अधि-नि to reside

—उप to fast

—प्र to travel

—वि to live abroad (causal) to drive out

वान्हः (पु.) अग्निः।

वाच् (स्त्री.) वाणी।

वात्सल्यम् (न.) affection (प्रेम)

वायसः (पु.) काकः।

वारः (पु.) a turn

वारणः (पु.) गजः। करी।

वारि (न.) जलम्। तोयम्

विक्रमः (पु.) a stride; valour

विक्रान्त (वि.) शूर।

विचित्र (वि.) strange; spotted

विटपः (पु.) शाखा।

विटपिन् (पु.) वृक्षः।

विडम्भित (वि.) vexed; ridiculed

विद् (४ विद्यते) to exist

—(२ वेत्ति) to know

—सम् (आ.) recognise

—(६ विन्दति-ते) to get

—(उ.) to tell

विद्ध (वि.) struck (हत)

विनोदः (पु.) amusement

विपरीत (वि.) contrary

विफल (वि.) fruitless

विभवः (पु.) धनम्। संपद्।

विभ्रान्त (वि.) dewildered

विमल (वि.) शुद्ध। स्वच्छ।

वियत् (न.) आकाशम्। नभः।

विरहः (पु.) separation (वियोगः)

विरहित (वि.) separated from

विलक्ष (वि.) ashamed (लज्जित)

विवरम् (न.) a hole; a cave

विवादः (पु.) discussion; dispute

विश (६ विशति) to enter

—उप to sit

—प्र to enter

—सं to rest; to sleep

विशिष्ट (वि.) distinguished; great

विश्वदध्म् (अ.) confidently

विश्वासभूमिः—trustworthy

विषण्ण (वि.) खिन्न।

विषम (वि.) odd; rough; bad

विसञ्ज् (वि.) senseless	ब्रीडा (स्त्री.) लज्जा ।
विस्तृत् (वि.) broad	शंस् (१ शंसति) to praise; to describe
वृ (१ वरति—५ वृणोति—वृणुते—९ वृणाति—वृणीते) to choose; to ask for	—आ to desire
—अपा to open	—प्र to praise
—आ to cover	शठः (पु.) खलः ।
—नि (causal) to prevent	शपू (१—४ उ.) to curse; to call names
—प्र-परि to surround	शपथः (पु.) an oath
—सं to conceal	शम् (४ शाम्यति) to be calm; to stop
वृकः (पु.) a wolf	—(causal शमयति) to pacify
वृत् (१ वर्तते) to be; to exist; to act	—उप to cease
—अनु to follow	—नि to hear
—नि-परा to return	शत्यागारम् (न.) a bedroom
—पीर-वि to turn round	शरः (पु.) वाणः ।
—प्र to move on	शास्त्रम् (न.) falsehood
—(causal) to urge on	शाद्वल (वि.) चित्रित ।
चृथा (अ.) in vain	शार्दुलः (पु.) व्याघ्रः ।
वेतनम् (न.) pay; wages	शाल्मलिः (पु.) a silk-cotton tree
वेदना (स्त्री.) दुःखम् ।	शावः } (पु.) अर्भकः ।
वेधनी (स्त्री.) a tool for boring (सामता)	शास् (२ शास्ति) to rule; to teach
वेष्टित (वि.) surrounded परीत ।	—अनु to advise
व्यजनम् (न.) a fan	—आ to wish; to bless
व्यपेक्षा (स्त्री.) hope (आशा)	—प्र to order
व्यग्र } व्यापृत } वि. निरत । तत्पर ।	शिखिन् (पु.) मयूरः ।
व्यवहारः (वि.) conduct; action	शिल्यकला (स्त्री.) architecture
व्यसनम् (न.) सङ्कृटम् ।	शिशुः (पु.) अपत्यम् ।
व्यस्त (वि.) disunited (भिन्न)	शिष्ठाचारः (पु.) polite ways
व्याधः (पु.) a hunter	शुचीकृत (वि) purified
अज् (१ व्रजति) to go; to walk	शुष्क (वि.) dry; sapless
	शूलः (पु.) a spear (भाला)

शूङ्गम् (न.) a horn; peak.
 शैलः (पु.) गिरिः ।
 शोचनीय (वि.) unfortunate
 शोभन (वि.) good मङ्गल ।
 श्रम् (४ श्राम्यति) to work; to
 toil
 —वि to rest
 श्रित (वि.) resorted to
 श्रेयम् (वि.) better; superior
 श्रोत्रम् (न.) कर्णः ।
 श्वस् (अ.) to-morrow
 श्वस् (२ श्वसिति) to breathe
 —निः to sigh
 —वि to trust to
 —समा to take courage
 पद्मपदः (पु.) भ्रमरः । भृङ्गः ।
 सङ्क्षरः (पु.) confusion
 सङ्कुल (वि.) confused
 सकाशम् (अ.) समीपम् ।
 सखि (पु.) मित्रम् । वयस्यः ।
 सङ्ग्रामः (पु.) युद्धम्
 सङ्हः (पु.) union
 सञ्ज्ञा (स्त्री.) sensation
 सत्याचारः (पु.) good-natured
 सत्त्वः—स्वं an animal
 सद् (१ सीदति) to sit down
 —उद् to fall; (causal) to destroy
 —प्र to be pleased; (causal)
 to satisfy
 सन्देहः (पु.) संशयः ।
 समपदम् (अ.) simultaneously
 समयः (पु.) occasion; agreement
 समर्भामिः battlefield

समाहारः (पु.) collection
 समीचीन (वि.) nice (सात्रु)
 समर्थनम् (न.) justification
 संसुखम् (अ.) in front of
 संहतिः (स्त्री.) union (सङ्घः)
 समर्कः (पु.) स्पर्शः ।
 संवत्सरः (पु.) वर्षम् ।
 सयत्न (वि.) ready; willing
 सरित् (स्त्री.) नदी ।
 सरोजम् (न.) कमलम् ।
 सलुकी (स्त्री.) a kind of tree
 सवितृ (पु.) सूर्यः । रविः ।
 सविकथम् (अ.) boastingly
 सव्याजम् (अ.) cunningly
 सस्पृहम् (अ.) eagerly
 सस्यम् (न.) a crop
 सह् (१ सहते) to bear; to forgive
 सहचरः (पु.) a companion
 सहिष्णु (वि.) patient
 साकृतम् (पु.) significantly
 साक्षिन् (पु.) a witness
 साटोपम् (अ.) proudly
 साध् (१० उ.) to accomplish
 सानुगः (पु.) with followers
 सान्त्व् (१० उ.) to pacify
 सायकः (पु.) शरः ।
 सारमेयः (पु.) कुक्कुरः ।
 सारसः (पु.) वकः ।
 सावधानम् } (अ.) carefully;
 सावधानतया } attentively
 सिच् (६ सिञ्चति) to sprinkle
 —अभि to crown
 सिंहान्तरम् (न.) another lion

सीमन् } (स्त्री.) boundary
 सीमा }
 सुवृत्त (वि.) good-natured
 सुषु (अ.) well
 सुहृद् (पु.) वयस्यः । मित्रम् ।
 सू (२ सूते, ४ सूयते,) to produce ;
 to give birth to
 सूचिः (स्त्री.) a needle
 सृ (१ सराति) to remove ; (causal)
 (सारयति) to remove
 —अनु to follow
 —अप-निस् to go away
 —प्र to spread
 सृज् (६ सृजति) to produce
 —उद् to pour out
 —वि to leave
 —सं to unite
 सृणिः (स्त्री.) अङ्कुराः ।
 सेचनम् (न.) sprinkling
 सेव् (१ सेवते) to serve ; to
 restore to
 सैकतम् (अ.) a sand-bank
 सोब्यासम् (अ.) ironically
 सौचिकः (पु.) a tailor
 सौधः (पु.) प्रासादः ।
 स्कन्धः (पु.) a shoulder
 स्वल्लनम् (न.) stumbling (घसरणं)
 स्तम्भित वि. stopped
 स्तिमित (वि.) checked
 स्तोक (वि.) अल्प ।
 स्था (१ तिष्ठति) to stand
 —आधि to dwell
 —अनु to do ; to perform

—उद् to rise
 —उप to approach
 —प्र to depart
 —सं to abide
 स्थितप्रज्ञ (वि.) wise ; contented
 स्ना (२ स्नाति) to bathe
 —(caus. स्नापयति) to sprinkle
 स्फल् (१० उ.) to dash ; to
 stretch out
 स्मृ (१ स्मराति) to remember
 अनु-सं to think of
 —वि to forget
 —सज् (स्त्री.) माला ।
 स्नु (१ स्नवति) to flow
 स्वद् (१ स्वदते—१० स्वादयते) to
 taste
 स्वनः (पु.) नादः । शब्दः ।
 स्वयंवरः (पु.) a marriage (विवाहः)
 स्वर्णम् (न.) सुवर्णम् । काञ्छनम् ।
 स्वर्धूनी (स्त्री.) the heavenly river
 स्वस्ति (अ.) adieu ; hail
 स्वामिन् (पु.) प्रभुः ।
 स्वैरम् (अ.) freely
 हन् (२ हन्ति) to kill
 —नि to destroy
 हर्षम् (न.) प्रासादः । सौधः ।
 हस् (१ हसति) to smile ; to bloom
 —उप to ridicule
 —परि to jest
 हस्तिपकः (पु.) a conductor (of
 an elephant)
 हा (३ जहाति) to leave
 हि (५ हिनोति) to throw

—प्र to send

हिमम् (न.) cold; snow

हु (३ जुहोति) to sacrifice

ह (१ हराति) to take; to carry

—अनु to resemble

—अप to deprive

—आ to bring

—उद् to draw out; to raise

—उदा to relate

—परि to avoid

—प्र to strike

—वि to play

—अ्यव to act

—व्या to speak; to offer

—सं to destroy

हृद् (न.) हृदयम् ।

हृषि (वि.) आनन्दित ।

हेमन् (न.) काञ्चनम् । सुवर्णम् ।

हेमन्तः (पु.) winter

हेल्या (अ.) easily

हृदः (पु.) जलाशयः ।

ह्वे (१ व्ययति) to call

—आ-समा to invite; (आ. प.) challenge
